

Titel: Journalen NB15

Citation: "Journalen NB15", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K23*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Anne Mette Hansen; Johnny Kondrup, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2007 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-nb15-kom-root.pdf> (tilgået 29. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K23

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Angaaende Titelen: et Bidrag ... p. 15** : se NB15:17.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 1

◀ **Angaaende Artiklen af Frater Taciturnus ... p. 39** : se NB15:30.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 2

◀ **Angaaende en Yttring af Anti-Climacus ... p. 45** : se NB15:37.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 3

◀ **Om min »Heterogenitet« ... p. 53** : se NB15:46.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 4

◀ **Om det Par Sider ... foran »Regnskabet« ... p. 62** : se NB15:47.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 5

◀ **Angaaende ... et Par af Skrifterne om mig selv ... p. 64** : se NB15:49.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 6

◀ **To Lapper ... »Fra Høiheden vil Han drage Alle til sig« ... p. 84** : se NB15:63.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 8

◀ **Min Forfatter-Virksomheds Betydning for mig ... p. 94** : se NB15:69.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 9

◀ **Min Ulykke i Samtiden ... p. 167** : se NB15:104.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 10

◀ **Om Udgivelsen af »Regnskabet« og »tre Noter« nu ... p. 179** : se NB15:113.

I trykt udgave: Bind 23 side 8 linje 11

◀ **Texter til Fredags-Prædikener** : dvs. bibelske tekster til prædikener ved altergangen om fredagen. På SKs tid blev der hver fredag kl. 9 holdt skriftemål og altergang i Vor Frue Kirke i København, hvor der foruden skriftemålet under skriftemålet også blev holdt en kort prædiken mellem skriftemålet og altergangen. SK havde selv tre gange prædiket ved fredagsaltergangen i Vor Frue Kirke, første gang den 18. juni 1847 over Matt 11,28, anden gang den 27. aug. 1847 over Joh 10,27, tredje gang den 1. sept. 1848 over Joh 12,32. Prædikenerne er trykt dels som anden og tredje tale i »Taler ved Altergang om Fredagen. Christelige Taler«, fjerde afdeling af *Christelige Taler* (1848), i SKS 10, 277-292, dels som nr. I i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom*, af pseudonymet Anti-Climacus (28,24), udg. af S. Kierkegaard, Kbh. 1850, s. 163-169 (SV2 12, 173-179).

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 1

◀ **cfr det rene Blad foran i Journalen NB¹⁴** : jf. NB14:3, i SKS 22, 343.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 1

◀ **Forargelses Mulighed og »den Enkelte« ... p. 75** : se NB15:59.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 3

◀ **Forskjellen ... »Mængde« »Publikum« - »Menighed« ... p. 77** : se NB15:60.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 4

◀ **Dialektik i Retning af at blive Xsten ... p. 106** : se NB15:75.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 5

◀ **Tro - og Beviset ... p. 175** : se NB15:110.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 6

◀ »**Christenheden**« ... p. 184 : se NB15:115.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 7

◀ Rom 7 ... p. 219 : se NB15:129.

I trykt udgave: Bind 23 side 9 linje 8

◀ **Psalm-Vers ... Profeterne kundgjorde ham ... I Dødens Stund høitidelig** : citat fra 6. strofe i salmen »O store Gud! vi love dig«, nr. 5 i *Evangelisk-christelig Psalmebog til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, Kbh. 1845 [1798], ktl. 197, s. 12-14; s. 13. SK skriver 'ham' for 'dig' i 1. og 2. verslinje. Salmen går tilbage til den lat. hymne »Te deum« fra det 4. årh. Den blev af Luther (12,18) gendigtet på ty. i metrisk form, som blev overs. til da. (ukendt af hvem) og ved kgl. anordning af 18. marts 1729 indført til gudstjenestebrug; denne oversættelse blev atter bearbejdet (uvist af hvem), inden den blev optaget i *Evangelisk-christelig Psalmebog* i 1798. DDS-2002, nr. 9.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 4

◀ **latterligt, at Vægteren en Vinteraften raaber ... Dagen tager af** : I København og de da. købstæder i øvrigt fandtes et korps af natvægtere (oprettet 1683, nedlagt 1862), som skulle tænde gadelygterne, opretholde ro og orden, forhindre svineri i gaderne og alarmere ved ildebrand. Endvidere skulle de på deres runde i byen udråbe klokken og afsynge de forordnede vægtersvers hver hele time, fra nov. til feb. første gang kl. 20 og sidste gang kl. 5, jf. *Instruction for Natte-Vægterne i Kiøbenhavn*, Kbh. 1784. If. denne instruktion, s. 19, lød vægtersverset for kl. 20:00 således: »Naar Mørket Jordan blinder, / Og Dagen tager af, / Den Tid os da paaminder / Om Dødsens mørke Grav. / Lys for os, Jesu sød, / Ved hvert et Fied / Til Gravens Sted, / Og giv en salig Død.« Den 9. jan. 1850 gik solen ned kl. 15:47, mens tussmørket angiveligt varede 51 min., jf. *Almanak for det Aar efter Christi Fødsel 1850*, upagineret.

I trykt udgave: Bind 23 side 12m linje 2

◀ **Luther siger ... slet ikke prædikes i Kirker ... for vor Svaghed** : sigter til Martin Luthers epistelprædiken over ApG 6,8-14 og 7,54-59 til 2. juledag i *En christelig Postille, sammendragen af Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostiller*, overs. af J. Thisted, bd. 1-2, Kbh. 1828, ktl. 283 (forkortet *En christelig Postille*); bd. 2, s. 64-70; s. 65f.: »Nu er denne Epistel let: den viser os i St. Stephanus et Exempel paa Christus-Tro. (...) Saa være det da nu den første Lærdom, vi drage deraf, at Gud ingen Tjeneste skeer ved Kirkers Bygning. Det beviser St. Stephan klarligen ved Esaias [66,1-2]. / Og skal Man ikke forstaae dette saaledes, som om det var ondt, at bygge Kirker; ondt er det kun, at Man derover glemmer Troen og Kjærligheden, og gjør det i den Mening, som om det var en god Gjerning, hvormed Man kunde fortjene Noget af Gud. / Er der nogen Aarsag til at bygge Kirker, da er det denne, at de Christne kunne samles, bede, høre Prædiken og annamme Sakramentet. Og hvor denne Aarsag ophører, der skal Man nedbryde Kirkerne, som Man gjøre ved alle andre Huse, naar de forfalde. Men nu vil hvert Menneske i Verden bygge et eget Capel eller Alter, eller stifte en Messe, i den Mening, derved at vorde salig og tilkiøbe sig Himlen. / Er det ikke en elendig og ynkelig Vildfarelse og Forførelse, at Man saaledes lærer det arme Folk, at bygge paa Gjæringer, til stor Meen for dets christelige Tro? (...) / For at udrydde saadan Vildfarelse, var det godt, at Man dog een Gang for Alle gjorde alle Kirker i Verden til Steenhobe, og prædikede i almindelige Huse, eller under aaben Himmel, bad der, døbte der, og øvede der al christelig Pligt, allerhelst da den nysnævnte Aarsag til at bygge Kirker just ikke er meget kraftig.« - **Luther**: Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg; som protestantisk reformator den centrale skikkelse i det opgør og brud med den middelalderlige teologiske tradition, pavemagten og romerkirken, som bl.a. førte til en nyordning af gudstjenesten og det kirkelige liv og til dannelse af en række evangelisk-lutherske kirkeordninger, især i Nordeuropa. Forfatter til en lang række teologiske, eksegetiske, opbyggelige og kirkepolitiske værker, talrige prædikener og salmer samt en ty. oversættelse af Biblen. - **Accomodation**: tilpasning, lempelse (dvs. af religiøse udsagn, forhold og forestillinger til menneskers fatteevne, meninger, sæder og skikke); bekvemmelighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 18

◀ **vi er saa langt tilbage, at der neppe ret Mange gaae i Kirke** : If. Fr. Hammerich *Kirkehistoriske Foredrag til Belysning af vore Kirkespørgsmaal*, Kbh. 1856, s. 188, var der i 1855 »8000 stadige Kirkegjængere« i København. »Flere findes der ikke,« hedder det, »blandt 70 til 80,000 Voxne«.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 20

◀ **Christenheden** : dvs. »det hele Samfund af Christne, alle af Christne beboede Lande«, C. Molbech *Dansk Ordbog* bd. 1-2, Kbh. 1833, ktl. 1032; bd. 1, s. 149, sp. 1.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 22

◀ **det er i Prædikenen om Stephanus** : 12,18. – **Stephanus**: den mest fremtrædende blandt de syv fattigforstandere, som blev indsat for at varetage 'tjenesten ved bordene', jf. ApG 6,1-6; forkynder af evangeliet på linje med apostlene. Stefanus bragtes for det jødiske råd, Synedrjet, anklaget for at have talt imod templet og Moseloven, og holdt her en forsvarstale, ApG 7,2-53, men blev slæbt uden for byen og stenet, ApG 7,54-60.

I trykt udgave: Bind 23 side 12m linje 10

◀ **Orthodoxe som Grundtvigianerne** : Grundtvig (14,10) og hans tilhængere blev ofte omtalt som 'grundtvigianere'. Allerede i 1826, efter at han havde nedlagt sit embede som præst (14,13), skrev Grundtvig, at han hverken duede til at »stifte Partier« eller havde lyst og evne til at være »Parti-Høvding«, *Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige*, Kbh. 1826, s. 51f. Og selv efter at han i løbet af 1830'erne og 1840'erne havde fået mange tilhængere, nægtede han, at der bestod en sådan sekt el. et sådant parti, jf. fx *Dansk Kirketidende*, udg. af R.Th. Fenger og C.J. Brandt (bd. 1-8, 1845-53, ktl. 321-325), nr. 107, den 17. okt. 1847, bd. 3, 1848, sp. 33f. Grundtvigianerne refererede jævnligt til sig selv som 'de ortodokse', dvs. som dem, der stod for og repræsenterede den sande og rette kristne tro og lære; fx kan Grundtvig i *Om den Clausenske Injurie-Sag*, Kbh. 1831, s. 15, omtale sig selv og sine tilhængere som »Hyper-Orthodoxerne og de gammeldags Christne«, og i *Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet*, Kbh. 1839, s. 13, som »os saakalte overdrevne Retroende (Ultra-Orthodoxer)«.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 25

◀ **ere indbildske nok af ... de eneste sande Xstne** : se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 25

◀ **De ere ogsaa Tilbedere af Ballotation og Majoritet** : antages formentlig på baggrund af, at flere grundtvigianere netop havde fået sæde i Rigsdagen ved de første valg til dets to kamre, hhv. den 4. dec. til Folketinget og den 29. dec. 1849 til Landstinget; fx var Grundtvig selv blevet valgt til Folketinget og de to markante grundtvigianske præster P.C. Kierkegaard (14,31) og F.E. Bojsen til hhv. Landstinget og Folketinget. Rigsdagen trådte første gang sammen den 30. jan. 1850 (57,24). – **Ballotation**: afstemning (26,2).

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 28

◀ **den moderne politiske Røre** : sigter til de politiske omvæltninger siden begyndelsen af 1848, da kong Chr. VIII's død gav anledning til enevældens fald og en de facto-indførelse af et konstitutionelt monarki, som blev kodificeret i *Danmarks Riges Grundlov* af 5. juni 1849 (13,10).

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 30

◀ **per abusum** : lat. urigtigt, lovstridigt; ved misbrug.

I trykt udgave: Bind 23 side 12 linje 30

◀ **gjøre (...) Compagnie med** : gøre selskab med, slå følgeskab med, gå i kompagniskab med.

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 2

◀ **politisk Partie** : Politiske organisationer el. partier i moderne forstand fandtes ikke i 1849 og begyndelsen af 1850, men i Den grundlovgivende Rigsforsamling, der var sammentrådt den 23. okt. 1848 og havde afsluttet sit arbejde den 25. maj 1849 med vedtagelsen af *Danmarks Riges Grundlov*, underskrevet af kongen den 5. juni, skiltes vandene ml. demokrater (Venstre el. Bondevennerne), liberale (Centrum) og konservative (Højre). Disse politiske retninger el. bevægelser gjorde sig også gældende ved valget til Rigsdagens to kamre (12,28).

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 10

◀ **Gud-Msket** : dvs. Kristus, der som det menneske, i hvem Gud åbenbarede sig, forener den guddommelige og den menneskelige natur i sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 25

◀ **Blødagtighedens**: det at være forfinet, forvænt, magelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 32

◀ **det at være subjektiv ... er en Vildfarelse** : hentyder formentlig til H.L. Martensens forsvar for en teologisk spekulation – med indirekte kritik mod SK – i forordet til *Den christelige Dogmatik*, Kbh. 1849, ktl.

653, s. III: »Og de, som ikke føle Drift til sammenhængende Tænkning, men kunne tilfredsstillende sig selv ved at tænke i Strøtanker og Aphorismer, Indfald og Glimt, kunne ogsaa være i deres Ret, naar de for deres eget Vedkommende betragte sammenhængende Erkjendelse som ufoønden. Men naar det i den senere Tid begynder at udpræges til et Slags Dogma, at (...) *den Troende* maa betragte Begrebet om Troesvidenskab som en Selvmodsigelse, der ophæver den ægte Christendom o. s. v.: da tilstaaer jeg, at saadanne Sætninger, selv naar jeg har hørt eller seet dem fremsatte med det Aandriges Paradoxie, for mig have havt saa lidet Overbevisende, at jeg deri kun kan see en stor Misforstaaelse og en ny, eller rettere sagt, en gammel Misviisning. (...) Saavidt jeg nemlig formaaer at skjønne, er der kun Een, som fuldkomment svarer til Begrebet om *den Troende*, nemlig hele den almindelige Kirke. Enhver af os Enkelte besidder kun Troen i et vist begrændset Maal og maae vel vogte os for, at vi ikke gjøre vort eget individuelle, maaskee noget eensidige, maaskee endogsaa noget sygelige Troesliv til Regel for alle de Troende.«

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 34

◀ **Underfundighed** : snedighed, listighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 13 linje 35

◀ **Grundtvigianerne** : 12,25.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 2

◀ **de paastode, at de Andre ikke vare Christne ... ud af deres Embedsstilling** : Mens Grundtvig blev mere tilbageholdende, efter at han var blevet dømt for injurier imod professor H.N. Clausen (14,13), førte hans svorne tilhænger, teologen J.C. Lindberg sig fortsat frem med voldsomme angreb på anderledes troende, se fx *Om Christendommens Forsvar i Danmark mod falske Lærere og falske Lærdomme*, Kbh. 1828, hvor han fremhæver Grundtvigs kamp mod den falske lære, skelner mellem dem, der har 'vor tro', og dem, der ikke har, og ender med følgende fordring: »*Folkets Lærere, Præsterne, Skole-Lærere og Præste-Lærere*, der have taget sig det Embede paa, at forkynde, forsvare og udbrede Christendommen, af dem fordrer vi, som en aldeles ueftergivelig Ret, at de skulle [skal] gjøre Embedets Gjerning, og at de skulle vige Embedet, hvis de arbeide mod dets Fordring til dem«, s. 54. Herefter bliver angrebene rettet direkte mod prof. Clausen, se *Er Dr. Prof. Theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke?* Kbh. 1830, hvor Lindberg påstår, at Clausens lære er løgn, hvorfor han burde nedlægge sit embede. Se også »Oplysninger til Prof. Clausens fortvivlede Forsøg paa at redde sin falske Lærdom« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie*, udg. af J.C. Lindberg, bd.1-2, Kbh. 1830-32; bd. 1, s. 77-100 og s. 373-416. Her hævder Lindberg, at de sande kristne ikke kan være i »Kirke-Samfund« med prof. Clausen og hans »Troesbrødre« og foreslår derfor en »Skilsmisse«, dvs. adskillelse, mellem »de Christne og deres Troes-Fiender« og nedlægger »i Herrens Navn, offentlig Protest for den ganske christne Menighed imod Dr. Prof. Theologiæ H. N. Clausen, først som Præste-Lærer i og dernæst som Medlem af den danske Statskirke, indtil han enten offentlig tilbagekalder Alt, hvad han har talt imod den christne Troe, eller nedlægger sit Embede, og udtræder af vort christne Samfund«, s. 415f. I sin artikel »Præsten Gad for Herrens Altar« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 2, 1831, s. 249-255, fortsætter han sit skarpe angreb på »Clausenianerne og Christendommens Fjender« (s. 252), hvortil henregnes P.C.S. Gad, residerende kapellan ved Trinitatis Kirke i København, fordi han havde udeladt væsentlige dele af bortsendelsesordene efter altergang; sluttelig skriver han om Clausen og hans tilhængere: »Først ud af Kirken, saa kan han reformere hvad han finder *udenfor*, men i Kirken har han med sit Anhang Intet at bestille!« Et endnu voldsommere angreb retter han mod pastor C.H. Visby (27,12), endnu en 'Clausenianer', i sin artikel »Falsk Lærdom i vor Frelzers Kirke paa Christianshavn, oplyst af Præsten Visbyes Paaske-Prædiken« i *Maanedsskrift for Christendom og Historie* bd. 2, 1831, s. 262-275. Lindberg anklager her Visby for at være en fjende af sand kristendom, der fremfører falsk lære imod *Den augsburgske Bekendelse*, prædiker hedenskab og elsker løgneren, og konkluderer: »Lad derfor de falske Lærere kun vedblive at snakke om deres store Kjærlighed, men lad dem først vise saamegen *Kjærlighed til Sandhed*, at den driver dem *ud af Statskirken*, hvori de kun staae som *Løgnere!*« s. 274. Og han slutter med at påstå, at det ikke længere kan være et spørgsmål, »om Statskirken vil, ved at udelukke alle dem, som aabenbar fornegte og bestride dens Troe, beholde sine sande troende Medlemmer, eller om den, ved at beholde Troens aabenbare Fjender og Fornegtere ikke alene som sine Medlemmer, men endogsaa som sine Lærere, vil nøde sine sande troende Medlemmer til at adskille sig fra den, og danne en frie christelig Menighed, hvori de Troende kunne [kan] finde, hvad de i Kirken søge, og have Ret til der at fordre«, s. 274f. Året efter retter han sit skyts mod Clausens far, H.G. Clausen, stiftsprovst ved Vor Frue Kirke, i skriftet *Stiftsprovst H. G. Clausens vilkaarlige og uforsvarlige Forandringer ved den christne Daab*, Kbh. 1832. Efterhånden ændrer Lindberg strategi og følger Grundtvig i kampen for sognebåndsløsning og præsters liturgiske og dogmatiske frihed, se fx »Samvittigheds-Frihed i Danmark og Folke-Raadet i Roskilde« i *Nordisk Kirke-Tidende*, udg. af J.C. Lindberg, bd. 1-8 [bd. 1-2 under titlen *Den Nordiske Kirke-Tidende*], Kbh. 1833-1840; bd. 6, 1838, nr. 41, sp. 639-652; nr. 42, sp. 655-666; nr. 43, sp. 671-674; nr. 44, sp. 687-694; nr. 45, sp. 703-718; og nr. 46, sp. 719-724.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 2

◀ **om Statskirke og ... betryggende Embeds-Stilling** : En 'statskirke' betegner en kirke, som staten retsgyldigt hævder som sin kirke, og hvis tro og lære staten erklærer som sin officielle religion; staten giver således vedkommende kirke en (ofte monopoliseret) særstilling, men fordrer samtidig (en mere el. mindre udviklet) bestemmelsesret over den. I Danmark var den evangelisk-lutherske kirke statskirke med kongen som overhoved og biskopper, provster og præster som kongeligt udnævnte statsembeds mænd. I Grundloven af 5. juni 1849 fastsættes det, at den evangelisk-lutherske kirke er 'den danske Folkekirke', der som sådan understøttes af staten; gejstligheden blev fortsat udnævnt af kongen, som skulle høre til den evangelisk-lutherske kirke, og lønnet af staten.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 4

◀ **de Orthodoxe** : dvs. grundtvigianerne (12,25).

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 6

◀ **Dog bør Grundtvig holdes udenfor** : hentyder formentlig til, at Grundtvig (se følgende kommentar) var mere tilbageholdende end Lindberg. Efter at han selv havde nedlagt sit embede og var blevet dømt pga. af sit voldsomme angreb på prof. H.N. Clausen (14,13), stillede han nu ikke så meget krav om, at de præster og teologer, der ikke fuldt ud ville tilslutte sig statskirkens officielle lutherske lære baseret på »de symbolske Bøger« (især Den apostolske Trosbekendelse og *Den augsburgske Bekendelse*), skulle nedlægge deres embeder, men plæderede i stedet for fuld religionsfrihed inden for statskirken, jf. *Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige*, Kbh. 1826. Det udvidede han i årene efter til at omfatte frihed for dem, der som han selv ville fastholde en kristendom baseret på »de symbolske Bøger«, til at kunne forlade statskirken med ret til at danne frimenigheder uden for statskirken, jf. »Om Religions-Frihed« i *Theologisk Maanedsskrift*, udg. af N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, bd. 1-13, Kbh. 1825-28, ktl. 346-351; bd. 8, 1827, s. 28-59 og 136-171; jf. også *Om den Clausenske Injurie-Sag*, Kbh. 1831, især s. 8 og s. 15. I 1832 og 1834 forskød vægten i hans argumentation sig til at gælde 'samvittighedsfrihed' inden for statskirken, og han fremsatte da sit forslag om løsning af sognebåndet, dvs. borgernes frihed til at søge formel tilknytning til en anden præst, især vedrørende dåb, nadver og konfirmation, end deres sognepræst, jf. *Om Daabs-Pagten*, Kbh. 1832, og *Om Sogne-Baandets Løsning og Hr. Professor Clausen*, Kbh. 1834. Senere i 1834 opgav han helt tanken om dannelse af frimenigheder og knyttede forslaget om alm. sognebåndsløsning sammen med kravet om præsters dogmatiske og liturgiske frihed inden for den danske statskirke, jf. *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, Kbh. 1834. I 1838 truede Grundtvig dog igen med, at han og »de gammeldags Christne« måtte udtræde af statskirken, hvis ikke indførelse af sognebåndets løsning og præsters lærefrihed gjorde det muligt for dem at blive, se hans artikel »Om Samvittigheds-Frihed i Danmark« i *Nordisk Kirke-Tidende* bd. 6, 1838, nr. 40, sp. 623-631. Året efter fremførte han atter og med fornyet styrke kravet om den gensidige samvittighedsfrihed for lægfolket og for gejstligheden: sognebåndsløsning for lægfolket og dogmatisk og liturgisk frihed for præsterne, jf. hhv. *Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet*, Kbh. 1839, og *Frisprog imod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, Kbh. 1839. I de kommende år fastholdt Grundtvig, dels at det var forkert at skille sig ud fra statskirken og forene sig i 'gudelige forsamlinger', dels at det som en sidste udvej kunne blive nødvendigt for 'alvorlige kristne' at forlade statskirken, hvis ikke den fornødne frihed var bevilget, se fx hans artikel »De Helliges Samfund« i *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 6, den 7. nov. 1847, bd. 3, 1848, sp. 81-96; især sp. 95f., hvor Grundtvig skriver, at det er hans »fulde og faste Overbeviisning, at skøndt selv de bedste Stats-Kirker, christelig talt, er vildsomme Skyggedale, hvor man neppe nok kan kiende det hellige almindelige Kirkesamfund og slet ikke de Helliges Fællesskab, saa skal og vil dog Herrens sande Discipler blive der til det Yderste, det er: til de der ikke længer kan faae Lov til at beholde Daaben og Nadveren uforvanskede og undgaae virkelig Delagtighed i de guddommelige Naademidlers Misbrug og Vanhelligelse. Den virkelige Delagtighed bestaaer nemlig ingenlunde deri, at vi kaldes Medlemmer af en Stats-Kirke, hvor der aabenbar læres og øves meget Uchristeligt, men kun deri, at ogsaa vi øve eller dog billige det, og det er da langt fra, at oplyste Christne kan modsætte sig en, paa eget Ansvar, fri Behandling og Benyttelse af Sacramenterne i Stats-Kirken, saa langt derfra, at vi meget mere aabenhjertig maa bekiende at en saadan Frihed er os herefter uundværlig. Hvem der nemlig har lært at betragte Herrens egne Indstiftelser i hans, som er deres eneste rette, Lys, kan hverken forrette Tvangs-Daab eller ret længe Altergang iflæng, altsaa heller ikke være Præst i en Statskirke, der kræver det af alle sine Præster, og de virkelige Christne kan dog heller ikke undvære Præster af deres egen Midte, saa, hvor de christelige Præster ei kan faae Lov til, for deres Vedkommende, at holde Daaben og Nadveren i Ære, der vil de nødes til at træde ud af Statskirken, og vil naturligviis blive fulgt af alle dem, der 'høre Herrens Røst.' Langt fra imidlertid at ville fremskynde denne Skilsmisse, skal vi tvertimod af al Magt forsinke den«.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 10

◀ **Grundtvig** : Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. teolog, præst, (salme)digter, historiker, politiker m.m.; ordineret 1811, fungerede derefter i kortere og længere perioder som præst forskellige steder på Sjælland og i København, fra 1839 og til sin død præst ved Vartov Hospitalskirke (se kort 2, A2), hvor han samlede en voksende menighed af meningsfæller og tilhængere. Havde stor indflydelse blandt præsterne i Roskilde præstekonvent (58,7), ligesom *Dansk Kirketidende* (12,25) med en vis ret blev

betragtet som et organ for hans anskuelse. Var 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling (13,10) og fra 1849 af det første folketing (for Præstø amt).

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 10

◀ **Partiet** : dvs. grundtvigianerne som et (kirkeligt) parti el. en retning.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 11

◀ **Som han stillede Sagen ... besluttede, at nedlægge sit Embede** : I stridsskriftet *Kirkens Gienmæle mod Professor Theologiæ Dr. H.N. Clausen*, Kbh. 1825, rettede Grundtvig »ikke som Recensent, men som kirkelig Modstander« et voldsomt angreb mod professor H.N. Clausen for i bogen *Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*, Kbh. 1825, at have »stillet sig i Spidsen for alle den Christelige Kirkes Fiender og Guds Ords Foragtere i Landet«, s. III, og fremsatte den påstand, »at, som ærlig Mand, maa han enten gjøre den Christelige Kirke høitidelig Afbigt for sin uchristelige og forargelige Lærdom, eller nedlægge sit Embede og aflægge sit christne Navn. Dette er min ufravigelige Paastand, i den Christelige Kirkes og Menigheds Navn, og vil Professor Clausen ingen af Delene, da erklærer jeg ham herved, paa Kirkens Vegne, som var, som er, og som skal blive, og hvis Lærdom ligger klart udfoldet, velbekjendt i dens Historie: paa den eneste ægte Historisk-Christelige Kirkes Vegne, for en falsk Lærer, som misbruger det christelige Navn til, saavidt han formaaer, at forvirre og forføre Menigheden, stræber at undergrave den Kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste!« s. IV. Og »naar den christelige Grund-Sætning er klart gaaet op for Erkiendelsen, da er Kirke-Dørren lukket saaledes i, for falske Lærere, at Ingen kan lukke op, og lukket saaledes op, for alle Troende, at Ingen kan lukke i«, s. IX. Clausen anlagde injuriersag mod Grundtvig, der tabte sagen og blev den 30. okt. 1826 idømt en bøde og livsvarig censur (se fx *Den kongelige Lands-Overrets samt Hof- og Stads-Rets Kjendelse og Dom i Sagen Dr. Prof. Theol. H. N. Clausen contra Pastor N. F. S. Grundtvig bedømt* af J.C. Lindberg, Kbh. 1826); censuren blev dog ophævet i 1838. Allerede inden dommen faldt, havde Grundtvig (i maj 1826) nedlagt sit embede ved Vor Frelsers Kirke på Christianshavn, hvor han havde været residerende kapellan siden efteråret 1822. - **Clausen**: Henrik Nicolai Clausen (1793-1877), da. teolog og politiker; dr.theol. 1826, fra 1821 lektor, fra 1822 ekstraordinær og fra 1830 ordinær professor i teologi ved Københavns Universitet. Fra 1840-46 deputeret i østifternes stænderforsamling i Roskilde (i tre omgange valgt til præsident), fra 1848-51 medlem af novemberministeriet (29,18) som minister uden portefølje og fra 1849-53 medlem af Folketinget (12,28).

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 13

◀ **en Lykke, at Sagen vendte sig ... at være Xsthed** : Om den opfattelse af kristenhed og statskirke, Grundtvig nåede frem til, efter at han havde nedlagt sit embede, se især indledningen til det første afsnit »Den herskende Kirke« i *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, s. 1: »Christendommen eller, om Man heller vil, Christenhedens Fæderne-Tro, og det Samfund, den skaber, er en vitterlig Kiends-Gierning fra Fortiden, som aldrig kan blive til Andet end hvad den har været, saa hvem der gjør den om, skyder den kun fra sig og gjør sig kun latterlig ved at ville kline Dens Navn paa sine egne Hænders Gierninger. Stats-Kirken derimod er ingen Kirke-Stat, men simpelthen en Stats-Indretning (Establishment), som Regjeringen har Lov til at ende og vende efter eget Tykke, uden at nogen Bisp, Præst eller Professor har Lov til at knye, naar derved intet Skaar gjøres i Samvittigheds-Friheden, som baade er al Religjons øverste Grund-Sætning og enhver ustraffelig Borgers utabelige Ret.« Og om den betydning, Grundtvig selv tillagde nedlæggelsen af sit embede, se samme afsnit, s. 3: »jeg har altid paa det Alvorligste foreholdt mig selv, det er splittergalt at ville beherske Andres Tro og Samvittighed, og naragtigt at sige til Folk, der kalde vor Religjon falsk: fy skamme jer! I veed jo godt selv, at vi har den sande Religjon, og giver ikke da Fornuften, at Jeres, som I selv bekiende, strider derimod, at det er den Falske, er Sværmeri og Fanatisme; jeg har altid med Flid indpræntet mig disse miskiendte men klare Sandheder, og desuagtet kunde jeg dog aldrig ret komme i det Rene med 'Modstandernes' Religjons-Frihed her hjemme, før jeg brød overtvært [over tværs] og nedlagde mit Embede, thi da først blev jeg upartisk.«

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 17

◀ **Godset** : dvs. kirkegodset, dels den formue, de ejendomme og de bygninger, der tilhørte kirken, dels de tiender, som udgjorde en væsentlig del af præsternes indtægter, undertiden tillige alle de ting, som var bestemt til gudstjenestebrug. Den grundlovgivende Rigsforsamlings (13,10) behandling af spørgsmålet om forholdet mellem stat og kirke, herunder overgangen fra statskirke til folkekirke, gav anledning til en omfattende debat om, hvad der i påkommende tilfælde skulle ske med 'kirkegodset', om det skulle tilfalde staten eller overdrages til 'folkekirken'. Denne debat blev også først rejst af grundtvigianerne på Roskilde præstekonvent (58,7), se fx referatet af mødet den 12. okt. 1848 i *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 169, den 24. dec. 1848, bd. 4, 1849, sp. 225-227, og nr. 170, den 31. dec. 1848, bd. 4, sp. 240-245, som indeholder et indlæg af P.C. Kierkegaard (14,31). Se også L. Helwegs artikel »Om det saakaldte Kirkegods. (med særligt Hensyn til Rigsdagens Forhandlinger)« i *Dansk Kirketidende*, nr. 197, den 8. juli 1849, bd. 4, sp. 673-687.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 24

◀ **at det er ... tilbage til den apostoliske Kirke** : hentyder formentlig til beretningerne i ApG 2,44-47 og 4,32-37 om ejendomsfællesskabet i den første kristne menighed i Jerusalem, grundlagt af apostlene.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 26

◀ **Peter vægede sig ... fjerne ham fra Embedet** : SKs ældre bror, Peter Christian Kierkegaard (1805-88), da. teolog og præst; cand.theol. i 1826, dr.phil. i Göttingen i dec. 1829 og lic.theol. ved Københavns Universitet i jan. 1836; manuducerede til teologisk embedseksamen frem til 1842, da han blev kaldet til sognepræst for Pedersborg og Kindertofte ved Sorø. Han var nært knyttet til Grundtvig (14,10) og et respekteret medlem af kredsen omkring ham, herunder som medlem af Roskilde præstekonvent (58,7). Om hans valg til Landstinget, 57,24. – P.C. Kierkegaard tiltrådte den 27. nov. 1842 sit embede som sognepræst i Pedersborg og Kindertofte, hvor der boede to baptistiske familier; den ene havde et barn, der ikke var blevet døbt inden den ved forordning af 30. maj 1828 fastsatte tid (kun jøder var undtaget fra dåbstvang). Han ville af samvittigheds-mæssige grunde ikke gennemtvinge en dåb, og barnets forældre lod sig ikke overtale; forinden var der sket indberetning til den gejstlige øvrighed, og den 8. feb. 1843 ankom en beskikket værge for at gennemtvinge dåben i overensstemmelse med plakaten af 27. dec. 1842 om baptister i Danmark. I feb. 1843 forklarede P.C. Kierkegaard sig over for kancelliet (dvs. det regeringskollegium, gennem hvilket den enevældige konge administrerede kongeriget Danmarks indre anliggender, herunder kirke- og skolevæsenet) og biskop Mynster (61,34). Efter indstilling fra Mynster besluttede kancelliet gennem biskoppen at meddele P.C. Kierkegaard, at han ikke kunne fritages fra hans embedspligt til at døbe det pågældende barn, men at kancelliet intet havde imod, at dåben blev udført af en anden præst. Herefter blev barnet uden P.C. Kierkegaards medvirken tvangsdøbt i Pedersborg Kirke. På tilsvarende vis blev et barn af den anden baptistiske familie døbt i sept. 1843. Den første familie fik endnu et barn i aug. 1844, men nægtede fortsat at indvillige i barnedåb, ligesom P.C. Kierkegaard stadig vægrede sig ved at gennemføre den med tvang. Da en anden præst i dec. skulle gennemtvinge dåben, var moderen rejst bort med barnet. Mynster indberettede sagen til kancelliet, der fulgte hans indstilling; og den 11. feb. 1845 tilskrev det P.C. Kierkegaard, at han inden 14 dage enten skulle frafalde sin vægring ved at døbe baptisternes børn el. søge sin afsked; hvis han ikke gjorde dette, ville kancelliet indstille ham til afskedigelse af kongen. Den 27. feb. erklærede P.C. Kierkegaard over for kancelliet, at han måtte afslå begge alternativer og appellerede i øvrigt til en mildere bedømmelse og indstilling for kongen. Kancelliet tog hele sagen om baptistbørns dåb under overvejelse, men fik først indgivet en flertydig indstilling til kongen den 27. maj 1846; det betød, at P.C. Kierkegaard kunne fortsætte i sit embede. I mellemtiden havde han i juli 1844 meldt sig ind i Roskilde præstekonvent, hvor han nød stor anseelse, og hvor han den 15. okt. 1845 meddelte sin sags forløb; konventet vedtog derpå enstemmigt et ønske om ikke at påtvinge nogen præst at døbe baptistbørn mod forældrenes ønske, jf. *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 12 og 13, den 14. dec. 1845, bd. 1, sp. 193-196. Se også P.C. Kierkegaards teologiske overvejelser »Om baptistfødte Børns Tvangs-Daab« i *Dansk Kirketidende*, nr. 15 og 16, den 28. dec. 1845, bd. 1, sp. 226-263.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 31

◀ **Hans ... alle Grundtvigianernes tause Paastand ... eneste sande Xstne** : 12,25.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 33

◀ **Xsthed** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 35

◀ **Statskirke** : 14,4.

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 35

◀ **Nu siger Statskirken ... enten gjøre det - eller nedlægge Embedet** : sigter til kancelliets skrivelse af 11. feb. 1845 (14,31).

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 35

◀ **Han svarer ... vil I afskedige mig, det bliver Eders Sag** : sigter til P.C. Kierkegaards erklæring af 27. feb. 1845 (14,31).

I trykt udgave: Bind 23 side 14 linje 36

◀ at være **ueens**: uenig.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 4

◀ den Hest som kaldes »**Dandseren**«: betegnelse for en hest, der er afrettet til at bevæge sig med danselignende trin.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 12

◀ **Mundbid** : mundstykke på en hests hovedtøj (trense).

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 15

◀ **tager paa** : begynder at bevæge sig rask.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 21

◀ **endelige** : forgængelige, timelige, verdslige.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 24

◀ **Med »Intet« begynder Systemet, med »Intet« ender Mystikken altid** : se indledningen i A. Helfferich *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 1, s. 106: »Wenn für die Mystik das eigentliche Denken aufgehört, so ist es in den Gedanken der absoluten Idee aufgehoben, nicht aber dieser in jenes, und wenn bei den deutschen Mystikern so oft von dem Nicht-Ich oder Nichts die Rede ist, in dessen raum- und zeitlose Tiefe sich der menschliche Geist versenkt habe, so kommt die Kategorie, womit die Begriffsphilosophie ihre objective Logik eröffnet, so zu sagen an den Schluß der subjectiven Logik, oder an das Ende des Systems zu stehen. Mit andern Worten: es ist nicht eines und dasselbe, ob die objective Idee ihren Entwicklungsproceß mit dem Seyn = Nichts beginnt, oder ob sie in das subjective Bewußtseyn eingetragen diese ihre subjective Form, oder ihr Seyn im subjectiven Denken negirt.« - **Med »Intet« begynder Systemet**: hentyder til princippet om, at filosofien skal begynde med intet. Allerede i *Af en endnu Levendes Papirer* (1838) henviser SK til »Hegels store Forsøg paa at begynde med Intet« (SKS 1, 17,15) og skriver i første del af *Enten - Eller* (1843), »at det ingenlunde er Philosophien saa vanskeligt at begynde. Langtfra; den begynder jo med Intet, og kan altsaa altid begynde« (SKS 2, 48,27). Og i en optegnelse, der bærer overskriften »Begyndelsens Dialektik. Scene i Underverdenen«, på to løse blade fra 1845 lader han Sokrates spørge Hegel, hvilken forudsætning han går ud fra, og Hegel svare: »fra slet ingen«, og lidt efter føje til: »jeg gaaer ud fra Intet« (*Pap. VI A 145*). I indledningen til *Wissenschaft der Logik* kræver G.W.F. Hegel (49,2), at logikken skal begynde med 'den rene væren', der imidlertid er identisk med 'intet', jf. *Wissenschaft der Logik*, udg. af L. v. Henning, bd. 1-2 [bd. 1 er i 2 dele], Berlin 1833-34 [1812-16], ktl. 552-554; bd. 1,1, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45 (forkortet *Hegel's Werke*); bd. 3, s. 59-74 (*Jub. bd. 4, s. 69-84*). Den da. hegelianer J.L. Heiberg gjorde tanken om, at filosofien må 'begynde med intet', til et slagordsagtigt princip; jf. fx § 1-8 i hans artikel »Det logiske System« i tidsskriftet *Perseus, Journal for den speculative Idee*, nr. 2, aug. 1838 (jf. ktl. 569), s. 1-45, og § 26-27 i hans *Grundtræk til Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik. Som Ledetraad ved Forelæsninger paa den kongelige militaire Høiskole*, Kbh. 1832 (forkortet *Grundtræk til Philosophiens Philosophie, eller den speculative Logik*), s. 11.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 29

◀ **Det sidste er det gudelige Intet** : se indledningen i A. Helfferich *Die christliche Mystik* bd. 1, s. 106f.: »Die Mystik versteht also, wenn sie die Einkehr des Geistes in das Nichts verlangt, darunter nichts Anderes als das Aufheben und Aufhören jeder Ichheit, d. h. jedes egoistischen Principis in uns, woraus noch keineswegs folgt, daß der Geist, der seine Ichheit, oder jede ausschließliche Beziehung zu sich selbst ablegt, überhaupt für sich, oder persönlich zu seyn aufgehört. Daher bedeutet der Ausdruck am Ende nichts mehr und nichts weniger, als daß Derjenige, der Gott liebt, sich ihm zu eigen gibt, und in dieser Liebe zu seiner Erkenntniß gelangt, vorerst jede Faser der Selbstliebe ausgerottet, jeden Gedanken, der sich auf die Welt und seine eigene Existenz bezieht, abgelegt hat, weil dieß der einzige Weg ist, um zu Gott zu gelangen.«

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 30

◀ **Socrates^s Uvidenhed var Guds frygt** : Sokrates (o. 470-399 f.Kr.) er ved siden af Platon (50,15) og Aristoteles (23,33) den berømteste gr. filosof. Han udviklede sin filosofi i dialog med sine samtidige og har intet skriftligt efterladt, men hans karakter og lære er blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes i komedien *Skyerne*, Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, herunder mindeskriftet om Sokrates *Memorabilia*, og Platon i dialogerne. Sokrates blev af en folkedømmestol i Athen dømt til døden for at antage andre guder end dem, staten anerkendte, og for at fordærve ungdommen; han blev henrettet med et bæger gift, som han tømte med sindsro. - I sine samtaler i Platons dialoger påberåber Sokrates sig ofte sin uvidenhed, således i *Sokrates' Forsvarstale* (21a - 23b), hvor han forklarer, at oraklet i Delphi netop har nægtet, at nogen er visere end han, da han ved, at han intet ved, modsat de mange, der bilder sig ind at vide noget. Lidt senere (33c og 28e) siger Sokrates også, at han bl.a. gennem orakelord og drømme har fået det pålagt af Gud at prøve sig selv og dem, der bilder sig ind at være vise, men ikke er det. (Jf. *Platons Skrifter*, udg. af C. Høeg og H. Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41] (forkortet *Platons Skrifter*); bd. 1, s. 265-293, s. 269-272, s. 284 og s. 278). Sml. i øvrigt andet afsnit, A, kap. 3, »At Synden ikke er en Negation, men en Position«, i *Sygdommen til Døden* (1849) af Anti-Climacus, hvor det hedder: »Lad os aldrig glemme - dog hvor mange ere vel De, som nogensinde ret have vidst det, eller tænkt det - lad os aldrig glemme, at

Socrates's Uvidenhed var en Art Guds frygt og Gudsdyrkelse, at hans Uvidenhed var paa Græsk det Jødiske: at Guds frygt er Viisdoms Begyndelse [SI 111,10 og Ordsp 9,10]«, SKS 11, 211,17-21.

I trykt udgave: Bind 23 side 15 linje 30

◀ **det Sted ... Alt er aabenbart i Mysteriet** : sigter formentlig til 1 Kor 2,7-10, hvor Paulus skriver: »Hvad vi taler om, er Guds hemmelige visdom, som var skjult, men som Gud allerede før tidernes begyndelse havde bestemt skulle føre os til herlighed. Den visdom har ingen af denne verdens herskere kendt, for havde de kendt den, ville de ikke have korsfæstet herlighedens Herre. Men som der står skrevet: / Hvad intet øje har set og intet øre hørt, / og hvad der ikke er opstået i noget menneskes hjerte, / det, som Gud har beredt for dem, der elsker ham, / det har Gud åbenbart for os ved Ånden.« Tillægsordet 'hemmelige' gengiver det gr. udtryk 'έν μυστηρίω' ('en mystērīē', 'i mysteriet'). Se også Ef 3,9; Kol 1,26 og især Kol 2,2-3, der synes at ligge bag bestemmelsen af Kristus som »Mysteriet ved hvem Alt blev aabenbart, men i Mysteriet«, i »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse«, nr. II i *Indøvelse i Christendom* (1850), s. 145 (SV2 12, 156).

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 1

◀ **en vis Speculation ... ikke var profan Speculation, men i Mysteriet** : Der kan være tænkt på H.L. Martensen *Mester Eckart. Et Bidrag til at oplyse Middelalderens Mystik*, Kbh. 1840, ktl. 649 (forkortet *Mester Eckart*), især s. 56ff. og s. 71. – **Speculation**: den (hegelianske) spekulative filosofi og teologi.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 2

◀ **Vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 18

◀ **Gud har udvalgt det Ringe og Foragtede** : hentyder til 1 Kor 1,26-29, hvor Paulus skriver til korintherne: »For tænk på, brødre, hvordan det var med jer selv, da I blev kaldet: I var ikke mange vise i verdslig forstand, ikke mange mægtige, ikke mange fornemme. Men det, som er dårskab i verden, udvalgte Gud for at gøre de vise til skamme, og det, som er svagt i verden, udvalgte Gud for at gøre det stærke til skamme, og det, som verden ser ned på, og som ringeagtes, det, som ingenting er, udvalgte Gud for at gøre det, som er noget, til ingenting, for at ingen skal have noget at være stolt af over for Gud.« Se også Jak 2,5.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 20

◀ **Samfund** : fællesskab.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 23

◀ **Smule** : her benyttet som adjektiv: ringe, ubetydelige.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 25

◀ **Bønhas** : fusker, uduelig person, der lusker sig ind på andres næringsvej.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 27

◀ **ordentligviis** : i henhold til forskrifter, anordninger el. sæd og skik; sædvanligvis.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 35

◀ **nærmere til** : lettere adgang til.

I trykt udgave: Bind 23 side 16 linje 37

◀ **Du, der bekymrer Dig om Spurven (...)** **Du bekymrer Dig jo ogsaa om Mennesket** : hentyder formentlig til Matt 10,29-31: »Sælges ikke to Spurve for een Penning? og ikke een af dem falder paa Jorden uden Eders Faders Villie. Ja endog alle Eders Hovedhaar ere talte. Frygter derfor ikke; I ere bedre end mange Spurve« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 2

◀ **fordre ... en Stræben efter Lighed med Dig** : hentyder måske til Matt 5,48, hvor Jesus siger: »Værer da fuldkomne, ligesom Eders Fader i Himlene er fuldkommen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 3

◀ **forsage** : opgive modet, svigte.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 20

◀ **hvad Din udvalgte Tjener siger: at han fuldendte Dine Lidelser** : hentyder til Kol 1,24, hvor Paulus skriver til kolossenserne: »Nu glæder jeg mig i mine Lidelser for Eder, og opfylder det, som fattes i Christi Trængsler, i mit Kød, for hans Legeme, som er Menigheden« (NT-1819). – **Din udvalgte Tjener:** jf. Rom 1,1, hvor Paulus betegner sig selv som »Jesu Christi Tiener, kaldet til Apostel, beskikket [udvalgt, udset] til at forkynde Guds Evangelium« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 22

◀ **Kun i et skrøbeligt Lærkar bære vi Msker det Hellige** : hentyder til 2 Kor 4,7, hvor Paulus skriver: »Men denne skat har vi i lerkar, for at den overvældende kraft skal være Guds og ikke vores.«

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 28

◀ **Hellig-Aand, naar Du boer i et Msk** : spiller formentlig på 2 Tim 1,14, hvor Paulus skriver til Timotheus: »den skønne skat, som er betroet dig, skal du tage vare på ved Helligånden, som bor i os.« Og på Rom 8,9-11, hvor Paulus skriver til romerne: »Men I er ikke i kødet, I er i Ånden, så sandt som Guds ånd bor i jer. Den, der ikke har Kristi ånd, hører ikke ham til. Men når Kristus er i jer, er legemet ganske vist dødt på grund af synd, men ånden har liv på grund af retfærdighed. Og når hans ånd, han som oprejste Jesus fra de døde, bor i jer, skal han, som oprejste Kristus fra de døde, også gøre jeres dødelige legemer levende ved sin ånd, som bor i jer.« Se endvidere 1 Kor 3,16-17.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 29

◀ **Hellighedens Aand** : se Rom 1,4 (NT-1819), hvor betegnelsen benyttes af Paulus.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 30

◀ **Viisdommens Aand** : se Ef 1,17, hvor Paulus benytter betegnelsen »Viisdoms Aand« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 31

◀ **Sandhedens Aand** : se Joh 14,17; 15,26; og 16,13, hvor betegnelsen benyttes af Jesus. Se også 1 Joh 4,6.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 31

◀ **ønskelige** : som er værd at ønske sig, attråværdige.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 33

◀ **gjenfødende** : se Tit 3,5, hvor Paulus taler om »det bad, der genføder og fornyer ved Helligånden«.

I trykt udgave: Bind 23 side 17 linje 34

◀ **daarlige** : tåbelige.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 3

◀ **bedragelige** : bedrageriske, svigefulde.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 3

◀ **Et Bidrag til Christendommens Indførelse i Christenheden** : undertitel, som SK først overvejede at føje til titlen på hvert af de tre numre i *Indøvelse i Christendom* (18m,8), jf. *Pap.* IX B 29 og 45,1; IX B 46; og X 5 B 31,1; og som han senere overvejede at føje til bogens hovedtitel, jf. *Pap.* X 5 B 56 og 64, s. 275. – **Christenheden:** 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 6

◀ **ategorisk** : hvad kategorien angår, begrebsligt.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 8

◀ **Aandefægtning** : en kamp i åndens sfære, dvs. en kamp, der holdes i idealiteten, på det principielle plan.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 14

◀ **en gammel Lap ... ved Heftet af Skrifterne** : Det kan ikke afgøres, hvor denne lap har ligget. Med 'Skrifterne' sigtes til nr. I, II og III i *Indøvelse i Christendom* (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 23 side 18m linje 2

◀ **Indøvelse i Christendom, et Forsøg** : De tre manuskripter »'Kommer hid alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.' Til Opvækkelse og Inderliggjørelse«, »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse« og »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, hvoraf de to første er skrevet i 1848 og den tredje formentlig i begyndelsen af 1849, blev den 25. sept. 1850 udgivet under ét som *Indøvelse i Christendom. Af Anti-Climacus. Nr. I. II. III. Udgivet af S. Kierkegaard, Kbh. 1850 (SV2 12, 13-286)*. – **et Forsøg**: Så sent som i korrektoren har *Indøvelse i Christendom* undertitlen »Et Forsøg«, som dér er blevet slettet med blæk, jf. *Pap. X 5 B 33a,1*. I trykmanuskripterne til nr. I og nr. II havde også de undertitlen »Et Forsøg«, som dér blev slettet med blæk, jf. *Pap. IX B 45,1 og 51,1*.

I trykt udgave: Bind 23 side 18m linje 8

◀ **Luc: 24, 28 »... og Han lod ... Han gik ind for at blive hos dem.**« : citat fra Luk 24,28-29 (NT-1819), der indgår i beretningen om vandrigen til Emmaus i Luk 24,13-35. SK skriver 'Ham' og 'Han' for 'ham' og 'han'; afvigende interpunktion. Fremhævelserne er SKs.

I trykt udgave: Bind 23 side 18 linje 17

◀ **At blive ædrue** : hentydning til 1 Pet 4,7b: »værer derfor ædrue og aarvaagne til Bønnen« (NT-1819). Se også 1 Pet 5,8: »Værer ædrue, vaager« (NT-1819). I sit eget eksemplar af *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381 (forkortet *Forordnet Alter-Bog*), som findes i KA på Det Kgl. Bibliotek, har SK i epistlen til 6. søndag efter påske 1 Pet 4,7b-11, s. 96, i v. 7b understreget ordene »derfor ædrue« og »til Bønnen«.

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 1

◀ **Enken gav mere end De, naar de gave 900,000rd** : hentyder til beretningen om enkens gave i Mark 12,41-44, hvor det fortælles, at en fattig enke kom og lagde »to småmønter af et par øres værdi« i tempelblokken. Om hende siger Jesus: »Denne fattige enke har givet mere end alle de andre, som lægger penge i tempelblokken. For de har alle givet af deres overflod, men hun har givet af sin fattigdom, alt, hvad hun havde, alt det, hun havde at leve af.« – **900,000rd**: 900.000 rigsdaler. Den da. møntfod var ved forordning af 31. juli 1818 delt i rigsbankdaler (i samtiden ofte blot kaldt 'rigsdaler' og forkortet 'rd'), mark og skilling; der gik således 6 mark på en rigsdaler, 16 skilling på 1 mark og 96 skilling på 1 rigsdaler. I Hof- og Stadsretten havde en dommer 1.200-1.800 og en fuldmægtig 400-500 rigsdaler i årsløn. SKs far efterlod sig en formue på o. 125.000 rigsdaler; og da SK i dec. 1847 solgte sin ejendom på Nytorv, var salgssummen 22.000 rigsdaler.

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 12

◀ **faldet mig paa** : faldet mig ind (som noget påfaldende).

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 18

◀ **Opløftelse** : det at være løftet op i en højere (åndelig el. religiøs) sfære, opløftethed.

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 32

◀ **Er det ikke saa** : forholder det sig ikke således.

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 32

◀ **Philosopher o: D: anbringe Differents-Kategorier ... paa det Relieieuse** : sml. kladden til *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), hvor SK skriver: »Lad det saa 10 Gange være sandt, at Christendommen ikke saaledes som den hegelske Philosophie ligger i Differentsen, at det er Christendommens hellige Msklighed, at den kan tilegnes af Alle« (*Pap. VI B 54,30*). Sml. også »Om Forskjellen mellem et Genie og en Apostel« i *Tvende ethisk-relieieuse Smaa-Afhandlinger* af pseudonymet H. H. (1849), s. 63: »Naar nu det Paradox-Relieieuses Sphære afskaffes eller tilbageforklares i det Æsthetiske, saa bliver en Apostel hverken meer eller mindre end et Genie, og saa god Nat Christendom. Aandrigthed og Aand, Aabenbaring og Oprindelighed, Kaldelse af Gud og Genialitet, en Apostel og et Genie: alt dette kommer da til at løbe saa omtrent ud paa Et og det Samme. / Saaledes har en vildfarende Videnskab forvirret Christendommen« (SKS 11, 97). Og videre s. 74f.: »Den saaledes [af Gud] Kaldede forholder sig ikke i Forholdet: Menneske til Menneske qua Menneske; han forholder sig ikke i en kvantitativ Differents (som Genie, udmærket Begavet o. s. v.) til andre Mennesker. Nei, han forholder sig paradox ved at have en specifik Qualitet, som ingen Immanents kan tilbagekalde i Evighedens Lighed; thi den er væsentlig paradox og efter Tænkningen (ikke før, foran Tænkningen) mod Tænkningen« (SKS 11, 105).

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 34

◀ **Spleen** : af eng. udtryk for melankoli, tungsind, livstræthed, livslede.

I trykt udgave: Bind 23 side 19 linje 40

◀ **væmmet Ham** : givet ham væmmelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 4

◀ **indskrænket** : som har begrænset fatteevne el. ringe kundskaber; som har sparsomme levevilkår.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 6

◀ **menig Mand** : SKs foretrukne betegnelse for den jævne, lavere samfundsklasse.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 9

◀ **udsat mig for Pøbelagtigheden ... i Sympathie ... der lede uskyldigt** : hentyder til, at SK identificerede P.L. Møller med det satiriske ugeskrift *Corsaren* og nu bad om 'at komme i *Corsaren*', da han ikke kunne acceptere, at han som den eneste da. forfatter ikke hidtil var blevet skældt ud, men kun lovprist af bladet, se artiklen »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet« under pseudonymet Frater Taciturnus i *Fædrelandet* den 27. dec. 1845 (nr. 2078, sp. 16653-16658 (SV2 13, 459-467)). *Corsaren* svarede med at bringe en række satiriske artikler om, allusioner til og tegninger af SK (se SKS K20, 41-44, illustration 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 og 15), første gang den 2. jan. (nr. 276) og herefter regelmæssigt frem til den 17. juli 1846 (nr. 304); efter M.A. Goldschmidts afgang som redaktør i okt. 1846 fortsatte drillerierne, sidst den 16. feb. 1849 (nr. 439). Efter den anden *Corsar*-artikel den 9. jan. 1846 (nr. 277) svarede SK, igen alias Frater Taciturnus, i *Fædrelandet* den 10. jan. 1846 (nr. 9, sp. 65-68) med »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning« (SV2 13, 468-471); heri skriver han, at han har gjort »Skridtet for Andres Skyld«, nemlig det skridt »selv at begjere at blive udskjeldt« (SV2 13, 468). *Corsarens* angreb medførte, at SK blev chikaneret på gaden.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 10

◀ **friste Gud**: udæske, udfordre.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 15

◀ **forsøges** : blive (hårdt) prøvet.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 16

◀ **nogenledes** : nogenlunde.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 20

◀ **Forstandens Korsfæstelse** : det at korsfæste forstanden som udtryk for at slippe, forsage el. ofre forstanden. Om det at tro mod forstanden som et martyrium, se kap. 2 i andet afsnit af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i SKS 7, 212f. Om fornuftens forhold til det absurde og paradokset, se NB15:25.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 25

◀ **ret** indlysende: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 23 side 20 linje 33

◀ **at denne uhyre Lidelse dog er let** : hentyder måske til Matt 11,30, hvor Jesus siger: »mit Aag er gavnligt, og min Byrde er let« (NT-1819). Se nr. II i »Lidelsernes Evangelium«, tredje afdeling af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847), hvor temaet er »Hvor kan dog Byrden være let, naar Lidelsen er tung?« på baggrund af Matt 11,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 6

◀ **Det er en ypperlig Comentar af Hugo d. St. Victore ... (cfr. Helfferich Mystik ... p. 319.)** : sigter til et stykke i »Das Unterpfand der Seele« af Hugo fra Skt. Victor, overs. af Adolph Helfferich i hans *Die christliche Mystik in ihrer Entwicklung und in ihren Denkmalen* bd. 1 [med deltitlen »Entwicklungsgeschichte der christlichen Mystik«] og bd. 2 [med deltitlen »Denkmale altchristlicher Mystik«], Gotha 1842, ktl. 571-572 (forkortet *Die christliche Mystik*); bd. 2, s. 273-369; s. 319. – **Hugo d. St. Victore**: Hugues de Saint-Victor el. Hugo fra Skt. Victor (o. 1096-1141), fr. munk, filosof, teolog, mystiker;

stammer muligvis fra Sachsen el. Flandern, men kom som helt ung til klosterskolen ved augustinerabbediet St. Victor i Paris, blev fra 1133 skolens leder; fik både som videnskabsteoretiker, hermeneutiker, bibelekseget og mystiker stor indflydelse på den middelalderlige skolastik. – **Mange ere Kaldede Faae Udvalgte**: frit citat fra Matt 22,14, hvor Jesus afslutter lignelsen om kongesønnens bryllup med ordene: »Thi Mange ere kaldede, men Faa udvalgte«, jf. *Die christliche Mystik*, s. 320, hvor det gengives således: »Viele sind berufen, Wenige auserwählt«. – **Helfferich**: Adolph Helfferich (1813-94), ty. filosof og forfatter (især af rejselitteratur), siden 1842 privatdocent og senere (indtil 1858) ekstraordinær prof. i filosofi i Berlin.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 10

◀ **Historien om Ahasverus ... Dronningen Vasthi ... at han kunde vælge Een** : gengivelse af *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 319. – **Ahasverus**: som regel identificeret med den persiske storkonge Xerxes (518-465, konge fra 486 f.Kr.), ved hvis hof de dramatiske begivenheder i Esters Bog udspiller sig; på oldpersisk betyder navnet 'den retfærdige konge'. – **forskyder Dronningen Vasthi for hendes Stolthed**: I Est 1,10-22 fortælles det, hvorledes kong Ahasverus forstødte sin smukke dronning Vashti fra tronen, fordi hun nægtede at efterkomme hans befaling om at træde frem, iført det kongelige diadem, for ham og hans stormænd og hoffolk på den sidste dag under en syv dage lang fest. – **Balsom**: dvs. balsam, forskellige velduftende harpiksstoffer, indeholdende æterisk olie fra balsambusken, der stammer fra Sydarabien. Balsam brugtes i oldtiden både som skønhedsmiddel, som parfume, ved begravelser, som royale gaver, som røgelse og som lægemiddel. – **Myrrha**: Myrra er et stærkt og velduftende harpiks, der udsondres af forskellige små træarter i Arabien og Østafrika. Myrra brugtes i oldtiden både som lægemiddel, som røgelse, som skønhedsmiddel og som parfume. – **Spezerier**: speceri, betegnelse for krydderi og velduftende urter.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 13

◀ **»Saaledes bleve Mange valgte ... Kongens Tjenere vælge ... kun Een, efter Kongens Villie.«** : overs. citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 319. – **Kongen vælger kun Een for sit Gemak**: nemlig den jødiske kvinde Ester, som kong Ahasverus valgte til dronning i stedet for Vashti, jf. Est 2,17.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 20

◀ **Historien findes i Esthers Bog Cap II** : I *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 319, henvises der til »Esther 2«; historien om valget af Ester til dronning fortælles i Est 2,1-18.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 25

◀ **Coterie** : klub, sluttet selskab (ofte fjendtligt vendt mod udenforstående), klike.

I trykt udgave: Bind 23 side 21 linje 27

◀ **R. Nielsens**: Rasmus Nielsen (1809-84), da. teolog og filosof; cand.theol. 1837, lic.theol. 1840; i vintersemesteret 1840-41 privatdocent, fra 1841 ekstraordinær og fra 1850 ordinær prof. i moralfilosofi ved Københavns Universitet. Han docerede især den spekulative, hegelianske filosofi, men kom i midten af 1840'erne under indflydelse af SK, med hvem han sluttede venskab i 1848 (se journaloptegnelserne NB7:6 og NB10:32, i SKS 21, 78f. og 273). SK synes at have overvejet at gøre Rasmus Nielsen fortrolig med sine tanker om forfatterskabet, jf. et udkast til en aldrig udgivet artikel »Angaaende mit Forhold til Hr. Prof. R. Nielsen« fra o. 1849-50: »I Midten af Aaret 1848 blev det mig ved forskjellige Overveielser, alle førende til det samme Punkt, tydeligt, at jeg burde[,] at det var min Pligt, idetmindste at gjøre et Forsøg paa ved personligt Forhold at sætte en Anden ind i mine Anskuelser, saa meget mere som jeg meente at skulle høre op at være Forfatter. / Jeg valgte Prof. Nielsen, der iforveien allerede havde søgt en Tilnærmelse. / Siden den Tid har jeg i Regelen talt med ham een Gang hver Uge« (*Pap. X 6 B 124*, s. 164). Sml. også et udkast til en aldrig udgivet artikel fra sommeren 1850 »Angaaende Hr. Prof. Nielsens Forhold til min Forfatter-Virksomhed« (*Pap. X 6 B 93*, s. 102-104).

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 1

◀ **Stillings**: Peter Michael Stilling (1812-69), da. filosof; opgav teologistudiet kort før eksamen, men fik senere dispensation til at disputere for magistergraden med afhandlingen *Den moderne Atheisme eller den saakaldte Neohegelianismes Conseqvenser af den hegelske Philosophie*, Kbh. 1844 (ktl. 801). Han havde i begyndelsen af 1840'erne gjort sig til talsmand for en konservativ hegelianisme, som han i slutningen af årtiet tog stærkt afstand fra. Efter en studierejse virkede han i årene 1846-50 som privatdocent. I slutningen af dec. 1849 udgav Stilling *Om den indbildte Forsoning af Tro og – Viden med særligt Hensyn til Prof. Martensens »christelige Dogmatik.« Kritisk-polemisk Afhandling*, Kbh. 1850, og sendte SK et eksemplar med dedikation, jf. ktl. 802. I journaloptegnelsen NB14:112 har SK indført den opr. afslutning på den takkeskrivelse, han sendte til Stilling (jf. konceptet til det afsendte brev i B&A bd. 1, s. 265); i denne afslutning skriver SK: »Saaledes gjør jeg mig en Glæde af at betragte Dem, ikke som en Tilhænger af mig men som en erklæret Tilhænger af en Forklaret, Deres Hustrue [38,12]. Og saaledes forstaaet – lad mig sige Dem det – er De en Mulighed; det veed jeg at vurdere, ingen Kjender af Ædelstene har et skarpere Blik for

Straalebrydningerne end jeg for den eksistentielle Muligheds ædle Kostbarhed«, SKS 22, 411. Efter den indførte afslutning skriver SK i samme optegnelse om Stilling: »Hans Liv er lagt ham saaledes an, at han kan blive en religiøs Eksistens af ualmindeligere Art.«

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 4

◀ **Hugo de Sct. Victore** : 21,10.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 11

◀ **den hellige Aands syv Gaver (cfr. Helfferich ... p. 332 o: fl.)** : sigter til »Die sieben Gaben des heiligen Geistes« af Hugo fra Sct. Victor, overs. af A. Helfferich i hans *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 2, s. 332-337.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 12

◀ **Themata** : temaer (flertalsendelsen er gr.), nemlig for en tale, en afhandling el. især en prædiken.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 15

◀ **»Beder Du for Din Aand saa beed om Aand** : overs. frit citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 333: »Bittest du für den Geist [dvs. den syndige ånd], so bitte um den Geist [Helligånden].«

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 15

◀ **»Vær ikke bange for at bruge Lægemidlet ... bryder Sygdommen.«** : overs. citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 333. SK sætter kolon efter 'Sygdommen' i stedet for semikolon.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 18

◀ **»Naar Du bruger Lægemidlet ... ikke ret tilgavns vil bruge Lægemidlet** : SKs tilføjelse, som sammenbinder det foregående citat fra s. 333 og det følgende citat fra s. 334. – **ret tilgavns**: virkelig grundigt.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 20

◀ **»To Modsætninger kæmpe ... Besværligheden, Du lider under«** : overs. citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 334.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 22

◀ **men hvorfor ... gjøre Modstand mod Lægemidlet** : SKs tilføjelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 26

◀ **»Dog anklag desuagtet ikke Lægemidlet ... ikke Lægemidlet.«** : overs. frit citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 334f., hvor det i umiddelbar fortsættelse af det foregående citat hedder: »Trotz dem aber klage nicht die Arznei, sondern die Krankheit an; die Schmerzen, die Zwei verursachen, schreibe nur Einem zu. Die Arznei will nützen, die Krankheit beabsichtig zu schaden. Deßhalb hat die Krankheit für sich allein Ruhe, aber kein Wohlbefinden; die Arznei allein Wohlbefinden, und keine Beschwerde. Sind sie aber beisammen, so ist die Beschwerde der Kampf der Gegensätze; des einen, der kommen will, um zu helfen, mit dem andern, der nicht gehen will, um zu schaden. An dieser Beschwerde ist die Krankheit schuld, und nicht die Arznei.«

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 27

◀ **»Ved Aandens Komme bliver Du oplyst ... fornam ikke, fordi Du ikke gav Agt** : overs. frit citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 335: »Durch seine [dvs. Aandens] Ankunft wirst du erleuchtet und belebt; erleuchtet, damit du siehst, belebt, damit du empfindest. Du empfindest, und empfindest voraus; du siehst, und siehst voraus. Ein Anderes siehst du, ein Anderes siehst du voraus; ein Anderes empfindest du, ein Anderes empfindest du voraus. Du siehst das Uebel, und siehst es voraus: das gegenwärtige siehst du, das zukünftige siehst du voraus; die Schuld empfindest du, die Strafe empfindest du voraus. Bevor aber der heilige Geist zu dir kam, sahst du weder als blind, noch empfindest du als todt; und deßhalb sahst du nicht, weil du nicht zurückblicktest; und empfindest nicht, weil du nicht Acht gabst.«

I trykt udgave: Bind 23 side 22 linje 34

◀ **»Deraf udspringer den helbredende Straf ... besidder, hvad der smerter.«** : overs. sammentrukket citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 335f.: »Daraus entspringt die heilende Strafe, wenn du, empfindlich

gemacht für das Uebel, das du leidest, Schmerz empfindest, um es zu bessern; und erleuchtet für das Uebel, das du verdienst, dich fürchtest, um dich in Acht zu nehmen. Fühltest du keinen Schmerz, so würdest du dasselbe nicht bessern; fühltest du keine Furcht, so würdest du dich nicht in Acht davor nehmen. Zunächst also wirst du für die Schuld erleuchtet, damit du sie siehst; sodann für die Strafe, damit du sie fürchtest; daß du, zuletzt durch die Furcht empfindlich gemacht, wegen der Schuld Schmerzen empfindest, und sie besserst; weil du keine Schmerzen empfinden würdest, hättest du keine Furcht. Würde man die Strafe nicht sehen, die man fürchtet, so würde Niemand wegen seiner Schuld, die ihm gefällt, Schmerzen empfinden. Deßhalb wird dir die auf die Schuld folgende Strafe gezeigt, damit die Schuld, an der du in der Wirklichkeit Gefallen findest, wenigstens in der Drangsal mißfällt; so daß du endlich merkst, daß auch das, was an ihr süß zu seyn scheint, ein Uebel ist; da das Bittere, das wegen ihr und nach ihr geschmeckt wird, ein so großes Uebel ist. Somit wirst du erleuchtet und bekümmert, weil du siehst, was schreckt, und besitzest, was schmerzt. Würdest du nicht erleuchtet, so würdest du auch nicht gepeinigt, weil du nicht sehen würdest, wovor du dich zu fürchten hast.« – **empfindlich:** ty. følsom, modtagelig; i stand til at fornemme. – **skrækker:** forskrækker, skræmmer, forfærder.

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 4

◀ **»Hver Straf er vel et Onde ... Ved Straffen befries vi fra ... den evige.«** : overs. sammentrukket citat fra *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 336f.: »Bei dem, der gestraft wird, ist das ein Uebel, was ihn quält, nicht das, was ihn befreit. Jede Strafe ist zwar ein Uebel, aber nicht jede Strafe ist übel. Denn was zu Etwas hilft und nützt, ist ein Gut, auch wenn es ein solches nicht an und für sich ist. Daher kommt die geringere Strafe, damit die größere vermieden wird; und dieß ist etwas Gutes, obschon es nicht die Frucht von etwas an und für sich Gutem ist. Denn durch die Strafe werden wir von der Strafe befreit; und es ist vorteilhaft, das Lästige eine Zeit lang zu empfinden, um nicht ewig empfinden zu müssen, was unerträglich ist.«

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 18

◀ **Hugo d. St. Victore ... »Ved de Ting ... ikke formaaer fuldkommen at begribe.«** : overs. citat fra A. Helfferich *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 1, s. 368, hvor forfatteren citerer og refererer fra *De sacramentis christianæ fidei* (*Om den kristne tros mysterier*, I, 3, kap. 30) af Hugo fra Sct. Victor (21,10). Udtrykket »hvored Fornuften bliver bestemt eller bestemmes« er SKs gengivelse af: »wodurch die Vernunft bestimmt wird«.

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 23

◀ **Dette ... udviklet (fE i Afsluttende Efterskrift) ... kjende Paradoxet - men saa ikke mere** : sigter formentlig til andet afsnit, kap. 4, sektion II, B, i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* af Johannes Climacus, udg. af S. Kierkegaard, Kbh. 1846, hvor det hedder: »Altsaa den troende Christen baade har og bruger sin Forstand, respekterer det Almeen-Menneskelige, forklarer det ikke af Mangel paa Forstand om Nogen ikke bliver Christen, men i Forhold til Christendommen troer han mod Forstand og bruger ogsaa her Forstanden – for at passe paa, at han troer mod Forstanden. Nonsens kan han derfor ikke troe mod Forstanden, hvad maaskee En vil befrygte, thi Forstanden vil netop gennemskue at det er Nonsens og forhindre ham i at troe det; men han bruger Forstanden saa meget, at han ved den bliver opmærksom paa det Uforstaaelige, og nu forholder han sig til dette troende mod Forstand«, SKS 7, 516. Se også note 1, samme side: »Derfor blev der sagt i det Foregaaende, at det altid er en egen Sag at udgive Noget for det Absurde, det Uforstaaelige, hvorom en Anden kan forklare, at det er let at forstaae.«

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 30

◀ **Jeg har i en ældre Journal ... (da jeg læste Aristoteles Rhetorik) ... en christelig Talekunst** : sigter til journaloptegnelsen JJ:305, formentlig fra begyndelsen af 1845, hvor det hedder: »Der skal indføres en ny Videnskab: den christelige Talekunst. construeres ad modum [lat. i stil med] Aristoteles' Rhetorik. Den hele Dogmatik er en Misforstaaelse især saaledes som den nu er bleven«, SKS 18, 236. På et løst blad i kvartformat fra samme tid har SK udkastet følgende idé: »Noget om den gudelige Talekunst / med noget Hensyn til Aristoteles Rhetorik. / af / Johannes de silentio« (*Pap.* VI A 146, s. 59); dette udvikles videre på andre løse blade fra samme tidsrum (se *Pap.* VI A 147-156, s. 60-67, og VI B 128-137, s. 217-228). – **Aristoteles Rhetorik:** Aristoteles fra Stageira (384-322 f.Kr.), gr. filosof, logiker og naturforsker, elev af Platon; grundlagde 335 f.Kr. den peripatetiske skole i Lykeion, blev senere lærer for Alexander den Store (342-335 f.Kr.). SK ejede Aristoteles' *Retorik* i to separate udgaver, nemlig *De arte rhetorica*, stereotypudg., Leipzig 1831, ktl. 1080, og *Rhetorik*, overs. af K.L. Roth, bd. 1-2 med fortsat paginering, i *Schriften zur Rhetorik und Poetik* bd. 1-3 (i *Aristoteles Werke*, i *Griechische Prosaiker in neuen Uebersetzungen*, udg. af Tafel, Osiander og Schwab, bd. 132-133 og bd. 201), Stuttgart 1833-40, ktl. 1092-1093. Aristoteles' *Retorik* findes desuden i de udg. af hans samlede værker, som SK havde i sit bibliotek (ctl. 1056-1076).

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 33

◀ **Den skulde saa forholde sig til πιστις ... lader πιστις forholde sig til det Usandsynlige** : sml.

marginaloptegnelsen JJ:305.c: »Aristoteles sætter Talekunsten og Midlerne til at vække Tro (πίστεις [flertal af πίστις]) i Forhold til Sandsynlighed, saa den har (til Forskjel fra Viden) med det at gjøre der ogsaa kan forholde sig paa en anden Maade. Den christelige Veltalenhed vilde deri være forskjellig fra den græske at den har alene med *Usandsynlighed* at gjøre, med at vise at det er usandsynligt, for at man saa kan troe det. Her er Sandsynligheden ligesaa meget at forkaste som hist Usandsynlighed, men Forskjellen fra Viden er i begge den samme«, SKS 18, 236m (se kommentarerne dertil). – **ΠΙΣΤΙΣ**: gr. (pístis) tro, overbevisning; bevismiddel, bevisførelse. I sidstnævnte betydning bruger Aristoteles begrebet i *Retorikken*, 1. bog, kap. 1. – **ΔΟΞΗ**: gr. (dóxē), fejl for δόξα (dóxa) (for)mening, antagelse (modsat viden). Platon opstiller i dialogen *Faidros*, 259e, sandheden som et krav til taleren i modsætning til 'dóxa', der er den blotte antagelse om talens genstand. Den samme sondring genfindes i *Retorikken*, 1. bog, kap. 1, hvor Aristoteles til betegnelse af 'dóxa' bruger synonymet τὰ ἔνδοξα (ta éndoxa), 'det almindeligt antagne' (1355a 17).

I trykt udgave: Bind 23 side 23 linje 35

◀ **allehaande** : alle slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 5

◀ **absurda** : lat. absurde forhold el. ting, absurditeter.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 5

◀ **de høieste Principer for al Tænkning ell. Beviset ... negativt** : hentyder formentlig til de tre grundlæggende logiske love, der i den klassiske logik omtales som: identitetsprincippet (hvis noget er P, er det P), det udelukkede tredjes princip (alt må være enten P eller ikke-P) og kontradiktionsprincippet (intet kan være både P og ikke-P). De traditionelle logiske systemer bygger på disse tre love el. principper. Således hævder Aristoteles i 4. bog af *Metafysikken* (1005b 17-20), at kontradiktionsprincippet er den sikreste grundsætning af alle, da den altid vil være forudsat i enhver bevisførelse, og at man derfor ikke kan bevise den, men kun gendrive ethvert forsøg på at benægte dens gyldighed. Sml. journaloptegnelsen JJ:266, formentlig fra slutningen af 1844, hvor SK skriver: »De øverste Principer lader sig kun bevise indirecte (negativt). Denne Tanke findes oftere udviklet hos Trendlenburg i logische Untersuchungen. Den er mig af Vigtighed for Springet, og for at vise, at det Høieste naaes kun som Grændse«, SKS 18, 225,4-8; se kommentarerne dertil og F.A. Trendelenburg *Logische Untersuchungen* bd. 1-2, Berlin 1840, ktl. 843; bd. 2, s. 320-331.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 24

◀ **Den msklige Fornuft har Grændse** : hentyder formentlig til den ty. filosof Immanuel Kants (45,4) forsøg i *Critik der reinen Vernunft* (1781, jf. ktl. 595, 4. udg., Riga 1794) på en kritisk undersøgelse og bestemmelse af grænserne for den menneskelige fornuft ved hjælp af den transcendentale filosofi.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 25

◀ **de negative Begreber** : fx begreberne 'det Usandsynlige', 'det Absurde' og 'Paradoxet'.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 25

◀ **Grændsefægtningen** : fægtningen, kampen, diskussionen om, hvor grænsen går (for den menneskelige fornuft).

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 26

◀ **den rene Fornuft** : hentyder formentlig til Kants analyse af 'den rene fornuft' i *Critik der reinen Vernunft* (24,25).

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 29

◀ **Hexen ... æde sin egen Mave** : Kilden er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 33

◀ **ret** troende: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 23 side 24 linje 38

◀ **Selvangivelse** : selvfafsløring.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 9

◀ **staaer sig** : står til, forholder sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 10

◀ **et Moment med i Xsti Død ... negtede Nationaliteten** : sml. modsætningsvis den opfattelse, Grundtvig (14,10) gør gældende i artiklen »Om Folkeligheden og Dr. Rudelbach« i *Dansk Kirketidende* (12,25), bd. 3 (25,15), sp. 314f.: »at ligesom Gud upaatvivlelig havde sine gode Grunde til ikke at sende sin Søn, født af en Kvinde, i Abrahams, Isaks eller Jakobs Dage, men dannede sig først et *Folk* af Abrahams Afkom og lod dette Folk giennemleve alle sine naturlige Tidsrum, før han i Tidens Fylde sendte dem sin Søn, saaledes er ogsaa hele det israelitiske *Folkeliv* Christi Kommes nødvendige *Forudsætning*, og Johannes den Døbers Virksomhed i alle Maader Oplivelse af *Folke-Minderne*, af *Folke-Haabet* og Folkets *Billedsprog*, uden hvilken Oplivelse til en klaret Folke-Bevidsthed, *Christus* aldrig kunde [være] blevet levende kiendt, forstaaet og troet i Israel.«

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 13

◀ **de Orthodoxe** : dvs. grundtvigianerne (12,25).

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 14

◀ **de ægte Nationale (...) at være ægte national-fanatisk** : I artiklen »Folkelighed og Christendom« i *Dansk Kirketidende*, nr. 107, den 17. okt. 1847, bd. 3, 1848, sp. 33-44, forsvarede Grundtvig sig over for den påstand, der var blevet rettet imod ham i *Berlingske Tidende* af en landsbypræst, at han skulle sammenblande folkelighed, det nationale og kristendom, og han fastholder, at han altid har været og fortsat er af den opfattelse, at 'den danske folkelighed' først må oprejses, inden der kan tales til og med folket om levende kristendom; »*anderledes*,« skriver han, »har jeg bestemt ikke i mange Aar sammenblandet *Danskhed* og *Christendom*«, sp. 43. To måneder senere blev han angrebet af sin tidligere meningsfælle A.G. Rudelbach i skriftet *Christendom og Nationalitet. En Bibelsk-historisk Betragtning og Beviisførelse, tilegnet Danmarks hæderlige Geistlighed*, Kbh. 1847. Grundtvig svarede igen i jan. 1848 i artiklen »Om Folkeligheden og Dr. Rudelbach« i *Dansk Kirketidende*, nr. 124, den 30. jan. 1848, bd. 3, sp. 313-323. Efter at have fremsat den påstand, at Rudelbach som »svævende mellem *Tydske* og *Dansk*« ikke kan fatte »*Folkelighedens* rette Forhold til *Christendommen*«, sp. 321, gentager han sin position, at selv om »enhver Nationalitet (...) kan vende sig fra Sandheden og forhærde sig imod den«, så må den »være levende tilstæde og blive sig bevidst, før den kan træde i et levende Forhold til den aabenbarede Sandhed«, sp. 322. Da Rudelbach får lov at komme til orde i *Dansk Kirketidende*, kommer Grundtvigs vrede til udbrud i artiklen »Den Danske og den Tydske Theologi« i nr. 8, den 10. maj 1848, i *Danskeren, et Ugeblad* bd. 1, Kbh. 1848, s. 124f.: »selv i disse den Danske Opvækkelses Heltedage, vover en *Tydske Doctor* [dvs. Rudelbach] midt iblandt os at løfte Tydskeetroens Herreskiold mod vor *Danske Theologi*, og den saakaldte '*Danske Kirketidende*' lader sig bruge af ham til *Vaabenplads*. / Uagtet jeg derfor kun blæser ad hele den *Tydske Theologi* (...) saa maa jeg dog erklære, at vil den saakaldte '*Danske Kirketidende*' pleie Venskab med *Fienden*, da maa jeg, hvor ondt det end visselig gjør mig, erklære den for *udansk* og afbryde al venskabelig Forbindelse med den«, s. 125. Nationalitetssagen blev videre debatteret på Roskilde præstekonvents (58,7) møder i 1848; fx holdt pastor F.E. Bojsen den 7. juli 1848 et foredrag »om Forholdet mellem Dansk Folkelighed og Christendom samt om Præsternes Virksomhed i denne Henseende«, trykt i *Dansk Kirketidende*, nr. 158, den 8. okt. 1848, bd. 4, 1849, sp. 25-39, hvor han gjorde sig til talsmand for den opfattelse, at det er vigtigt at »fremkalde og nære Folkets Kjærlighed til dets Fædreland, dets Historie og dets Modersmaal, at Folket kommer til Erkjendelse af, at hvad vi saa end vil dømmе om det Fremmede, det Danske i al Fald er det Bedste for det danske Folk, og at dets Stræben derfor maa gaae ud paa ikke at optage det Fremmede i sig, men at være et ægte Dansk Folk i Maaden, hvorpaa det tænker, handler og udtrykker sig«, hvorfor præsternes »Virksomhed for at fremme *Dansk* Folkelighed i vore Menigheder, maatte gaae ud paa at bringe Folket til at kjende og elske hvad der virkelig tilhører Folket som et *Dansk Folk*«, sp. 27. Sagen blev atter bragt frem på mødet den 12. okt. 1848, hvor P.C. Kierkegaard (14,31) tog til orde og advarede imod »den nu grasserende *Nationalitetsforgudelse*« som en yderst farlig vildfarelse, og han føjede til: »Hvor den Helligaand har hjemme, der erkjende vi os for Uværdige og Udygtige i os selv, for Udvalgte i Christo, og just derfor hverken foragte eller hade vi nogen anden Nationalitet«, se *Dansk Kirketidende*, nr. 168, den 17. dec. 1848, bd. 4, sp. 213f. I marts 1848 havde Grundtvig udsendt det første nummer af sit ugeblad *Danskeren* med det udtrykkelige sigte at vinde Danmark for »*Danskheden*« og bidrage »til *Danskhedens* Redning fra det store Skibbrud, der aldrig truede den øiensynligere end nu«, se forordet til nr. 1, den 22. marts 1848, *Danskeren* bd. 1, s. 2. Den nationalfølelse, der her kommer til udtryk, udviklede sig i de følgende numre og bind til mere og mere at tage form af 'fanatisk' nationalisme med en fjendsk holdning over for alt, hvad der er tysk, se fx »Ingen Dansk Frihed under Tydske Trældom« i nr. 7, den 3. maj 1848, bd. 1, s. 110f.; »Danmarks og Danskhedens Dødskamp for Livsfrist« i nr. 15, den 21. april 1849, bd. 2, 1849, s. 225-238, hvor der udtrykkes håb om »at seire i den farlige Kamp« med »*Tydskland* og *Tydskeheden*, som er *Døden* og *Graven* for os«, s. 227; »Folkeligheden og den fremmede Dannelse« i nr. 47, den 1. dec. 1849, bd. 2, s. 747-752; »Dansk Nytaars-Ønske« i nr. 1, den 12. jan. 1850, bd. 3, 1850, s. 1-16, hvor det er Grundtvigs ønske for gamle Danmark, at »den vægtige, deilige trefarvede *Ædelsteen*«, som er »det *Danske Fædreland*, *Modersmaal* og *Vennelag*«, må blive reddet, vedligeholdt og fredet – og »lade alt Tyskeriet

gaae Pokker i Vold«; »Folke-Aanden og de fremmede Guder« i nr. 2, den 19. jan. 1850, bd. 3, s. 17-32.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 15

◀ **man laver nu Theorier om christelige Stater og ... Folk** : Hvem der hentydes til, har ikke kunnet identificeres. Grundtvig argumenterede imod tanken om en 'kristelig stat', se fx *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, Kbh. 1834, s. 57, hvor han skriver: »at Staten aldrig har havt nogen *Religjon* og faaer heller ingen, fordi Staten kun er en Personification og ingen 'virkelig Person', som Man dog allerførst maa være for at troe Noget end sige for at troes af Folket. *Stats-Religjon* er altsaa et *Konst-Ord*«.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 15

◀ **Guds udvalgte Folk - og det gik under** : sigter til det jødiske folk og dets landflygtighed efter den rom. erobring af Jerusalem og ødelæggelse af templet i år 70 e.Kr. If. GT var Israel Guds udvalgte folk, som han sluttede pagt med, jf. fx 2 Mos 19,5-6 og 5 Mos 7,6.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 18

◀ **Grundtvig, der altid har været en Hader af ... Strenghed** : hentyder formentlig til, at Grundtvig if. sit frihedssyn blev en stadigt stærkere modstander af at udøve kirketugt for at få anderledes troende udelukket af kirken (14,10).

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 23

◀ **ogsaa lavet en Theorie ... den sande Xsten deeltager i Alt** : En sådan teori, fremført af Grundtvig, har ikke kunnet identificeres, men det var almindeligt blandt grundtvigianerne at fremhæve kristnes deltagelse i det gudskabte liv.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 24

◀ **Lignelsen om Dem, som ... ere afholdne i Alt** : sigter til 1 Kor 9,24-25, hvor Paulus skriver til korintherne: »Vide I ikke, at de, som løbe paa Banen, løbe vel alle, men ikkun [kun] Een faaer Klenodiet; løber saaledes, at I kunne [kan] erholde det. Hver den, som kæmper, er afholdende i Alt; Hine vel, for at annamme en forkrænkelig Krone, men vi en uforkrænkelig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 25

◀ **Det er utroligt, til hvilket Nonsens man har benyttet ... Brylluppet i Cana** : Hvad SK sigter til, er ikke klart, men det kunne være Grundtvigs prædiken over beretningen i Joh 2,1-11 om brylluppet i Kana, der er evangelieteksten til 2. søndag efter helligtrekonger, som i 1850 faldt den 20. jan. Prædikenen holdt Grundtvig i Vartov, se *Adresseavisen*, nr. 16, den 19. jan. 1850; og den er udgivet af Holger Begtrup i *N. F. S. Grundtvigs Vartovs-Prædikener 1839-1860*, Kbh. 1924, s. 244-248. I indledningen til denne prædiken siger Grundtvig: »naar vi hører og troer, at Vorherre *Jesus Christus* selv, med sin Moder og sine Disipler, sad lyslevende i et Bryllupshus som andre Giæster, da er det ikke blot noget af det forunderligste, men tillige noget af det glædeligste, vi kan forestille os, især fordi vi veed, at Herren og hans Moder, langt fra at lægge mindste Baand paa Bryllups-Glæden, meget mere gjorde alt deres til at vedligeholde og forøge den, - Herrens Moder, ved at beklage Mangelen paa Vin, som glæder Menneske-Hjertet, og Herren ved at afhjælpe Mangelen saa vidunderlig [underfuldt], at han dermed aabenbarede sin Guddoms-Herlighed, saa hans Disipler troede paa ham«, s. 244f. Og han fortsætter: »Dog, christne Venner! den Himmelske Fader har gjort sig al optænkelig Umage for, at Evangeliet om hans Søn, Vorherre *Jesus Christus*, skulde komme til Menneskens Børn som det allerglædeligste Budskab, deres Øren kunde høre og deres Tunger kunde bære. (...) Han lod ikke blot sin Eenbaarne være Giæst ved et jordisk Bryllup og med en Skaber-Giærning forøge og herliggøre Bryllups-Glæden, for at vi skal vide, at Han, som skabte Mennesket i sit Billede og efter sin Lignelse, Han elsker alle vore menneskelige Glæder og vil ingenlunde forstyrre, men rense, hellige og forklare dem. Men Han har endelig ogsaa taget *Bryllups-Glæden*, den høieste Glæde, vi i Hverdags-Livet kiende og veed at nævne, til en *Lignelse* for den fuldkomne, evige Glæde, Han i sit Huus og Paradis har beredt alle dem, der troe paa Hans Søn, Vorherre *Jesus Christus*, og elske ham igien, som har elsket os først, og elske hinanden, som han elsker os«, s. 245. Og efter at have talt om »den aandelige Bryllupsdag« mellem »Søndags-Lyset og Hverdags-Livet« siger han videre: »naar Troen, som *Jesu* aandelige Moder, er med ved det aandelige Bryllup, og vi ei har glemt kiærligt at indbyde *Jesus* selv og hans Disipler, som de er nærværende i Aanden, da kan vi være visse paa, at Troen i rette Tid vil minde Herren om, hvad os fattes til den fuldkomne og frugtbare Glæde, og Herren vil i sin Time, naar Tjernerne gjør, hvad han siger, raade Bod paa al Mangel med et Tegn, der ikke blot er ligesaa stort som det første, hvori han aabenbarede sin Herlighed ved Brylluppet i Kana i Galilæa, men er større end dette, fordi han gik til sin Fader og udsendte Hans Aand med den himmelske Faders Kiærligheds-Tegn, som vare og glæde evindeligt. / Ja, m. V. [mine Venner], ligesom den høieste, ædleste og reneste Bryllups-Glæde paa Jorden, som Abrahams og Saras, eller som Josephs og Marias, kun er og kan være en Lignelse af Himmerigs-Glæden, som venters os alle, saaledes siger vi med Rette, at Herrens Tegn ved Brylluppet i Kana i Galilæa er ogsaa kun en Lignelse af det Tegn,

han gjør med sin Faders Aand, naar Søndags-Lyset og Hverdags-Livet holde Bryllup i hans eget aandelige Huus paa Jorden, som er hans Kirke og Menighed«, s. 247f. – **Cana:** el. Kana, by i Galilæa, tidligere identificeret med det nuværende Kefar Kana, ca. 20 km fra Tiberias, i dag oftest med Khirbet Qana, ca. 14 km N for Nazaret og 24 km fra Tiberias.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 26

◀ **For nogle faae Aar siden ... »faae Kjolen vendt ... som en Professor-Kjole« ... det Videnskabelige** : Hvis der sigtes til noget bestemt, er det ikke identificeret. Se følgende passage i kap. 1 »Det at blive subjektiv« i anden dels andet afsnit i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) af Johannes Climacus (65,24), i *SKS* 7, 167: »Men naar man overalt gjør store Ord, verdenshistorisk og systematisk vil spille Gud paa Næsen, naar Præster selv i en Fart faae Vringen vendt ud af deres Præstekjole for at den dog næstendeels kunde see ud som en Professor-Kjole, naar man overalt fortæller, at det Umiddelbare er ophævet, saa er det ikke at fortørne Guden, om man spørger disse Høivise, hvad de veed denne eenfoldige Sag [dvs. forelskelse] betræffende.« – **Professor-Kjole:** If. forordning af 13. marts 1683 om klædedragter m.m., kap. 1, § 5, der stadig var gældende på SKs tid, måtte »promoti Doctores in Theologia«, dvs. promoverede doktorer i teologi, bære »Fløiels Bonetter [doktorhatte] og Vinger paa deres Kiorteler af Fløiel, saa og Silke-Simarrer [-kjoler]«. Ved at vende præstekjolen, så silkeforet kom udenpå, kunne den således komme til at ligne den kjole, teologiske doktorer og dermed professorer var berettiget til at bære. – **det Videnskabelige:** sigter til den spekulative teologi som 'videnskab', jf. fx forordet i H.L. Martensens *Den christelige Dogmatik* (13,34).

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 33

◀ **Nu, trække de ud og skal paa Rigsdagen** : I overensstemmelse med *Danmarks Riges Grundlov* af 5. juni 1849, § 24, indkaldte kongen Rigsdagens to kamre, Folketinget og Landstinget, til dens første samling den 28., ændret til den 30. jan. 1850 (57,24). Ved valget til Folketinget den 4. dec. 1849 blev 15 af i alt 100 pladser vundet af præster, bl.a. N.F.S. Grundtvig (14,10), og ved valget til Landstinget den 29. dec. 1849 blev 3 af i alt 51 pladser vundet af præster, bl.a. P.C. Kierkegaard (14,31). – **trække (...) ud:** drager ud; lægger (noget af) tøjjet; tager jakken af, her formentlig i betydningen: tager præstekjolen af.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 35

◀ **sminkes op** : besmykkes; gives et tiltrækkende udvortes, der ikke svarer til det indre.

I trykt udgave: Bind 23 side 25 linje 36

◀ **at ligge i Kiøbh.** : at have midlertidigt ophold (især af kortere varighed) i København.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 2

◀ **tære Diæterne** : forbruge, udnytte diæterne, dvs. de godtgørelser, der blev ydet rigsdagsmændene. If. § 24 i valgloven af 4. juni 1849 fik landstings- og folketingsmænd tillagt ens diæt på 3 rigsdaler (19,12) om dagen under samlingerne.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 2

◀ **ballotere** : egl. vælge el. træffe afgørelse ved brug af (sorte og hvide) kugler (i stedet for stemmesedler); herefter blot foretage el. holde afstemning, stemme. Jf. § 39 i hhv. »Folketingets Forretningsorden vedtagen den 8de, 9de og 11te Februar 1850« og »Forretningsorden for Landstinget vedtagen af Landstinget den 13de Febr. 1850« i *Danmarks Riges Grundlov. Valgloven. Bestemmelser angaaende Forretningsordenen i begge Thingene*, Kbh. 1850, s. 128 og s. 146: »Afstemning ved Kugler finder Sted, naar 25 Medlemmer forlange det; dog kunne [kan] 25 Medlemmer fordre Thingets Afgjørelse. Navnene paa de Medlemmer, som forlange (...) Kugleafstemning, optages i Protokollen.«

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 2

◀ **gav Afkald paa Embeds-indtægter** : spiller formentlig på, at de gejstlige medlemmer af Rigsdagen oppebar indtægterne fra deres præsteembede under samlingerne, selv om de var forhindret i at varetage embedets almindelige pligter.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 3

◀ **»Hjertelighed.«** : hentyder formentlig til begrebet 'hjertelighed' hos N.F.S. Grundtvig (14,10), se fx *Bededags-Tale for Rigsdagen i Danmark*, Kbh. 1848 (med 'Rigsdagen' sigtes til Den grundlovgivende Rigsforsamling (13,10); i øvrigt er baggrunden for talen den slesvig-holstenske borgerkrig ml. det da. monarkis da. og ty. dele, Treårskrigen el. Den første Slesvigske Krig, fra april 1848 til feb. 1851). Her er det Grundtvigs udgangspunkt, »at 'Hjertelighed' har aldrig saaledes havt *hjemme* i noget af Verdens bekiendte

Lande, som i det lille *Danmark*, hvor Ingen kan tælle de Opoffrelser, Folket baade i Krig og Fred godvillig har gjort for *Konge og Fædreland*«, s. 7f., at »denne det Danske Folks mageløse *Hjertelighed* [er] os alle vitterlig«, s. 8, og at det er »den Danske Hjertelighed, hvori vor Fædernelands-Kiærlighed har sin Kilde og vor Lykke sin Grund«, s. 9. »Men,« hedder det videre, »det er jo soleklart, især for *Christne*, at Hjerteligheden staaer netop nu i største Fare, omringet, som den er, allevegne af *Selvraadighed* og *Egennytte*, spottet og beleet, som den daglig kaadere bliver, af den herskende vantro *Selvklogskab*«, s. 9. Derfor må »alle Dannemænds og Dannekvindes Bøn« til Gud være, »at det maa gaae anderledes paa den *Danske Rigsdag*, saa Hjertet kommer til at nyde sin Ret, som Hovedets bedste Raadgiverske«, s. 11. Dog: »Er det da kun sandt, at Hjerteligheden har i Danmark sit jordiske Hjem, da er Danmarks Frelse i alle Maader ogsaa upaatvivlelig, naar kun det Danske Hjerte slaaer endnu, føler sin Livsfare og sukker til den Himmelske Fader om Hans Bistand og Velsignelse!« s. 13; for Gud er »Hjertets Skaber og Hjertelighedens almægtige, fuldtro Ven«, s. 14. Se endvidere artiklen »Om Hjertet som Danmarks Perle« i *Danskeren, et Ugeblad*, nr. 8, den 10. maj 1848, bd. 1, 1848, s. 424-431, hvor Grundtvig ikke vil forholde sig til det fysiske hjerte, men holde sig til »det *Hjerte* paa *Billed-Sproget*, hvoraf alt *Hjerteligt* udspringer« og således »bruge Ordet 'Hjerte' om Kilden til al vor *Med-Følelse*, som vi alle paa Dansk kalde *Hjertelighed*«, forbundet med den nordiske, og især danske prioritering af »*Blodets Baand*« og med »*Kvinder og Børn* i en egen *hjertelig* Betragtning«, s. 425f. Den danske »*hjertelige* Betragtning af Menneskelivet«, s. 426, som Grundtvig gør sig til talsmand for, »omfatter baade *Aand* og *Hjerte*, baade Menneske-Naturen og Menneske-Historien« og kan »kun lykkes, hvor det er forberedt fra Arildstid, som det *kun* er i *vort Norden*«, s. 430f.; derfor forudsætter han »dristig, at Folke-Følelsen i *Danmark* (...) vil være stærk nok til at hævde *Hjertets* Rettigheder, og tilkæmpe sig en Oplysning paa det *Danske Modersmaal*, som deri finder sit velbehagelige Udtryk og befrier det *Danske Hoved* fra at trælle for *Tydsken* og fra at forvirres af alle de Fremmedes Griller«, s. 431. De samme tanker om samhørigheden af 'hjertelighed' og 'danskhed' videreføres i artiklen »Danmarks Beskaffenhed« i *Danskeren*, nr. 30, den 4. aug. 1849, bd. 2, 1849, s. 465-473, hvor der er tale om »den dybe, *Danske Hjertelighed*, som aander Liv i alt, hvori *Danmark* og *Danskheden* spiller sig«, s. 466. I artiklen »Menneskehed og Folkelighed betragtede med nordiske Øine«, I, i *Danskeren*, nr. 41, den 20. okt. 1849, bd. 2, s. 641-654, føjes det yderligere aspekt til, at »det *lærde Væsen* ligger i Strid med Modersmaalet, med det *Folkelige* og alt det *Hjertelige*«, s. 648.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 8

◀ **Artiklen af Frater Taciturnus mod P. L. Møller** : sigter til artiklen »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet« af Frater Taciturnus i *Fædrelandet*, nr. 2078, den 27. dec. 1845, sp. 16653-16658 (SV2 13, 459-467). Heri tager Frater Taciturnus til genmæle mod kritikken af *Stadier paa Livets Vei* (1845), ikke mindst af »'Skyldig?' - 'Ikke-Skyldig?'«, som P.L. Møller havde skrevet i sit essay »Et Besøg i Sorø« i *Gæa, æsthetisk Aarvog 1846*, udg. af P.L. Møller, Kbh. 1846, s. 144-187; s. 172-180, og identificerer ham med *Corsaren* (47,38). - **Frater Taciturnus**: lat. Broder Ordknep el. Den fåmælte Broder, den pseudonyme forfatter af »'Skyldig?' - 'Ikke-Skyldig?'. En Lidelseshistorie. Psychologisk Experiment«, tredje del af *Stadier paa Livets Vei* (1845; i *SKS* 6, 173-454), og foruden af den her omtalte artikel også af artiklen »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning« i *Fædrelandet*, nr. 9, den 10. jan. 1846, sp. 65-68 (SV2 13, 468-471). For en mere udførlig kommentar til navnet, se kommentarerne til *SKS* 6, 173,5, i *SKS* K6, og til *SKS* 18, 244,3, i *SKS* K18. - **P.L. Møller**: Peder Ludvig Møller (1814-65), da. æstetiker, forfatter og kritiker; redigerede 1843 et polemisk blad, *Arena*, og udgav 1845-47 en æstetisk årbog, *Gæa*; bidrog desuden med artikler i forskellige blade, således »i 'Corsaren' (Adskillige satiriske Kritiker og Digte)«, jf. T.H. Erslew *Almindeligt Forfatter-Lexicon* bd. 1-3, Kbh. 1843-53, ktl. 954-969; bd. 2, 1847, s. 406; udgav en del af sin litterære produktion i *Kritiske Skizzer fra Aarene 1840-47* bd. 1-2, Kbh. 1847. Foruden kritikken i *Gæa* for 1846 nedgjorde han, under mærket »Prosper naturalis de molinasky«, *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* i *Kjøbenhavnsposten*, nr. 73 og nr. 74, den 27. og 28. marts 1846. Ved årsskiftet 1847/48 begav P.L. Møller sig ud på en længere udlandsrejse, fra hvilken han aldrig vendte tilbage.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 10

◀ **egen** : særegen; speciel, særskilt, særlig til formålet bestemt.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 14

◀ **Evangeliet siger: søger først Guds Rige** : sigter til Matt 6,33, hvor Jesus siger: »Men søger først Guds Rige og hans Retfærdighed, saa skulle og [skal også] alle disse Ting tillægges Eder [gives jer i tilgift]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 19

◀ **Xstus som Forbilledet (...)** (**Xstus som Gave**) **hvilket Luther drog frem** : se fx »Dr. Morten Luther's Fortale« i *En christelig Postille* (12,18) bd. 1, s. XII-XIV: »Paa det [for at] du (...) ej skal gjøre Christus til en Moses, som om Han intet Videre var, end en Lærer og et Mønster [forbilledet], hvilket andre Helgene jo ogsaa ere, eller som om Evangeliet var en Lære- og Lovbog: da fatte du Christum, Hans Ord, Gjerning og Lidelse,

paa en dobbelt Maade, rigtignok nemlig ogsaa som et Exempel, der foreholdes dig til Efterfølgelse, som St. Petrus siger, I Epistel 2, 21: *Christus haver lidt for os og efterladt os et Exempel*. Som du altsaa seer, at Han beder, faster, hjælper og forbarmer sig over Menneskene, saa [således] skal du og [også] gjøre mod dig selv og din Næste. Men det er det Mindste af Evangeliet, og dermed fortjener det endnu Evangelii-Navn, thi heri er Christus dig ej til større Baade [gavn], end en anden Helgen. Hans Liv bliver hos Ham Selv, og hjælper dig endnu intet. Kort at sige, denne Maade gjør ingen Christen, den gjør kun Hyklere. Det maa komme langt højere med dig. – Dog maa Man indrømme, at dette nu i lang Tid har været den allerbedste Maade at prædike paa, en Maade, som endda er brugt sparsom nok. – / Thi det er Evangeliets Grund og Hovedstykke, at du, inden du griber Christum som et Mønster, antager og erkjender Ham som en Skjænk og Gave, som Gud har givet dig til Ejendom, saa du, naar du seer eller hører, at Han gjør eller lider Noget, ikke omtvivler [betvivle], at Christus med denne sin Gjerning og Lidelse er din, og at du kan forlade dig ligesaafuldt derpaa, som om du selv havde gjort det, ja, som om du var den samme Christus. (...) / Naar du nu saaledes har Christum til din Saligheds Grundvold og Hovedgode, da følger det andet Stykke, at du nemlig ogsaa tager Ham til Mønster, og opoffrer dig for din Næstes Tjeneste, som du seer, at Han har opoffret sig for dig. (...) See derfor just herpaa! Christus, som en Gave, nærer din Tro og gjør dig til en Christen; men Christus, som et Exempel, øver dine Gjerninger. Disse gjøre dig ikke til en Christen, men de gøres af dig, saasomt du er vorden en Christen. Samme Forskjel som der nu er paa Gave og Exempel, er der ogsaa paa Tro og Gjerninger. (...) / Naar du da seer, hvorledes Han virker og hjælper alle dem, som Han kommer til og som bringes til Ham, da skal du vide, at Troen virker det Samme i dig og at Han ved Evangeliet tilbyder din Sjæl samme Hjælp og Naade. Holder du stille her og lader dig husvale, da har du grebet det, da er Christus din, da er Han skjænket dig til Gave, saasandt du troer, at det er Ham, som husvaler og hjælper dig. Dernæst er det fornødent, at du følger Ham som et Mønster, idet du ligeledes hjælper din Næste og er ham til en Gave og et Exempel. (...) Dette dobbelte Gode, Gave og Exempel, have vi i Christo.« – **Luther: 12,18.**

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 26

◀ **taget (...)** **forfængeligt** : anvendt noget på en sådan måde, at det misbruges el. gøres til ingenting.

I trykt udgave: Bind 23 side 26 linje 28

◀ **hvad ogsaa i andre Journaler ... Xsti Død jo er Forsoningen** : se fx journaloptegnelserne NB10:54, i SKS 21, 284f., og NB14:78, i SKS 22, 390.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 1

◀ **hans eget Liv ... han forsøgtes selv** : hentyder formentlig til Hebr 4,15, hvor det om Jesus hedder: »Thi vi have ikke en Ypperste-Præst, som ei kan have Medlidenhed med vore Skrøbeligheder, men en saadan, som er forsøgt [hårdt prøvet] i alle Ting i lige Maade [på samme måde], dog uden Synd« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 3

◀ **Skriften ... Naaden og Sandheden blev aabenbar i Xsto** : sigter til Joh 1,17: »Thi Loven er givet ved Moses; Naaden og Sandheden er vorden ved Jesum Christum« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 5

◀ **»Slægten«** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 8

◀ **Visby er faldet igjennem til Valget** : Carl Holger Visby (1801-71), da. teolog og præst; fra 1830 residerende kapellan og fra 1844 til 1854 sognepræst ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn. Ved det første valg til Folketinget den 4. dec. 1849 stillede Visby op som kandidat i 9. valgkreds, hvor mandatet gik til prof. C.E. Fenger med 255 stemmer mod 147 til pastor Visby og 63 til tøjmagervend Klamer, jf. *Berlingske Tidende*, nr. 287, den 4. dec. 1849, og *Statistisk Tabelværk*, ny rk., bd. 2, Kbh. 1851, s. 123.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 12

◀ **Xstianshavnerne** : Christianshavnerne, dvs. beboerne på Christianshavn.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 12

◀ **idag** : den 13. januar 1850 (27,20).

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 13

◀ **Naar En er Hofprædikant og har uhyre mange Tilhørere** : Med udtrykket 'Hofprædikant' sigtes til en hofpræst, dvs. en præst, som var udnævnt af kongen til at prædike for hoffet i Christiansborg Slotskirke (se *kort 2, B2*). J.P. Mynster (61,34) var hofpræst 1828-35, men som kgl. konfessionarius siden 1828 og som

biskop siden 1834 prædikede han også for hoffet i Slotskirken; pastor J.H. Paulli havde været hofpræst siden 1840 og prof. H.L. Martensen siden 1845. Om de mange tilhørere, se fx Martensens erindringer *Af mit Levnet* bd. 1-3, Kbh. 1882-83; bd. 2, 1883, s. 86f., hvor han i kapitlet »Embedet som Hofprædikant« fortæller: »Kirken var altid fuld, som den, Gud være takket, har været det til denne Dag, og blandt Tilhørerne vare baade Mænd og Qvinder, der hørte til de ædleste og meest dannede i Hovedstaden. Mynster og A.S. Ørsted hørte saaledes til mine stadige Tilhørere. De Domme, der kom mig for Øre, vare meget gunstige. (...) Men naar man i mine Prædikener ofte roste det Contemplative og Tankeindholdet, saa glædede det mig desto mere efterhaanden at erfare, at jeg ved mine Prædikener ogsaa havde kunnet tiltale, formane, trøste og opbygge arbejdende og kæmpende Sjæle, der trængte til mere end Betragtning, bekymrede, sørgende, ja anfægtede Sjæle, der trængte til at vinde Tro paa Herrens Ord: Kommer til mig, alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.«

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 15

◀ **Han prædikede idag (Xstus 12 Aar i Templet)** : If. *Adresseavisen*, nr. 10, den 12. jan. 1850, prædikede pastor Visby ved højmessen i Vor Frelzers Kirke søndag den 13. jan., som i 1850 var 1. søndag efter helligtrekonger, hvor evangelieteksten er beretningen i Luk 2,42-52 om den tolvårige Jesus i templet (27,26).

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 20

◀ **»leder saa skulle I finde«** : spiller på Matt 7,7, hvor Jesus siger: »Beder, saa skal Eder gives; søger, saa skulle [skal] I finde; banker [paa], saa skal Eder oplades [der lukkes op for jer]« (NT-1819). Jf. også Luk 2,48-49 (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 21

◀ **Dagens Evangelium** : Luk 2,42-52: »Og der [da] han [Jesus] var tolv Aar gammel, gik de [Jesus og hans forældre, Maria og Josef] op til Jerusalem efter Høitidens Sædvane. 43. Og der de havde tilendebragt de Dage, og de drog hjem igien, blev Barnet JESUS i Jerusalem, og Joseph og hans Moder vidste det ikke. 44. Men da de mente, at han var i Reise-Selskabet, kom de en Dags Reise frem, og de ledte efter ham iblant Slægtninge og Kyndinge [bekendte]. 45. Og der de ikke fandt ham, gik de tilbage til Jerusalem, og ledte efter ham. 46. Og det begav sig [skete] efter tre Dage, da fandt de ham i Templet siddende midt iblandt Lærerne, hvor han baade hørte dem og adspurgte dem. 47. Men alle, som ham hørte, forundrede sig saare over hans Forstand og Svar. 4[8]. Og der de saae ham, bleve de forfærdede; og hans Moder sagde til ham: Søn! hvi [hvorfor] gjorde du os dette? See, din Fader og jeg ledte efter dig med Smerte. 49. Og han sagde til dem: hvi ledte I efter mig? vidste I ikke, at mig bør at være i min Faders Gierning? 50. Og de forstode ikke det Ord, som han taledes til dem. 51. Og han drog ned med dem, og kom til Nazareth, og var dem underdanig. Og hans Moder bevarede alle disse Ord i sit Hierte. 52. Og Jesus forfremmedes i Visdom, og Alder, og Naade hos Gud og Menneskene«, *Forordnet Alter-Bog* (19,1), s. 26f.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 26

◀ **som Børn komme ind i Guds Rige** : hentyder formentlig til Mark 10,15, hvor Jesus siger: »Sandelig siger jeg Eder: hvo som ikke annammer Guds Rige som et lidet Barn, han skal ingenlunde komme ind i det« (NT-1819). Se også Matt 18,4.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 30

◀ **utrættet** : uden at blive træet, utrætteligt.

I trykt udgave: Bind 23 side 27 linje 31

◀ **I Prædiken ... viser Luther ... det Jødiske er at hænge fast ved dette Liv** : sigter til Martin Luthers (12,18) epistelprædiken over 1 Pet 2,11-20 til 3. søndag efter påske i *En christelig Postille* (12,18) bd. 2, s. 240-248; s. 241f., hvor han efter en indledning om »Summen og Meningen« i epistelteksten siger: »Men giv vel Agt paa Apostelens [Peters] Ord, og betragt, hvilken heel anden Forstand denne Fisker fra Bethsaida nu har, fremfor tilforn, da han, før Herrens Opstandelse, vandrede omkring med ham. Thi dengang havde han, tilligemed de andre Apostle og det hele jødiske Folk, ingen anden Forstand paa Guds eller Christi Rige, end at det skulde være et saadant jordisk Rige, hvori de skulde være rige og salige Bønder, Borgere, Adelsmænd, Grever og Herrer, saa al Verdens Herlighed skulde høre dem til, alle Hedninger være deres Tjenere og Trælle, ingen Fjende, Krig, Hungersnød eller Ulykke anfægte dem mere; et Rige, hvori de skulde have idel Fred, gode Dage, Lyst og Glæde, under deres øverste Konge Messias. Det var deres Haab og Forventning; af disse søde Tanker vare de ganske berusede, ligesom de ogsaa endnu den Dag idag ere drukne i denne Drøm.«

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 1

◀ **at det maa gaae En vel ... leve længe i Landet** : hentyder til det femte bud i de ti bud i 5 Mos 5,16: »Ær din Fader og din Moder, saasom HERREN din Gud haver budet [befalet] dig; paa det [for at] dine Dage maae forlænges, og at det maae gaae dig vel i Landet, som HERREN din Gud giver dig« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 3

◀ **det Christelige ... som Pillegrim her i denne Verden** : se *En christelig Postille* bd. 2, s. 242, hvor Luther lader Peter sige til de kristne: »Thi det maae I ogsaa vide: efter Verden ere I ej slige Herrer og Junkere, ligesaa lidet som Christus efter Verden er en Konge. Verdens Rige rimer sig ikke med hans Rige; i Verdens Rige maae I derfor betragte Eder som Fremmede og Udlændinger. / Derfor formaner jeg Eder ogsaa, efterat I ere blevne Christne og Brødre i dette himmelske Rige, at I skikke Eder tilbørligt deri, og herefter vandre som de, der ikke mere sidde fast i dette verdslige Rige, men betragte dette Liv paa Jorden som en Pillegrim betragter det Land, hvorigjennem han valfarter, og det Herberg, hvori han overnatter; thi her tænker han ikke at blive, her venter han hverken at vorde Borger eller Borgemester, m[e]n nyder sin Ret Mad og sætter Staven videre, ud af Porten, ad Hjemmet til. Saaledes – siger han – maae I ogsaa betragte Eders Liv; thi ej ere I blevne Christne til den Ende, at I skulle herske og blive her paa Jorden, som Jøderne drømme. – Nej, de Christne have et andet Hjem, et andet Borgerskab og Herredom, end i denne Verden. Higer derfor, som Pillegrime paa Jorden, efter et andet Land, hvor I skulle være Herrer og have blivende Sted, udenat maatte lide, hvad I saa tidt maae lide i dette Herberg.« – **Pillegrim**: dvs. pilgrim.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 3

◀ **om Luther end ... at advare mod at løbe i Kloster o: D** : se *En christelig Postille* bd. 2, s. 243, sp. 2, s. 245, sp. 2, og især s. 246, sp. 1, hvor Luther siger: »Derfor er det store, uforstandige Narre, som løbe ud af Verden, ind i en Ørk eller vildsom Skov, og ikke ville være eller leve i Herberget, som de ikke kunne undvære. (...) Nej, du maa være i hvad Stand og Væsen, du være vil – thi eet Sted maa du jo være, aldenstund du lever paa Jorden – saa har Gud ikke kastet dig *fra* Menneskene, men *blandt* dem. (...) Ej er det Mening, at du skal hylle dig i en Kutte og krybe i en Krog, eller skjule dig i en Ørk. Thi dermed undløber du ikke Djævelen og Synden; de finde dig ligesaavel i Ørken, i den graae Kutte, som paa Torvet i en rød Kjortel.«

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 4

◀ **nu er det ... den sande Orthodoxie ... trods nogen Politiker** : 25,15. – **trods nogen**: så godt som nogen.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 8

◀ **hvad jeg andetsteds har viist: Xstd anpriser ugift Stand ... Phantasterie** : se fx journaloptegnelserne NB6:83, i *SKS* 21, 63, og NB12:191, i *SKS* 22, 262,2-3, samt udkastet, formentlig fra slutningen af 1849 el. begyndelsen af 1850, »Om Prof. Martensen; Prof. R. Nielsen; Joh. Climacus«, hvor SK skriver: »Christelig forstaaet er i strengeste Forstand det Christelige: den ugifte Stand. Har Chrstd. derfor Noget imod Ægteskabet? Nei, men Ægteskabet har, christelig forstaaet, at respectere, at det er en Indulgents [indrømmelse, tilladelse]. Bliver Ægteskabet verdsligt opblæst, bliver det fræk og vil være Livets Alvor og at den ugifte Stand skal være Phantasterie: saa maa der blive Sag« (*Pap.* X 6 B 116, s. 150f.). – **Xstd anpriser ugift Stand**: hentyder formentlig til 1 Kor 7, hvor Paulus skriver om ægteskab og ugift stand; se især 7,7: »Jeg ser helst, at alle mennesker er som jeg [nemlig ugift]; men enhver har sin egen nådegave fra Gud, den ene på én måde, den anden på en anden måde.« Se også Matt 19,10-12. – **anpriser**: anbefaler. – **nu er Ægteskab Livets Alvor**: På daværende tidspunkt var samtlige københavnske præster og kapellaner enten gift el. enkemænd; se i øvrigt journaloptegnelsen NB11:140, i *SKS* 22, 82f.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 11

◀ **Xstheden** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 14

◀ **blive Theolog ... den sikkreste Vei til et Levebrød** : I købstæderne havde borgerne pligt til at yde præsten et pålignet beløb, kaldet 'præstepenge', mens bønderne i landsognene tilsvarende skulle betale præsten en vis procentdel af deres animalske produkter og især korn, kaldet 'tiende'. Størrelsen af denne betaling blev fastsat af Kirke- og Undervisningsministeriet. På kirkens højtidsdage kunne menighedens medlemmer betale deres præst en frivillig pengegave, kaldet 'offer'. I en vis udstrækning modtog præsten endvidere 'accidenser', dvs. vederlag for at forrette kirkelige handlinger som brudevielse, barnedåb og begravelse. Dertil kom i købstæderne en huslejegodtgørelse, mens præsterne på landet havde indtægter fra de dem tillagte jorde og gårde. Alt taget i betragtning havde de københavnske præster en større indtjening end præsterne i provinsen, jf. en anonym »Bemærkning om de københavnske Præsters Forhold til Menigheden« i *Politievennen*, nr. 1313, den 27. feb. 1841, s. 130: »En stor Deel af de københavnske Præster have i Sammenligning med Landets øvrige Geistlige rundelige Indtægter og leve paa en brillant Fod.« Til

dette billede hører dog også, at mange teologer efter endt studium måtte vente i adskillige år, inden de fik et embede, og ernære sig ved forskelligt (løst) arbejde, fx som huslærere.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 15

◀ **Brød-Studium** : studium, som man driver for at opnå et levebrød, el. som er særlig egnet til at skaffe den, der gennemfører det, et levebrød.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 16

◀ **Ved Transfigurationen var Moses og Elias tilstede** : sigter til, at Moses og Elias kom til syne og talte med Jesus under hans forklarelse på bjerget, jf. Matt 17,1-8, især v. 3-4. – **Transfigurationen**: omdannelse, forvandling; i teologisk sprogbrug om Kristi forklarelse, herliggørelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 19

◀ **saaledes gjælder det ... enhver Henrykkelse ... sagt af Richard d. St. Victore** : hentyder til kap. 3, tredje afdeling »Richard von St. Victor, oder die wissenschaftliche Mystik des traditionellen Kirchenglaubens«, § 3 »Die wissenschaftliche Form der Mystik«, i A. Helfferich *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 1, s. 497: »Niemand wähne', sagt Richard (...), 'meine Meinung sey, daß *Nebukadnezar* ein solcher König war, wie ich denselben nach der mystischen Bedeutung beschreibe. Seiner Person nach war er kein solcher, aber seiner Figur nach stellte er einen solchen Mann dar: und gerade die Rücksicht auf eine solche mystische Erklärung darf nicht übergangen werden; denn *Moses* und *Elias*, d. h. Gesetz und Propheten, erscheinen als Zeugen Christi mit auf dem Tabor, aber in Majestät; nicht in der Dunkelheit des Buchstabens, sondern in der Klarheit des geistigen Verstandes (...).« If. kristen tradition fandt Jesu forklarelse sted på bjerget Tabor, ca. 10 km ØSØ for Nazaret; og i Jer 46,18 er bjergene Tabor og Karmel anvendt som billeder på den mægtige babylonerkonge Nebukadnesar. – **Richard d. St. Victore**: Richard de Saint-Victor el. Richard fra Skt. Victor (d. 1173), fr. munk, filosof, teolog, mystiker; stammer muligvis fra Skotland, men indtrådte (ukendt hvornår) i augustinerabbediet Skt. Victor i Paris, blev i 1159 subprior og i 1162 prior; var som sin lærer Hugo af Skt. Victor både videnskabsteoretiker, hermeneutiker og bibelsk teolog. Han er ikke mindst kendt pga. værket *De trinitate (Om treenigheden)*; i sine mystiske skrifter anviser han den kontemplative vej for den åndelige opstigen til Gud.

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 19

◀ **en Yttring af Anti-Climacus ... ikke erkjender Menighed** : sigter til den femte udvikling i nr. III, »Fra Højheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, i *Indøvelse i Christendom* (18m,8), s. 237f. (SV2 12, 246f.): »Naar man derimod, istedetfor menneskelig letfærdigt at kluddre Christendommen ind i Verdenhistorien, tager Christendommen som den giver sig, troer, at dette Liv er Prøvens Tid, troer, at Styrelsen nok har vidst, hvad den har gjort, troer, at det var og er Christendommens Villie at ville forkyndes for Alle, men ingenlunde, at det er Christendommens Mening, at Alle ville antage den: saa bliver Alt i sin Orden; saa bliver for hver Enkelt dette Liv Prøvens Tid, den christne Kirke her i denne Verden altid en stridende Kirke. Et saadant Begreb som 'Menighed', hvorved man ogsaa i disse Tider har havt saa travlt, er, anvendt paa dette Liv, egentligen en Utaalmodighedens Forudgriben af det Evige. Til det at stride svarer 'den Enkelte', det vil da sige, naar det at stride er i aandelig og christelig Forstand, ikke i sandselig Forstand, det at levere Feltslag, hvor det ikke saameget kommer an paa den Enkelte, som paa hvor mange Tusinder der ere, hvor mange Kanoner de have o. D. Christelig strides der bestandig af Enkelte; thi det er just Aand, at hver er en Enkelt for Gud, at 'Fælledsskab' er en lavere Bestemmelse end 'den Enkelte', hvad Enhver kan og skal være. Og selv om de Enkelte vare Tusinder og saaledes stride i Forening, christelig forstaaet, strider dog hver Enkelt, foruden i Forening med de Andre, tillige i sig selv, og skal som Enkelt gjøre Regnskab paa Dommens Dag, hvor hans Liv, som Enkelt, skal prøves. Menigheden tilhører derfor egentligen først Evigheden; 'Menigheden' er i Ro hvad 'den Enkelte' er i Uro. Men dette Liv er jo just Prøvens, Uroens Tid, derfor har 'Menigheden' ikke hjemme i Tiden, men først i Evigheden, hvor den er, i Ro, Samlingen af alle de Enkelte, der bestode i Striden og Prøven.« – **Anti-Climacus**: den pseudonyme forfatter af *Sygdommen til Døden* (1849) og siden af *Indøvelse i Christendom* (1850). Pseudonymet Anti-Climacus er med præfikset 'anti' dannet som en modstilling til pseudonymet Johannes Climacus (65,24). – **den stridende Kirke**: sigter til udtrykket 'ecclesia militans' (lat. 'den stridende kirke'), som i den ældre teologi betegnede den modstrid med sine omgivelser, som kirken ville være underlagt indtil Kristi genkomst; først ved denne ville kirken triumfere og blive 'ecclesia triumphans' (lat. 'den triumferende kirke').

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 24

◀ **i Tjeners Skikkelse** : hentyder til v. 7 i Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »han forringede sig selv, i det han tog en Tjeners Skikkelse paa, og blev Mennesker liig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 31

◀ **som Anti-CI. ... i Indøvelse i Christendom N° 2** : sigter til paragraffen om »Den ligefremme

Meddelelses Umulighed« i nr. II, »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse«, i *Indøvelse i Christendom* (18m,8), s. 145 (SV2 12, 156): »Naar En siger ligefrem: jeg er Gud, Faderen og Jeg ere Eet, saa er det ligefrem Meddelelse. Men naar nu Den, der siger det, Meddeleren, er det enkelte Menneske, et enkelt Menneske ganske som andre, saa er denne Meddelelse ikke just ganske ligefrem; thi det er ikke just ganske ligefrem, at et enkelt Menneske skulde være Gud – medens det han siger er ganske ligefremt. Meddelelsen indeholder ved Meddeleren en Modsigelse, den bliver indirecte Meddelelse, den sætter Dig et Valg: om Du vil troe ham eller ikke.« – **Anti-Cl.:** Anti-Climacus (28,24).

I trykt udgave: Bind 23 side 28 linje 31

◀ **Richard d. St. Victore: Eva skulde ... ikke paataget sig at føre an** : gengivelse af et stykke i 2. bog, 17. kap., i »Von der Gnade der Betrachtung« af Richard fra Skt. Victor (28,19), overs. til ty. af A. Helfferich i hans *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 2, s. 454-457; s. 455: »Auch wenn der Mensch nicht gesündigt hätte, würde der äußere Sinn dem innern zur Erkenntniß der Dinge geholfen haben; denn wer wollte läugnen, daß Adam seine Eva als seine Gehilfin empfang? Allein etwas Anderes ist es, auf dem Wege einen Gefährten zu haben; etwas Anderes einen Führer zu suchen. Denn nachdem Eva einmal ihren Mann, wider den Rathschluß, oder Befehl Gottes, auf ihren Weg gebracht, und seine Einwilligung zu ihrem Vorhaben erlangt hatte: so mußte Adam, schwach geworden durch die Strafe für seine Uebertretung, ihr folgen, und kann bis auf diesen Tag nicht ohne ihre Führung seyn. Dessenungeachtet schämt er sich dieser Leitung so wenig, daß er sogar auf dieselbe stolz ist, weil er dadurch auf dem Wege körperlicher Aehnlichkeit zu der Betrachtung des Unsichtbaren hingeleitet wird.« – I det anførte citat bygger Richard fra Skt. Victor dels på beretningen i 1 Mos 2,18-24 om skabelsen af kvinden, dels på beretningen i 1 Mos 3 om syndefaldet.

I trykt udgave: Bind 23 side 29 linje 5

◀ **Da Regjeringen var den mægtige ... Mod til at angribe den** : sigter til situationen før enevældens fald den 21. marts 1848 og den generelle amnesti i pressesager den 24. jan. 1848 (se følgende kommentar), da forordning om trykkefrihedens grænser af 27. sept. 1799 ('trykkefrihedsforordningen') stadig var gældende.

I trykt udgave: Bind 23 side 29 linje 15

◀ **lege den Leeg ... det modige at angribe Regjeringen ... Regjeringsmand** : Ved kancelliplakat af 24. jan. 1848 blev alle verserende sager vedr. overtrædelse af 'trykkefrihedsforordningen' (se foregående kommentar) stillet i bero, og ved kancelliplakat af 24. marts 1848 blev forordningens bestemmelser for presseforholdene endelig ophævet; enhver forfatter måtte dog fortsat stå til ansvar over for lovene. – **Regjeringen:** dvs. det 16. nov. 1848 dannede ministerium (kaldet 'Novemberministeriet'), som under ledelse af grev A.W. Moltke gennemførte Grundloven 5. juni 1849 og fungerede uændret til juli 1851. – **Regjeringsmand:** person, der ene el. (især) sammen med andre leder regeringen.

I trykt udgave: Bind 23 side 29 linje 18

◀ **Grüne** : Johan Peter Martin Grüne (1805-78), da. journalist og politiker. Her sigtes til hans funktion som redaktør (fra april 1839) og udgiver (fra juli 1845) af *Kjøbenhavnsposten*, en funktion, han bestred til 1856. Dagbladet *Kjøbenhavnsposten*, grundlagt i 1827, var det ældste af de to førende liberale blade (det andet var *Fædrelandet*, se følgende kommentar); det havde i 1848 o. 100 postabonnenter (udenbysabonnenter). I sine første år var bladet især æstetisk-kulturelt orienteret, i 1830'erne udtalt politisk og det vigtigste organ for den oppositionelle, politiske liberalisme. Den liberale linje videreførte Grüne, men i løbet af 1840'erne tabte bladet terræn i takt med, at det antog en mere radikal demokratisk linje; i årene 1848-50 stod det for en helstatskonservativ holdning, der blev stadigt mere reaktionær og royalistisk. Jf. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen *De danske aviser 1634-1989* bd. 1-3, Odense 1988-91; bd. 2, 1989, s. 108.

I trykt udgave: Bind 23 side 29 linje 22

◀ **Ploug** : Carl Parmo Ploug (1813-94), da. journalist, politiker og forfatter; især kendt for sine studenterkomedier (»Atellaner«) under pseudonymet Poul Rytter. Her sigtes til hans funktion som udgiver og redaktør af *Fædrelandet*, der blev grundlagt som ugeblad i 1834, men fra dec. 1839 udkom som dagblad. Bladet var især af betydning som den liberale oppositions vigtigste talerør frem til enevældens fald i marts 1848, men forblev organ for den liberale polemik mod myndigheder og myndigheds personer. I 1848 havde bladet o. 1.000 postabonnenter (udenbysabonnenter), men næppe under det dobbelte antal abonnenter i alt. Jf. Jette D. Søllinge og Niels Thomsen *De danske aviser 1634-1989* bd. 2, 1989, s. 109.

I trykt udgave: Bind 23 side 29 linje 22

◀ **Politikere** : som fx Orla Lehmann, der som liberal oppositionsleder under enevælden spillede en afgørende rolle i forbindelse med systemskiftet i marts 1848, blev optaget som minister uden portefølje i det 22. marts 1848 dannede konstitutionelle ministerium (kaldet 'Martsministeriet') under grev A.W. Moltkes

ledelse, havde betydelig indflydelse på udformningen af udkast til grundloven, men måtte forlade regeringen ved dannelsen af 'Novemberministeriet' (29,18) pga. sine upopulære synspunkter angående opnåelse af fred i den slesvig-holstenske borgerkrig (26,8), blev derefter vraget ved valget til Den grundlovgivende Rigsforsamling (13,10) ved et suppleringsvalg på Bornholm og fik således ingen direkte indflydelse på den endelige udformning af grundloven af 5. juni 1849. Lehmann blev i dec. 1848 udnævnt til amtmand over Vejle amt; da han i 1849 på embeds vegne rejste til krigsområderne ved Kolding, blev han taget til fange af slesvigholstenerne og ført til Gottorp, senere til Rendsborg, og blev først løsladt i 1850.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 1

◀ **en Tagen-forfængelig af det Hellige** : en brug af det hellige på en sådan måde, at det misbruges el. gøres til ingenting.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 1

◀ **ligge under** : falder til jorden; er den svage i kampen med overmagten, bukker under.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 3

◀ **sminke dette op til** : besmykker dette til at være; giver dette udseende af at være, hvad det efter sit indhold ikke er.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 3

◀ **min Bestræbelse for at forherlige Martyriet** : sigter formentlig først og fremmest til den første afhandling »Har et Menneske Lov til at lade sig ihjelslaae for Sandheden?« i *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* af pseudonymet HH (1849), især afsnit C, s. 45-49 (SKS 11, 83-86), og til den femte udvikling i nr. III, »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, i *Indøvelse i Christendom* (1850, 18m,8), s. 214-247; s. 240-242 (SV2 12, 223-256; s. 249-251); se endvidere *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien*, udg. posthumt af P.C. Kierkegaard, Kbh. 1859 (forkortet *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*), s. 26f. og s. 93-95 (SV2 13, s. 574f. og s. 637f.).

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 8

◀ **styrer ud** : enten: styrer et skib ud af havnen på havet med kurs mod et bestemt mål, kaster sig målrettet ud i en sag (fx i den politiske kamp om magt og fordele); el.: udstyrer, dvs. udstyrer sig, udruster sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 10

◀ **kluddrer (...) ind** : fører ind på en forkludret måde, fuser ind.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 19

◀ **bliver** det: dvs. forbliver.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 21

◀ **ret dybt**: for alvor, virkelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 26

◀ **seer ikke (...) nøie til** : ser ikke godt efter, passer ikke omhyggeligt på.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 32

◀ **impetus** : lat. tilskyndelse, trang, drift; fart, bevægelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 30 linje 35

◀ **Nº 45 af Brorsons Svanesang** : sigter til H.A. Brorsons salme »Skal vi ustridig hist / Guds Himle-Bryllup gjæste«, nr. 45 i afsnittet »Svanesang« i *Psalmer og aandelige Sange af Hans Adolph Brorson*, samlede og udg. af J.A.L. Holm, 2. opl., Kbh. 1838 [1830], ktl. 200, s. 863f.: »Skal vi ustridig [ubestridt] hist / Guds Himle-Bryllup gjæste; / Taalmodighed maa vist / Sin Agt paa Maalet fæste. / Saa bærer den en Byrde, / Som Kjæmper kunde myrde. / Jo større Trang, jo meer / Den stivt til Enden seer. // Da tæller Vandringsmand / Hver Dags fuldendte Mile; / Erindring om hans Land / Er alt forud en Hvile. / Jo mere han har døiet, / Og Reise-Furer pløiet; / Jo nærmer' ved sit Hjem, / Jo frisker' gaaer han frem. // Velan, vi veed, hvorhen / Den korte Vei os leder. / Vi vente ham igjen, / Som os et Sted bereder. / Vi gaaer nu gennem Moser, / Nu Haver fuld af Roser, / Alt lige meget, naar / Vor Drift til Himlen gaaer.« - **Brorsons**: Hans Adolf Brorson (1694-1764), da. biskop, salmedigter og pietist. - **Svanesang**: *Doct. Hans Adolph Brorsons fordem Biskop over*

Riber Stift Svanesang (1765); heri er salmen også nr. 45.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 4

◀ **jo større Trang ... mod Enden seer** : SK skriver 'mod Enden' i stedet for 'til Enden'.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 6

◀ **jo nærmer' ... jo frisker' gaaer den frem** : SK skriver 'gaaer den frem' i stedet for 'gaaer han frem'. – **frisker'**: hurtigere, frejdigere.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 14

◀ **omsat** : byttet om på.

I trykt udgave: Bind 23 side 31m linje 1

◀ **Richard d. St. Victore. Han viser ... »ledig« som Maria** : sigter til et stykke i 1. bog, 1. kap., i »Von der Gnade der Betrachtung« af Richard fra Skt. Victor (28,19), overs. til ty. af A. Helfferich i hans *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 2, s. 426f.; s. 427: »Aber was ist dieses beste Theil [das Maria erwählt hat], als ledig zu seyn, und zu schauen, wie lieblich der Herr ist? Denn während *Martha* sich viel zu schaffen machte, saß *Maria* zu den Füßen des Herrn, und horchte auf sein Wort. Die höchste Weisheit Gottes, die sie als im Fleische verborgen mit den Augen nicht schauen konnte, begriff sie durch Hören, und schaute sie durch Begreifen; und während sie so saß und hörte, gab sie sich der Betrachtung der höchsten Wahrheit hin. Dieß ist das Theil, das den Auserwählten und Vollendeten nie genommen wird; dieß ist das Geschäft, das kein Ende nimmt.« – I det anførte citat bygger Richard fra Skt. Victor på beretningen i Luk 10,38-42 om Jesu besøg hos søstrene Martha og Maria.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 18

◀ **Nu tilføier han ... »men dog ikke ... gjøre Sabbat af Sabbat«** : gengivelse med overs. citat fra 1. bog, 2. kap., i »Von der Gnade der Betrachtung« af Richard fra Skt. Victor, overs. til ty. af A. Helfferich i hans *Die christliche Mystik* bd. 2, s. 427-429; s. 428: »Denn wenn auch Viele dem Körper nach ledig zu seyn im Stande sind, so können sie es doch nicht dem Herzen nach; indem sie nicht Sabbat aus Sabbat zu machen verstehen«.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 19

◀ **man siger: det frugter ikke, naar et Msk. ikke frygter** : Kombinationen af udtrykket »det frugter ikke« (det giver ikke udbytte; det nytter ikke) med »naar et Msk. ikke frygter« er ikke fundet andetsteds og skyldes formentlig SK.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 24

◀ **Ordspil** : dvs. ordspil, der beror på ligheden af lyden.

I trykt udgave: Bind 23 side 31 linje 24

◀ **Vistnok** : ganske vist, helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 2

◀ **I Consequents hermed** : i overensstemmelse hermed, som følge heraf.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 8

◀ **jeg kan i ligefrem Meddelelse vise ... den indirecte Meddelelse, der er brugt** : sigter dels til *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed. En ligefrem Meddelelse, Rapport til Historien* (30,8), der er skrevet i løbet af sommeren og efteråret 1848, dels til det lille skrift *Om min Forfatter-Virksomhed*, som SK selv udgav i 1851, men hvis hoveddel »Regnskabet« er dateret »Kbhavn i Marts 1849«, s. 5 (SV2 13, 527), og hvis følgeblad »Min Position som religiøs Forfatter i 'Christenhed', og min Taktik« er dateret »Kbhavn i Nov. 1850«, s. 17 (SV2 13, 539). – **Medlevende**: samtidige.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 8

◀ **den prentede Meddelelse** : dvs. hele det trykte forfatterskab.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 13

◀ **forstaaer jeg ... Forfatter-Virksomheden som min Opdragelse** : sml. *Om min Forfatter-Virksomhed*,

s. 14: »'For Gud', religieust, kalder jeg, naar jeg taler med mig selv, hele Forfatter-Virksomheden min egen Opdragelse og Udvikling, kun ikke i den Mening som var jeg nu fuldkommen eller fuldkommen færdig i Henseende til at behøve Opdragelse og Udvikling« (SV2 13, 535).

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 14

◀ **i Contexten med** : i sammenhængen, forbindelsen, overensstemmelsen med.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 17

◀ **Enkelthedens**: det at være 'den enkelte' (i modsætning til 'det almene').

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 20

◀ **avanceres** : frembringes, udvikles, gås videre med.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 21

◀ **den Kategorie ... at jeg har at gjøre opmærksom** : sml. *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 14: »'Uden Myndighed' at **gjøre opmærksom** paa det Religieuse, det Christelige, er Categorien for hele min Forfatter-Virksomhed totalt betragtet« (SV2 13, 535).

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 24

◀ **traadt i Charakteren** : udtryk præget af SK i betydningen (at vælge) at være noget fuldt og helt, stå ved sin personlige opfattelse og handle i overensstemmelse med denne. Udtrykket er muligvis dannet i analogi med 'træde i gevær', dvs. træde an bag geværene, gøre sig klar til kamp.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 25

◀ **ikke »Myndighed«** : 32,24; i forlængelse af det dér citerede skriver SK: »At jeg var 'uden Myndighed', har jeg fra første Øieblik indskærpet og stereotyp gjentaget«, *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 14 (SV2 13, 535). I forordet til sin første samling af opbyggelige taler, *To opbyggelige Taler* (1843), bemærker SK, at han »ikke har Myndighed til at **prædike**«, SKS 5, 13,3. Dette gentages uforandret i forordene til de følgende samlinger af opbyggelige taler (1843-44, se SKS 5, 63, 113, 183, 231 og 289) og i varieret form i forordene til *Tre Taler ved tænkte Leiligheder* (1845, se SKS 5, 389) og til de to første afdelinger af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847, se SKS 8, 121 og 257); i forordet til *Kjerlighedens Gjerninger* (1847) skriver SK, at »vi [dvs. SK] ere vel underviste og oplærte i Christendom fra Barn af, og ogsaa i den modnere Alder have indviet vore Dages Tid og vore bedste Kræfter til denne Tjeneste, om vi end altid gjentage, at vor Tale er 'uden Myndighed'«, SKS 9, 54,31-35.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 27

◀ **Forfatterskabet er min egen Udvikling** : 32,14; sml. også *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13, hvor SK skriver: »Saaledes forstaaer jeg det Hele *nu*; fra Begyndelsen har jeg ikke saaledes kunnet overskue, hvad der jo tillige har været min egen Udvikling« (SV2 13, 534).

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 27

◀ **har Intet med** : dvs. har intet at gøre med.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 30

◀ **Det at jeg ... pseudonymt meddeler det Sidste, er Concessionen** : sigter formentlig til »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom* (18m,8) af pseudonymet Anti-Climacus, udg. af SK (33,5). - **Concessionen**: indrømmelsen, tilståelsen.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 32

◀ **Bevisthed** : dvs. bevidsthed.

I trykt udgave: Bind 23 side 32 linje 36

◀ **svinget** : drejet af fra en tidl. retning.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 1

◀ **der er bestandig i »Udgiverens Forord« ... den idealere christelige Fordring** : sigter til »Udgiverens Forord« i *Indøvelse i Christendom*, s. 5 (SV2 12, 17), jf. s. 83 og s. 161 (SV2 12, 95 og 171): »I dette Skrift, hidrørende fra Aaret 1848, er Fordringen til det at være Christen af Pseudonymen tvunget op til

et Idealitetens Høieste. / Dog siges, fremstilles, høres bør jo Fordringen; der bør, christeligt, ikke slaaes af paa Fordringen, ei heller den forties – istedetfor at gjøre Indrømmelse og Tilstaaelse sig selv betræffende. / Høres bør Fordringen; og jeg forstaaer det Sagte som sagt alene til mig – at jeg maatte lære ikke blot at henflye til 'Naaden', men at henflye til den [i] Forhold til Benyttelsen af 'Naaden'. / S. K.«

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 5

◀ **et Bestaaende** : dvs. et (til enhver tid) bestående, etableret samfund af kristne (12,22).

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 11

◀ **mine Forord** : 32,27 og 33,5.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 13

◀ **betrygget** : sikret.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 14

◀ **hvad jeg atter ... kan sige ... følt mig hjulpet af ham ... selv har begyndt** : sml. »En første og sidste Forklaring« i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), hvor SK vedkender sig det pseudonyme forfatterskab og takker Guds styrelse for at have »forundt mig meget Mere end hvad jeg nogensinde havde ventet«, SKS 7, 572,5. En lignende taknemmelighed udtrykkes hyppigt i journalerne NB2-NB14 samt i manuskripterne til *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 51 (SV2 13, 597), og *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13 (SV2 13, 534).

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 21

◀ **et Guds-Valg** : en guddommelig udvælgelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 25

◀ **Pseudonymitet** : dvs. pseudonymitet.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 32

◀ **simplement** : fr. simpelt.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 35

◀ **forvexlet** : havde forvekslet.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 39

◀ **en Styrelse har hjulpet mig** : sml. kap. 3 »Styrelsens Part i mit Forfatterskab« i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 49-71 (SV2 13, 595-616). – **en Styrelse**: Guds styrelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 33 linje 41

◀ **de Par Sider som paa halve Pagina ... foran »Regnskabet«** : sigter til følgende fire sider lange manuskript, formentlig fra 1849: »For Sætteren. Dette trykkes strax efter Titelbladet 'Regnskabet' med en egen Art Skrift og paa halve Sider som ved Dedicationer og Deslige. / Maaske vil dog Een og Anden forundre sig, naar han har læst disse Skrifter [om forfattervirksomheden]; men Ingen mere end jeg, der nu (efter i omtrent 7 Aar at have været Forf. og rigtignok som i eet Aandedrag), idet jeg vender mig om og betragter det Tilbagelagte med Forundring næsten gysende seer, at det Hele virkelig ogsaa kun er een Tanke, som jeg nu ganske tydeligt forstaaer det, medens jeg dog fra Begyndelsen hverken havde tænkt at skulde vedblive at være Forf. i saa mange Aar, ell. har havt en saa storartet Hensigt. Dette er, filosofisk, en Reflexions-Udvikling, hvilken beskrives baglæns, og først kan sees, efterhaanden som den tilbagelægges, først forstaaes, naar den er tilbagelagt. Religieust er dette Samme for mig personligt betegnende, i hvilken uendelig Taknemlighedens Gjeld jeg er til Styrelsen, der faderligt og begunstigende har holdt sin Haand over mig, og understøttet mig paa saa mangfoldig Maade. [Følgende er skrevet på foden af manuskriptets sidste side og her indvist med et dobbelt kors:] Tillige betyder dette Samme mig personligt min egen Udvikling og Opdragelse; thi hvor sandt det end er, at jeg, da jeg begyndte, dybt havde forstaaet, at jeg væsentligen tilhørte det Religieuse, behøvede dette Forhold dog alligevel paa forskiellig Maade Udvikling og Opdragelse hvad jeg fremdeles behøver. / Da imidlertid den 'Opfattelse' af min Forfatter-Virksomhed som jeg her skal meddele, ikke er en Tilføien af Noget, men slet og ret en Efterviisning og Forklaring af hvad der faktisk er præsteret; og da jeg dog fra Begyndelsen forud har forstaaet Noget og efterhaanden mere og mere af det Hele: saa har jeg lagt Fremstillingen an, som var det Hele en fra Begyndelsen bevidst Tanke – jeg er jo dog i een Forstand selv Forfatteren, der har gjort Alt hvad der er gjort. [Følgende er skrevet på foden af

manuskriptets anden og tredje side og her indvist med et enkelt kors:]; msklig talt, for en menneskelig Domstol maa jeg overveiende kalde Forfatterskabet min Frembringelse, om end mangfoldigt hjulpet og understøttet af et Høiere: gudelig forstaaet, for Gud kalder jeg det min egen Udvikling og Opdragelse, kun ikke i den Mening som var jeg da nu fuldkommen eller fuldkommen færdig i Henseende til at behøve Opdragelse og Udvikling. / Men for ikke paa nogen Maade, ak utaknemligt, ligesom at beskubbe [bedrage] Styrelsen for end det Mindste, eller tillyve mig Noget, lader jeg det her Fremsatte gaae forud. Og i Sandhed vigtigere end hele Forfatterskabet er dette mig dog, og ligger mig mere paa Hjerte, at udtrykke saa oprigtigt og saa stærkt som muligt, hvad jeg aldrig noksom kan takke for, og hvad jeg, naar jeg engang har glemt det hele Forfatterskab, uforandret, evigt vil erindre: hvor uendelig meget mere Styrelsen har gjort for mig, end jeg nogensinde havde ventet, kunde have ventet, ell. turde have ventet. Denne Følelse er ubeskrivelig salig; stundom har den overvældet mig saaledes, at den har lært mig tilnærmelsesviis at forstaae de Ord af Apostelen [Peter]: 'gik bort fra mig thi jeg er et syndigt Menneske' [Luk 5,8], det er: just dette Overvættets lader mig desto dybere føle min egen elendige Uværdighed. / 'Opdragelse i Christendom' er Det, der overalt behøves; i denne Henseende mener jeg, at Forfatter-Virksomheden har Betydning. 'Læreren' kalder jeg, Forfatteren, mig dog ingenlunde; jeg er mig selv Den, som er blevet opdraget. 'Myndighed' har jeg aldrig brugt; jeg har tværtimod fra første Øieblik (Forord til de to opbl. Taler 1843 [32,27]), og stereotypet gjentaget, indskærpet, at 'jeg er uden Myndighed.' 'At gjøre opmærksom' i Forhold til det Religieuse nærmere det Christelige er egentligen Categorien for min Forfatter-Virksomhed; til denne Categorie svarer ogsaa categorisk rigtigt de tre foregaaende Bestemmelser« (Pap. X 5 B 148-150, s. 348-350; sml. X 5 B 151-152, som er et koncept til ovenstående). – »**Regnskabet**«: Da SK i 1849 overvejede at udgive »Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed«; »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed« (35,2); »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« med tilhørende følgeblad »Den bevæbnede Neutralitet eller Min Position som christelig Forfatter i Christenheden«; og »Det Hele med eet Ord«, i én bog under titlen *Om Forfatter-Virksomheden* el. *Om min Forfatter-Virksomhed skrevet i 1848*, ændrede han titlen på »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« til »Regnskabet«. Senere kom »Regnskabet« til at udgøre hoveddelen af *Om min Forfatter-Virksomhed* (32,8), s. 3-14 (SV2 13, 525-535); de to sidste sider, s. 13-14 (SV2 13, 534f.), der er trykt med større typer på to sider for sig, er en forkortet og bearbejdet version af det ovenfor citerede manuskript.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 2

◀ **submis** : lat. ydmygt, selvudslettende.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 4

◀ »**for Gud**« : 34,2 og 32,14.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 5

◀ »**Christenheden**.« : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 12

◀ **Der fortælles om Bernhard af Clairvaux ... at de virkelig forlode Alt** : henviser til kap. 3, indledningen til første afdeling »Der h. Bernhard, oder die contemplative Mystik des traditionellen Kirchenglaubens«, i A. Helfferich *Die christliche Mystik* (21,10) bd. 1, s. 263-281; s. 264, hvor det med henvisning til Bernhard af Clairvaux og hans beslutning om at gå i kloster fortælles: »Die Seinigen, die Anfangs seinen Entschluß mißbilligten, vermochten der beredten Aufforderung des zweiundzwanzigjährigen Jünglings, sein Schicksal und seinen Beruf zu theilen, nicht zu widerstehen; und als erst der Oheim, dann nach einander die Brüder, die Schwester, zuletzt selbst der Vater ins Kloster traten, und die Zahl seiner Genossen immer größer wurde: da verbargen die Mütter ihre Kinder vor seinem beredten Munde; die Frauen hielten ihre Männer, die Freunde die Freunde zurück, damit er sie ihnen nicht abwendig machte.« – **Bernhard af Clairvaux**: el. den hellige Bernhard (1090/91-1153), fr. cisterciensermunk, teolog og mystiker, fra 1115 abbed for klosteret i Clairvaux; kanoniseret i 1174. Foruden et stort antal breve og talrige prædikener efterlod han sig et omfattende forfatterskab.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 12

◀ Og **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 15

◀ **πεισιθανατος** : gr. (peisithánatos) 'en person, der overtaler til at dø'. Det fortælles, at den kyreniske filosof Hegesias (o. 300 f.Kr.) talte så overbevisende om døden, at nogle af hans elever begik selvmord. Jf. fx Cicero *Tusculanae Disputationes*, 1. bog, kap. 34, i *Marcus Tullius Cicero's Tusculanische Untersuchungen*, overs. og kommenteret af J.D. Büchling, Halle 1799, ktl. 1236, s. 98 (i note 246 på denne side anføres den gr. betegnelse).

I trykt udgave: Bind 23 side 34 linje 16

◀ **Jeg havde ... tænkt mig: Regnskabet, de tre Noter og første Afsnit af Synspunktet** : Formentlig i slutningen af 1848 el. begyndelsen af 1849 overvejede SK at udgive tre bind under titlen *Fuldendelsens Skrifter, Frugten af Aaret 1848*, hvor bd. 1 skulle indeholde *Sygdommen til Døden* (28,24), bd. 2 *Indøvelse i Christendom* (18m,8), og bd. 3 *Om min Forfatter-Virksomhed*, bestående af nr. 1 »Synspunktet«, nr. 2. »3 Noter« (se nedenfor), nr. 3 »1 Note« (det senere »Regnskabet« (34,2)) og nr. 4 »Det Hele med eet Ord«. Senere, formentlig i okt. 1849, har han tilføjet til »Synspunktet«: »NB. maaskee dog neppe. Men 1ste Afdeling kunde muligen bruges, dog saa [således] at det saa ikke blev N° 1, men de tre Noter og den ene Note gik foran« (*Pap. X B 5 143*, s. 344f.). – **de tre Noter**: dvs. »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed« bestående af: nr. 1 »Til Dedicationen: 'hiin Enkelte'«, opr. skrevet i 1846 (jf. *Pap. IX B 63,4-5*, s. 350-357); nr. 2 »Et Ord om min Forfatter-Virksomheds Forhold til 'hiin Enkelte'«, opr. skrevet i 1847 (jf. *Pap. IX B 63,6-13*, s. 357-374); nr. 3 »Forord til 'Fredags-Talerne'«, opr. skrevet i 1847 (jf. *Pap. IX B 63,14*, s. 375-377). Da SK i 1848 besluttede at føje de tre noter som bilag til *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (30,8), gav han dem titlen »Tre venskabelige 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«, men slettede igen ordet 'venskabelige' (se *Pap. IX B 58*); senere blev nr. 3 i stedet benyttet som forord til *To Taler ved Altergangen om Fredagen* (1851), mens nr. 1 og nr. 2 posthumt blev trykt under titlen »'Den Enkelte' / Tvende 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed« i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 83-112 (SV2 13, 627-653). – **første Afsnit af Synspunktet**: dvs. *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 5-14 (SV2 13, 555-563).

I trykt udgave: Bind 23 side 35 linje 2

◀ **at anbringe mig selv med i levende Live** : dvs. udgive skrifterne om forfattervirksomheden i eget navn og i levende live og ikke først posthumt.

I trykt udgave: Bind 23 side 35 linje 5

◀ **nu strax, da jeg vil standse** : nemlig med udgivelsen af *Indøvelse i Christendom* af Anti-Climacus.

I trykt udgave: Bind 23 side 35 linje 5

◀ **ved en ... Redaction fra engang i 1849 ... at gjøre opmærksom** : 34,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 35 linje 6

◀ **ved Juletid være juleglad ... Langfredag være dybt sørgende** : hentyder måske til Wilhelm Rothe *Det danske Kirkeaar og dets Pericoper, en Haandbog for Prædikanter og Kirkegjængere*, 2. udg., Kbh. 1843 [1836], ktl. 747, hvor det i slutningen af afsnittet om 3. og 4. søndag i advent hedder: »Idet nemlig Beredelsestiden gaaer ud, begynder allerede Juleglæden at fødes i vort Hjerte, og den Dag [juledag] er nær, paa hvilken vi mindes Herrens Komme i Kjødet«, s. 92; og i begyndelsen af afsnittet om langfredag: »Denne Dag nemlig, paa hvilken Herren blev korsfæstet og gravlagt, er en Sorgens Dag for den hele Kirke, der paa den, saa at sige, feirer Jesu Begravelses-Ceremonie«, s. 143. Sml. journaloptegnelsen NB11:207, i *SKS 22*, 129f.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 4

◀ **Der tales for at forsvare Kunsts Realitet ... hvilken Mand han er** : Hvis der sigtes til bestemte udtalelser, har de ikke ladet sig identificere.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 9

◀ **Luther sagde: Gud hjælpe mig Amen** : sigter til Martin Luthers (12,18) afsluttende ord, da han på Rigsdagen i Worms 1521 nægtede at tilbagekalde sin af kirken fordømte lære med henvisning til Guds ord og sin samvittighed: »ich kann nicht anders, Gott helfe mir! Amen!« C.F.G. Stang *Martin Luther. Sein Leben und Wirken*, Stuttgart 1838, ktl. 790, s. 123.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 11

◀ **Forklarethed** : her formentlig om det fænomen, at et ansigt er omgivet af (overjordisk) glans, el. at et blik er lysende og udstråler styrke og (overjordisk) herlighed. Om Jesu forklarelse, 28,19.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 19

◀ **De, der stenede Stephanus, saae dog ikke ... en Engels Ansigt** : sigter til ApG 6,8-15 og 7,54-60, hvor det om Stefanus, der var menighedsleder i Jerusalem, fortælles, at han på falske anklager blev bragt for det jødiske råd, Synedriet, og derefter drevet uden for byen og stenet til døde. Her sigtes dels til kap 6, v. 15: »Og alle de, som sadde i Raadet, stirrede paa ham, og de saae hans Ansigt som en Engels Ansigt« (NT-

1819); dels til kap. 7, v. 58-60: »Og de stødte ham ud uden for Staden, og stenede ham (...). Og de stenede Stephanus, som bad og sagde: Herre Jesu! annam min Aand! Men han faldt paa Knæe, og raabte med høi Røst: Herre! tilregn dem ikke denne Synd! Og som han dette sagde, sov han hen« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 21

◀ **Xstheden** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 31

◀ **det Socratiske ... den styggeste Mand ... Anlæg til alt Ondt** : Der hentydes formentlig til Alkibiades' tale i Platons dialog *Symposion*, 215a-222a. Alkibiades lægger ud med at beskrive Sokrates' (15,30) ydre, der minder om en silén, dvs. et af de gamle, tykke, skaldede og braknæsede væsener i Dionysos' følge. Men han tilføjer, at Sokrates i sit indre rummer en guddommelig skønhed og med sine visdomssøgende ord griber alle, der hører ham. Selv er Alkibiades af samme grund kommet til at elske Sokrates uforbeholdent og ulykkeligt. Jf. *Udvalgte Dialoger af Platon*, overs. af C.J. Heise, bd. 1-3, Kbh. 1830-38, ktl. 1164-1166; bd. 2, 1831, s. 87-100 (*Platons Skrifter* (15,30) bd. 3, s. 138-146).

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 32

◀ **Gud-Msk** : Gud-Mennesket, dvs. Kristus, der som det menneske, i hvem Gud åbenbarede sig, forener den guddommelige og den menneskelige natur i sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 36 linje 34

◀ **desto værre** : desværre.

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 16

◀ **Accommodation** : tillempelse, tilpasning efter omstændighederne.

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 16

◀ **nu sees jeg sjeldnere** : det vil formentlig sige på gaden, hvor SK angiveligt blev chikaneret som konsekvens af *Corsarens* angreb på ham (47,38).

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 16

◀ **mundus vult decipi** : lat. 'verden vil bedrages'. Dette udtryk, der gerne efterfølges af 'decipiatur ergo' ('så lad den da bedrages'), har i sin lat. form vundet stor udbredelse. I sine heltehistorier (1739) fortæller Holberg, at kardinal G.P. Caraffa (den senere pave Paul IV) »udi en Procession uddelte Velsignelse med Haanden, men med Munden paa samme Tid mumlede idelig disse Ord: Mundus vult decipi, decipiatur!« Jf. *Adskillige store Heltes (...) sammenlignede Historier og Bedrifter* bd. 1, i *Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*, udg. af K.L. Rahbek, bd. 1-21, Kbh. 1804-14; bd. 9, 1806, s. 86.

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 18

◀ **at læse en Prædiken op fE af Luther** : fx fra Martin Luther *En christelig Postille* (12,18).

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 21

◀ **Dette om det levende Ord** : Udtrykket 'det levende ord', som stammer fra ApG 7,38 (NT-1819), hvor der med »de levende Ord« menes Guds ord, er knyttet til N.F.S. Grundtvig (14,10) og hans 'kirkelige anskuelse', if. hvilken det ikke er Bibelen, men 'det levende ord', dvs. trosbekendelsen ved dåben og indstiftelsesordene ved nadveren, som gennem århundreder er blevet mundtligt overleveret og udtalt i den kristne menighed, der gør kirken til en 'kristelig' kirke og udgør kilden og normen for dens tro og lære. Denne anskuelse fremsatte Grundtvig til dels allerede i *Kirkens Gienmæle*, Kbh. 1825, hvor han først og fremmest benyttede udtrykket om Den apostolske Trosbekendelse, der var 'udgået af Kristi mund', men også satte det mundtlige ord i modsætning til det skrevne ord. Tanken om, at Den apostolske Trosbekendelse stammer fra Kristus selv, kommer stærkere til udtryk i *Christelige Prædikener eller Søndags-Bog* bd. 1-3, Kbh. 1827-30, ktl. 222-224; bd. 3, nr. 20 »Klippen er Kristus«, s. 463f., hvor det siges, at Kristi »Ord er ikke et løst Rygte eller et dødt Bogstav, men et virkeligt, lydeligt, levende Ord«, og at »det er først og fremmest *det Ord* hvormed Han har forordnet de skal bekiende deres Tro, som vil døbes til Hans Samfund, og dette Ord *troe vi* er det Samme som vor nærværende Troes-Bekiendelse«. Teorien om det 'levende' ord som det mundtligt overleverede og 'talte' ord i modsætning til det 'bogstavtro', 'kraftløse' el. 'døde' skriftord videreudviklede Grundtvig fx i de tolv afhandlinger »Om Christendommens Sandhed og om Den sande Christendom« i *Theologisk Maanedsskrift*, udg. af N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, bd. 4-9, Kbh. 1826-27 (jf. ktl. 346-351); i indledningen til *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog*, 2. omarbejdede udg., Kbh. 1832, ktl. 1949, s. 59-63; og i artiklen »Samtaler om den Christelige Børnelærdom« i *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 215, den 17.

nov. 1849, bd. 5, nr. 7, sp. 97-111. I den samtale, som her føres mellem en yngling og en olding, får den kirkelige anskuelse følgende led: »*Daabs-Ordet og Daabs-Pagten*« (sp. 108), »'Fadervor' ved *Daaben*« (sp. 109), det »Ord af Herrens Mund, som forsikkrer os om Synds-Forladelsen« (sp. 109), og som er »'Fred være med dig!'« (s. 110); og oldingen fremhæver, at 'dåbsordet', dvs. dåbsbefalingen i Matt 28,16-20, og 'dåbs-pagten', dvs. Den apostolske Trosbekendelse, har gyldighed som »et ægte, levende Guds Ord« (sp. 103), fordi der er tale om »et *mundtligt Vidnesbyrd*, der bestandig gjentages og stadfæstes *offenlig ved Daaben*« (sp. 104).

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 22

◀ **at Nogen skulde ansee ham for en Degn** : If. kancelliskrivelse af 20. jan. 1809 var det pålagt degnen, når præsten havde forfald el. ikke forrettede tjenesten, at oplæse en religiøs afhandling el. en trykt prædiken enten fra prædikestolen el. – hvis han ikke havde lov til at betræde prædikestolen – fra degnestolen. Valg af afhandling el. prædiken skulle foretages af præsten, med mindre degnen if. reskript af 13. feb. 1801, § 1, var berettiget til selv at prædike.

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 22

◀ **Enhver, der gaaer til Ballotation** : sigter formentlig til de præster, der lod sig indvælge i Rigsdagen, hvor de 'balloterede' (25,35 og 26,2).

I trykt udgave: Bind 23 side 37 linje 30

◀ **hiin afskyelige Lingams Tjeneste** : sigter til dyrkelsen af 'lingam', 'linga' el. 'lingum', et højt, kegleformet fallisk symbol el. afgudsbillede, opstillet i indiske pagoder viet til den hinduistiske gud [fCiva. Jf. fx L. Moréri *Le Grand Dictionnaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane* bd. 1-6, Basel 1731-32, ktl. 1965-1969; bd. 4, 1732, s. 984, sp. 2, hvor 'lingam', der repræsenterer forplantningens principper, betegnes som den 'uhyrlige afgud', og hvor det fortælles, at brahmanerne frembærer ofre til den under iagttagelse af mange ritualer. Se også W. Vollmer *Vollständiges Wörterbuch der Mythologie aller Nationen*, Stuttgart 1836, ktl. 1942-1943, s. 1144.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 1

◀ **Deification** : forgudelse, guddommeliggørelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 3

◀ **Stilling** : 22,4.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 10

◀ **catastrophisk stillet** : stillet i et afgørende (skæbnesvangert) vendepunkt i ens liv.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 10

◀ **afdøde Kone** : Frederikke Marie Larsine Jacobine Stilling, f. Larsen, blev gift med Stilling den 1. dec. 1846 og døde 33 år gammel den 22. dec. 1847, jf. dødsannoncen i *Adresseavisen*, nr. 305, den 28. dec. 1847, hvor Stilling skriver: »Hun døde i Begyndelsen af sit Ægteskabs andet Aar, faae Dage efter at hun havde skjænket mig en Søn.«

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 12

◀ **ikke gifte sig** : sml. journaloptegnelsen NB16:56, hvor SK mindre end to måneder senere henviser til Stillings »Trang til at gifte sig«, SKS 23, 132, 28f.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 12

◀ **ret** besluttet: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 14

◀ **»umenneskelige Strengthed.«** : sml. hertil journaloptegnelsen NB16:56, hvor SK refererer Stilling for at have kaldt kristendommen »den rædsomste Selvplagelse«, SKS 23, 132,21.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 19

◀ **Pathos** : lidenskab.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 25

◀ **det Videnskabelig-Religieuse** : sigter muligvis til Stillings videnskabelige skrifter (22,4).

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 26

◀ **Analogon** : gr. (noget) lignende, sidestykke.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 34

◀ **Propheten talte om et maaskee Nærværende ... Xstus ... de have talet om** : sigter til profetierne i GT om den kommende Messias, der i NT forstås om Kristi komme, fx Es 7,14.

I trykt udgave: Bind 23 side 38 linje 35

◀ **sagt af Lavater ... »det første Spørgsmaal ... som Jødernes Konge.«** : overs., frit citat fra Lavaters udlægning af 'magernes', dvs. vismændenes spørgsmål »Wo ist der neugebohrne König der Juden?« i Matt 2,2, i J.C. Lavater *Betrachtungen über die wichtigsten Stellen der Evangelien. Ein Erbauungsbuch für ungelehrte nachdenkende Christen. Nach den Bedürfnissen der jetzigen Zeit* bd. 1 (med deltitlen »Matthäus und Markus«), Dessau og Leipzig 1783, og bd. 2 (med deltitlen »Lukas und Johannes«), Winterthur 1790; bd. 1, s. 12: »König der Juden – die erste Frage nach Ihm nannte Ihn so! Und das letzte Wort über Ihn – *Jesus von Nazareth König der Juden!* Beydes von unjüdischen Menschen. / *Der König der Juden* – wird von Heyden als König gesucht, und von Heyden als König zum Tode verurtheilt.« – **Lavater**: Johann Caspar Lavater (1741-1801), schweizisk teolog, reformert præst og forfatter; fra 1769 medhjælper og fra 1775 præst ved Waisenhaus Kirche i Zürich, fra 1778 diakon og fra 1786 sognepræst ved St. Petri Kirche i Zürich. Lavater var i vide kredse højt skattet både som præst, prædikant og digter, men er dog især kendt for sit store værk om fysiognomikken, dvs. læren om, at menneskets ydre, specielt dets ansigtstræk, er udtryk for sjælelige egenskaber, *Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntnisz und Menschenliebe* bd. 1-4, Leipzig og Winterthur 1775-78, ktl. 613-616. – **Magernes**: person, der øver trolddom, tyder drømme, stjerner o.l.; her betegnelse for de vise mænd fra Østerland, der if. Matt 2,1-12 søgte efter jødernes nyfødte konge, fordi de havde set hans stjerne gå op på himlen, og som fandt den nyfødte Jesus sammen med sin mor, Maria, faldt ned og tilbad det og frembar rige gaver til det. Overskriften over det følgende afsnit i Lavaters udlægning af Matt 2,2 er »Die Magier«.

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 8

◀ **Xsthed** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 19

◀ **Synthesen** : nemlig mellem den guddommelige og den menneskelige natur i Kristus som gudmennesket (36,34).

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 24

◀ **Orthodoxien (...) Grundtvigianisme** : 12,25.

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 26

◀ **Grundtvig** : N.F.S. Grundtvig (14,10).

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 27

◀ **det Vidunderlig-Deilige ... det mageløs Deilige og Dybe o: s: v:** : Disse o.l. udtryk blev ofte anvendt af Grundtvig i hans skrifter og prædikener, men det har ikke været muligt at finde skriftlige belæg for, at de også blev brugt af grundtvigianerne.

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 28

◀ **Xstus (...) »Tegnet«** : som belæg i NT, se især Luk 2,34-35: »Og Simeon velsignede dem og sagde til Maria, hans mor: 'Se, dette barn er bestemt til fald og oprejsning for mange i Israel og til at være et tegn, som modsiges – ja, også din egen sjæl skal et sværd gennemtrænge – for at mange hjerter tanker kan komme for en dag.'« Se også § 1, »Gud-Mennesket er et 'Tegn'«, i afsnittet »'Forargelsens' det er den væsentlige Forargelses Tankebestemmelse« i »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse«, nr. II i *Indøvelse i Christendom* (18m,8), s. 134-137 (SV2 12, 145-148).

I trykt udgave: Bind 23 side 39 linje 32

◀ **vrøvler (...) ind med** : vikler med ind på en forvrøvlet måde.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 1

◄ **generatio æquivoca** : lat. selvdannelse, selvavling el. selvavl; egl. betegnelse for organiske væsners opståen af uorganisk materiale. Antagelsen af 'generatio æquivoca' var helt almindelig blandt naturforskere, indtil den i 1860'erne blev endeligt gendrevet af Louis Pasteur.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 16

◄ **Prius** : lat. 'det første'; forudsætning.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 20

◄ **falde af fra** : løsriver sig fra, fraviger, svigter.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 22

◄ **Chimaira** : af gr. 'chimæra', fabeluhyre sammensat af en løve, en ged og en drage; fantasifoster, blændværk.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 26

◄ **unum noris omnes** : lat. »kender man én, kender man dem alle«. Udtrykket stammer fra den rom. forfatter Terents' komedie *Phormio*, 265 (2. akt, 3. scene, v. 35), jf. *P. Terentii Afri Comoediae sex*, udg. af B.F. og F. Schmieder, 2. udg., Halle 1819 [1794], ktl. 1291, s. 431: »unum cognoris, omnes noris«, og *Terentses Skuespil*, overs. af Fr. Høegh Guldberg, bd. 1-2, Kbh. 1805, ktl. 1293-1294; bd. 2, s. 264 (2. akt, 4. scene), hvor udtrykket gengives således: »Kjender man / blot Een, man kjender dem tilhobe«.

I trykt udgave: Bind 23 side 40 linje 27

◄ **i Første** : i førstningen, til at begynde med.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 1

◄ **Victor Hugo** : Victor Marie Hugo (1802-85), fr. digter og forfatter af dramaer, noveller og romaner; førende skikkelse inden for den ung, fr. romantiske bevægelse. Hugo blev i 1848 medlem af den grundlovgivende og i 1849 af den lovgivende nationalforsamling og tilsluttede sig den republikanske opposition; han kæmpede vedvarende for udvikling og fremskridt. Flere af Victor Hugos noveller og romaner udkom på dansk: *Bug-Jargal eller Negeropstanden paa St. Domingo. Fortælling af Victor Hugo*, overs. af A.C. Clausen, Kbh. 1830 [fr. 1826]. *Taterpigen. Romantisk Fortælling af Victor Hugo*, overs. af Fr. Schaldemose, bd. 1-3, Kbh. 1832 [fr. 1831]. *Victor Hugo samlede Romaner*, overs. af A.C. Clausen og Fr. Schaldemose, bd. 1-4, Kbh. 1830-32. *Claude Gueux, Criminalhistorie af Victor Hugo*, overs. af »H-r.«, i *Novelle-Bibliothek*, udg. af A.P. Liunge, bd. 7, Kbh. 1836 [fr. 1834]. *Lucretia Borgia. Fortælling efter Victor Hugo*, overs. af L. Jordan, Kbh. 1844 [fr. 1833].

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 12

◄ **i et »glimrende Foredrag« angribe Klærke-Partiet** : sigter til Victor Hugos tale under forhandlingerne i den fr. nationalforsamling om regeringens forslag til lov om reorganisering af undervisningsvæsenet, påbegyndt den 14. jan. 1850. I en første omtale af debatten i *Berlingske Tidende*, nr. 20, den 24. jan. 1850, beskrives talen som »et glimrende Foredrag«; i en kort rapport i *Fædrelandet*, nr. 21, den 25. jan. 1850, s. 79, om indlæggene i diskussionen den 15. og 16. jan. hedder det: »Victor Hugo's Tale var glimrende, og alle Bladene ere, efter deres Partifarve, fyldte med Roes eller Angreb. Oppositionsbladene (...) erklære den baade med Hensyn til Form og Indhold for et af de mest storartede Foredrag, der nogensinde ere holdte fra den franske Tribune. De conservative Blade, og endnu mere de legitimistiske og katholske, nedsætte den omkap; hvorimod de bonapartistiske rose den.« I *Berlingske Tidende*, nr. 24, den 29. jan. 1850, bringes et længere referat af Victor Hugos tale imod »det klerikale Parti« og for undervisningsfrihed under statens verdslige tilsyn og derfor imod lovforslaget. Samme dag indeholder *Fædrelandet*, nr. 24, s. 91f., en endnu fyldigere gengivelse af talen med indlagte citater fra Victor Hugos voldsomme angreb på »Klerkepartiet«; se fx følgende udtalelse: »Jeg forvexler Eder ikke med Kirken, ikke mere end jeg vilde forvexle en Snylteplante med en Eg. I ere Kirkens Snylteplanter, I ere dens Uslet! (...) I ere ikke de Troende, men Secterere i en Religion, som I ikke forstaae!« – **Klærke-Partiet**: det katolsk gejstlige parti, i *Berlingske Tidende*, nr. 24, omtalt dels som 'det kirkelige Parti', dels som 'det ultra-katholske Parti', og dels som 'det klerikale Parti'; i *Fædrelandet*, nr. 24, først som 'det geistlige Partie' derpå gennemgående som 'Klerkepartiet', men også som 'det katholske Parti'.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 15

◄ **Jo, jeg takker** : ironisk-foragtligt udbrud: Jo tak!

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 19

◀ **Klærke-Partiet - dets Sag er i Minoritet** : se *Berlingske Tidende*, nr. 20, den 24. jan. 1850, hvor det meddeles, at »hvis der ikke finder et nyt Omsving Sted i Meningen, hvad dog ikke er umuligt, saa vil der være Majoritet mod dette Lovudkast«. Herpå oplyses det om de to talsmænd for 'det klerikale Parti', at allerede biskop Parisi's tale havde givet forslaget »et haardt Stød, omendskjøndt Prælaten erklærede, at han vilde stemme for Loven«, og at den berømte katolske taler og politiker grev Charles Forbes Montalembert »frembragte den samme Virkning, skjøndt han ogsaa erklærede sig for Loven«. Se også *Fædrelandet*, nr. 21, den 25. jan. 1850, s. 79, hvor den korte rapport slutter med følgende notits: »I Mødet den 17de talte *Montalembert* for Forslaget, men hans Tale var imod Sædvane ubetydelig, og der synes at danne sig en Majoritet imod Loven.« If. biskop Parisi af Langres var 'Klerkepartiets' sag ved hjælp af loven at sikre »en Art Forlig mellem Universitetet og Kirken«, da »Universitetet ikke kunde undvære Religionen«, og at sikre »Geistlighedens Virken for Almuens Undervisning«, da »Universitetet, der var fremgaaet af den første Revolutions irreligiøse Principer og bestandig har bevaret dem, ikke har kunnet organisere en sand Folkeundervisning«, hvorfor folket »lever forvildet og uden Tro«, se *Fædrelandet*, nr. 24, den 29. jan. 1850, s. 91.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 19

◀ **at Natur-Videnskaben ... sine Martyrer; men Victor Hugo ... Navnene ... fra en senere Tid** : I sin tale sagde Victor Hugo if. *Fædrelandet*, nr. 24, den 29. jan. 1850, s. 91: »Vi kjende Klerkepartiet! Det er et gammelt Parti, der allerede har høstet sine Laurbær. Det er det, der holder Vagt ved Orthodoxiens Port, det er det, som har skjult Sandheden under Uvidenhed og Løgn. Det er det, der har forbudt Videnskaben og Geniet at gaae videre end Missalet, og som vil korsfæste Tanken til Dogmet. Hvert et Skridt, Fornuften har gjort fremad i Europa, har den gjort trods det. Dets Historie er skrevet i Menneskeslægts Udviklings Historie, men baglænds. Det har bekæmpet den overalt. Det er det, der har ladet Prinelli pidske, fordi han havde sagt, at Stjernerne ikke vilde falde ned fra Himlen; det er det, der syv Gange har lagt Campanella paa Pinebænken fordi han paastod, at Verdenernes Tal var uendeligt, og fordi han anede Skabelsens Hemmelighed. Det er det, der har forfulgt Harvey, fordi han beviste Blodets Circulation. Hos Josua har det fundet Grund til at fængsle Galilei, hos Paulus til at fængsle Columbus. At opdage Himlens Lov, det var en Ugudelighed; at opdage en Verden, det var Kjættereri. Det er det, der har banlyst Pascal i Religionens Navn, Montaigne i Moralens Navn, Molière i Moralens og Religionens.«

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 20

◀ »**Ballotationen**« : 26,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 26

◀ **Den krævede Xstus** : hentyder til beretningen i fx Mark 15,6-15, hvor det fortælles, at ypperstepræsterne opildnede folkeskaren til at ønske Barabbas og ikke Jesus løsladt, så da Pilatus spurgte, hvad han så skulle gøre med Jesus, råbte de: »Korsfæst ham!« Og, fortælles det videre, da Pilatus gerne ville gøre folkeskaren tilpas, løslod han Barabbas og udleverede Jesus til at blive korsfæstet.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 27

◀ **Socrates** : sigter til, at Sokrates (15,30) af en folkedomstol i Athen blev dømt til døden og henrettet for at antage andre guder end dem, staten anerkendte, og for at fordærve ungdommen.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 27

◀ »**Martyr Skaren**« : sigter formentlig til de martyrer, der i kristendommens første århundreder blev henrettet pga. af deres kristne bekendelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 27

◀ **Exempler paa hvad christelig Religieusitet er** : I sin tale mod 'Klerkepartiet' sagde Victor Hugo if. *Fædrelandet*, nr. 24, den 29. jan. 1850, s. 91: »I tale om Religions-Undervisning! Veed I vel, hvilken den sande Religionsundervisning er, for hvilken man maa bøie sig, hvilken man ikke maa forstyrre? Det er den barmhjertige Søster ved den Døendes Leie! Det er Brødrene, der løskjøbe Slaver! Det er Vincent de Paul, der redder Hittebarnet! Det er Biskoppen af Marseille midt iblandt de Pestsyge! Det er Erkebiskoppen af Paris, der med et Smil betræder den frygtelige Forstad St.-Antoine, hævende sit Crucifix over Borgerkrigen, og agtende det ringe at finde Døden, naar han kun bringer Freden! Det er den sande, dybe, virksomme og populære Religionsundervisning, den, der tillykke for Religionen og Menneskeheden endnu gjør Flere til Christne end I gjøre til Vantro.«

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 29

◀ **store og gode Handlinger** : hentyder til Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, Kbh. 1777, optrykt adskillige gange, sidst 1834. Den blev alm. brugt i danskundervisningen i latinskolerne.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 31

◀ **det Høimodige** : det ædelmodige, storsindede, tapre, opofrende.

I trykt udgave: Bind 23 side 41 linje 35

◀ **Kamret** : dvs. det folkevalgte deputeretkammer, her svarende til den fr. nationalforsamling, der udgjorde den lovgivende og bevillende myndighed frem til statskuppet i 1851.

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 3

◀ **Eugen Süe ... skrevet sig til Millionær ... Elendigheden i Virkeligheden** : Marie Joseph Eugène Sue (1804-57), fr. forfatter, især kendt for sine utallige maritime, historiske og sociale (trivial)romaner, der fik en enorm udbredelse, bl.a. fordi de også blev trykt som føljetoner i blade, og som var økonomisk indbringende. Opstillede i 1848 som kandidat til den grundlovgivende nationalforsamling i Paris, men blev ikke valgt; derimod blev han valgt til den lovgivende nationalforsamling den 28. april 1850. Adskillige af hans romaner blev overs. til da., fx *Atar Gull*, overs. af I. Levin, Kbh. 1833 [fr. 1831]; *Salamanderen. En Søe-Roman* (bd. 11, hefte 3, i *Nyt Bibliothek for Morskabslæsning*), Kbh. 1833 [fr. 1832]; *Crao, Skizzer af Sølivet* og *En Duel* (bd. 8, 9 og 11 i *Novelle-Bibliothek*), Kbh. 1836 [fr. ikke identificeret]; *Latréaumont. En historisk Roman*, overs. af J.N. Petersen, Kbh. 1838 [fr. 1837]; *Marquis de Létorièrre, eller Kunsten at behage*, overs. af H., 1.-2. del, Kbh. 1843-44 [fr. 1839]; *Paris's Mysterier*, 1.-4. del (»Aftrykt af 'Dagens Feuilleton'«), udg. af L.J. Fribert, 5.-8. del, overs. af Fr. Schaldemose, Kbh. 1843 [fr. 1842-43, 10 bd.], og *Paris' Mysterier*, overs. af C. Dick, 1.-7. del (bd. 60-66 i *Fremmede Belletrister*, udg. af L. Jordan), Kbh. 1847-55; *Den evige Jøde. Roman*, overs. af P.B. Blicher, 1.-10. del, Kbh. 1844-45 [fr. 1844-45]; *Tateren. En Søroman* (bd. 37 i *Fremmede Belletrister*, udg. af L. Jordan), Kbh. 1846 [fr. 1831]. – **skildre Armoden og Elendigheden i Virkeligheden**: hentyder formentlig til *Paris's Mysterier* og til *Folkets Mysterier, eller En Proletarie-Families Historie i Løbet af Aarhundreder*, overs. af E. Meyer, Kbh. 1850 [fr. 1849-50], også trykt som føljeton i *Flyveposten* fra o. midten af 1849.

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 3

◀ **50rd** : 50 rigsdaler (19,12).

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 5

◀ **Lavrbær-blade** : sigter til en laurbærkrans, dvs. en krans, flettet af laurbærtræets kviste med blade, brugt som hæderstegn for sportshelte, digtere, kunstnere osv.

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 8

◀ **To Lapper ... ved »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig«** : sigter til to lapper (hhv. *Pap.* X 5 B 97-98 og 99), som SK havde lagt i et omslag (jf. *Pap.* X 5 B 91-96) ved »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* (18m,8), og som han let ændret havde kopieret dels til et afrevet blad (jf. *Pap.* X 5 B 101), dels til stedet her i NB15; herom skriver han på det afrevne blad: »Copie af de to Lapper, som ligge ved 'Fra Høiheden vil Han drage Alle', og som ogsaa findes i Journalen NB¹⁵ p. 84.«

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 10

◀ **Dette Skrift kan ikke gjøres pseudonymt ... gjort pseudonym d. 9 Oct. 49** : let ændret afskrift af den ene lap (*Pap.* X 5 B 97, se foregående kommentar). Hvornår teksten på denne lap er skrevet, vides ikke, men den tilføjede bemærkning: »NB Denne Indvending er besvaret paa et hosliggende Stykke graat Papir, og Bogen er nu gjort pseudonym« er dateret »d. 9 Oct. 49« (*Pap.* X 5 B 98). – **det ivrer mod ... Prædikeforedraget til Betragtning**: sigter til nr. VI i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, i *Indøvelse i Christendom*, s. 248-273, især s. 248-252 (SV2 12, 257-282, især s. 257-261). Med 'Betragtning' hentydes der kritisk til, at J.P. Mynster (61,34) i sine prædikener ofte anvender ordet 'betragtning' el. 'betragtninger' og udtryk som 'lad os betragte' i forbindelse med introduktionen af prædikens tema, se fx *Prædikener holdte i Kirkeaaet 1846-47*, Kbh. 1847, ktl. 231, s. 41 og s. 129; *Prædikener holdte i Aaret 1848*, Kbh. 1849, ktl. 232, s. 16, s. 44, s. 56, s. 72, s. 140, og s. 153; og *Prædikener holdte i Aarene 1849 og 1850*, Kbh. 1851, ktl. 233; første afdeling »Prædikener holdte i Aaret 1849«, s. 1-132; s. 6, s. 110, og s. 124. – **Prædikeforedraget**: den holdte prædiken. – **hosliggende**: liggende tæt ved, sammen med (noget andet). – **gjort pseudonym**: dvs. udgivet som forfattet af pseudonymet Anti-Climacus (28,24).

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 11

◀ **Der bliver ... et dialektisk Kjætterier ... denne Tale af en Pseudonym** : let ændret afskrift af den anden lap, som er dateret »i Oct. 49« (Pap. X 5 B 99 (43,10)). – **i denne Bog**: dvs. i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«. – **hvor der vises, at Prædikeforedraget ... meddeles af En, som Ingen er**: se foregående kommentar om prædikeforedraget som betragtning. – **Pseudonym**: dvs. pseudonym, nemlig Anti-Climacus (28,24). – **jeg kan gøre opmærksom**: 32,24 og 34,2. – **jeg er dog med som Udgiver**: SK figurerer som udgiver på titelbladet af *Indøvelse i Christendom*. – **vistnok**: rigtig nok, sandt nok. – **erkjender, at han dømmes ved denne Tale**: sigter til »Udgiverens Forord« til nr. I i *Indøvelse i Christendom*, hvor SK i slutningen skriver: »Høres bør Fordringen; og jeg forstaaer det Sagte som sagt alene til mig – at jeg maatte lære ikke blot at henflye til 'Naaden', men at henflye til den [i] Forhold til Benyttelsen af 'Naaden'«, s. 5 (SV2 12, 17); dette forord henvises der til både i nr. II og nr. III.

I trykt udgave: Bind 23 side 43 linje 18

◀ **Skjebnen ... var misundelig paa ... især den fremragende Enkelte** : sigter formentlig til den oldgræske tanke om nemesis, der er udtryk for gudernes misundelse over for stor menneskelig lykke, og som rammer ethvert overmål af lykke el. dristighed som en straffende el. udlignende retfærdighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 2

◀ **Choret** : i gr. tragedie den samling personer, der gennem sang kommenterer og fortolker dramaets handling, og som indgår i en dialog med skuespillerne. Mens tragediens helt er et fremragende individ, repræsenterer koret almindelige borgere. Det er typisk gennem koret, tilskueren aner den skæbne, der rammer helten.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 5

◀ **Abstraktum** : af lat. 'abstractum', abstrakt, abstraktion.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 7

◀ **Chorus** : af lat., kor.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 8

◀ **det** Abstraktum: dvs. dette.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 10

◀ **nivellerer** : udjævner forskelle; forfladiger. Udtrykket refererer især til landmåling, hvor et terræns højdeforskelle udmåles i forhold til et givet plan, og til det at planere et terræn på grundlag af disse opmålinger. Politisk betegner udtrykket udjævningen af al ulighed i rang, stand, formue o.l.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 10

◀ **i Tider, hvor Verdens-Omsving gjøres** : sigter formentlig til, at Europa i begyndelsen af 1848 var præget af en række revolutioner og politiske omvæltninger, som i Danmark kulminerede med enevældens fald den 21. marts. – **Omsving**: (pludselig, total) forandring mht. (almenhedens, offentlighedens) mening, smag, holdning o.l.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 19

◀ **profitere** : benytter sig deraf, drager nytte deraf, høster fordele derved.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 22

◀ **De, der staae i Spidsen ... Martyr-Ære og Anseelse** : sigter til det renommé, som lederne af den republikanske og især den liberale opposition mod den da. enevælde havde opnået ved i 1830'erne og 1840'erne at udsætte sig for myndighedernes sanktioner ved at overtræde 'trykkefrihedsforordningens' forbud mod kritik af forfatningen og regeringen, hvorfor de hyppigt blev idømt bøde- og fængselsstraffe.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 27

◀ **Saaledes med Natur-Videnskaberne ... Martyr-Ære og Anseelse** : 41,20.

I trykt udgave: Bind 23 side 44 linje 29

◀ **Kant meente at Msket var sig selv sin Lov ... han selv gav sig** : sigter til Immanuel Kants moralske teori, der sætter autonomi (selvlovgivning) som højeste princip, se fx § 8, »Lehrsatz IV«, i 1. bog, 1.

hovedstykke, i hans *Critik der practischen Vernunft* (1788), (se 4. opl., Riga 1797, s. 58f.): »Die *Autonomie* des Willens ist das alleinige Princip aller moralischen Gesetze und der ihnen gemäßen Pflichten: Alle *Heteronomie* der Willkühr gründet dagegen nicht allein gar keine Verbindlichkeit, sondern ist vielmehr dem Princip derselben und der Sittlichkeit des Willens entgegen. In der Unabhängigkeit nemlich von aller Materie des Gesetzes (nemlich einem beehrten Objecte) und zugleich doch Bestimmung der Willkühr durch die bloße allgemeine gesetzgebende Form, deren eine *Maxime* fähig seyn muß, besteht das alleinige Princip der Sittlichkeit. Jene *Unabhängigkeit* aber ist Freyheit im *negativen*, diese *eigene Gesetzgebung* aber der reinen, und als solche, practischen Vernunft, ist Freyheit im *positiven* Verstande. Also drückt das moralische Gesetz nichts anders aus, als die *Autonomie* der reinen practischen Vernunft, d. i. der Freyheit, und diese ist selbst die formale Bedingung aller *Maximen*, unter der sie allein mit dem obersten practischen Gesetze zusammenstimmen können. Wenn daher die Materie des Willens, welche nichts anders, als das Object einer Begierde seyn kann, die mit dem Gesetz verbunden wird, in das practische Gesetz *als Bedingung der Möglichkeit desselben* hineinkommt, so wird daraus Heteronomie der Willkühr, nemlich Abhängigkeit vom Naturgesetze, irgend einem Antriebe oder Neigung zu folgen, und der Wille giebt sich nicht selbst das Gesetz, sondern nur die Vorschrift zur vernünftigen Befolgung pathologischer Gesetze; die *Maxime* aber, die auf solche Weise niemals die allgemeine-gesetzgebende Form in sich enthalten kann, stiftet auf diese Weise nicht allein keine Verbindlichkeit, sondern ist selbst dem Princip einer *reinen* practischen Vernunft, hiemit also auch der sittlichen Gesinnung entgegen, wenn gleich die Handlung, die daraus entspringt, gesetzmäßig seyn sollte.« - **Kant:** Immanuel Kant (1724-1804), ty. filosof, privatdocent 1755-69, fra 1770 prof. ved universitetet i Königsberg.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 4

◀ **Slag, dem Sancho Pansa anbringer ... paa sin egen Bag** : Sancho Pansa el. Panza er Don Quijotes våbendrager i *Den sindrige Herremands Don Quixote af Mancha Levnet og Bedrifter*. Forfattet af Miguel de Cervantes Saavedra, overs. af Charlotta D. Biehl, bd. 1-4, Kbh. 1776-77, ktl. 1937-1940. Her sigtes formentlig til den scene i 8. bog, kap. 71, hvor Sancho Pansa klæder sig nøgen på overkroppen, men i stedet for at tilføje sig selv piskeslag med en svøbe pisker kraftigt løs på nogle nærtstående bøgetræer, bd. 4, s. 341. Det samme gentager sig i kap. 72, hvor Sancho Pansa pisker »som forrige Nat paa Bøgebarkens og ikke hans Skuldres Bekostning; thi dem tog han saa nøie i Agt, at Svøben ikke kunde [have] jaget en Flue bort, om den havde sat sig paa dem«, bd. 4, s. 349. På den måde bedrog han Don Quijote, der nøje talte alle slagene, og som aftalt betalte for enhver af dem.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 7

◀ **Omsætning** : omdannelse, forvandling.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 14

◀ **denne Afdøen** : dvs. dette at bortvende og løsgøre sig fuldstændig fra alt, hvad der har med det umiddelbare, det timelige og det endelige at gøre. Lignende udtryk er ofte anvendt i mystikken og i den pietistiske teologi og litteratur. Det er en central tanke hos Paulus, at mennesket ved Kristus er død fra synden, jf. fx Rom 6,2. Denne tanke blev i pietismen skærpet således, at menneskets liv er en daglig afdøen fra synden, fra timeligheden, fra endeligheden og fra verden i selvfornægtelse, hvorved vægten blev forskudt, fra at mennesket ved Kristus er afdød fra synden, til at mennesket ved troen også skal afdø fra synden. Jf. fx 1. bog, 12. betragtning, »En Christen maa afdøe fra sit Hjertes Lyster og fra Verden, og leve i Christo«, og 13. betragtning, »Af Kjærlighed til Christum, og for den evige Herligheds Skyld, hvortil vi ere skabte og forløste, maae vi afdøe fra os selv og Verden«, i Johann Arndt *Fire Bøger om den sande Christendom* (48,12).

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 15

◀ **selvbehagelig** : som finder behag i sig selv; efter eget forgodtbefindende.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 26

◀ **Styrelsen** : dvs. Guds styrelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 35

◀ **Kjællingerie** : kællingesnak, kvindagtighed; vrøvleri.

I trykt udgave: Bind 23 side 45 linje 39

◀ **Min Forfatter-Virksomheds Betydning ... min Opdragelse i Christendom** : 32,14 og 34,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 46 linje 25

◀ I »**Synspunktet ... « har jeg forklaret ... mig, der trængte til Xstd.** : gengivelse af fodnoten i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (30,8), s. 75 (SV2 13, 620): »Indvielsen, forsaavidt den endog gaaer længere tilbage i Tiden, var: selv om jeg aldrig drev det til at blive Christen, at ville anvende for Gud al min Tid og al min Flid paa, idetmindste at faae det gjort klart, hvad Christendom er, og hvor Forvirringen i Christenheden stikker [er at finde, har sin rod], et Arbejde, hvortil jeg i Grunden har forberedt mig fra min tidligste Ungdom. Menneskelig talt var det nu vistnok [helt sikkert] en høimodig [ædelmodig, storsindet] Beslutning. Men Christendommen er for stor en Magt til at ville udendvidere benytte et Menneskes høimodige Beslutning (der dog rigtignok ogsaa nærmest var Udtrykket for Forholdet til min Fader), den eller Styrelsen tog sig derfor den Frihed at lægge mig mit senere Liv saaledes an, at der, hvad der dog vistnok heller ikke fra Begyndelsen var, ingen Misforstaaelse kunde blive, om det var mig, der trængte til Christendommen, eller Christendommen, der trængte til mig.« – **Styrelsen:** Guds styrelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 46 linje 27

◀ **accommoderes** : tillempes, føjes.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 5

◀ **hensynsløst** : uden at tage hensyn (til andre el. sig selv), usminket.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 6

◀ **om saa var skeet** : hvis det var sket på den måde.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 12

◀ **slaae (...)** i **Glemme** : lade gå i glemme, lade være med at tænke på.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 12

◀ **min Plan ... at tage theologisk Attestats ... min afdøde Fader** : SK påbegyndte sin eksamenslæsning i efteråret 1838, efter sin fars død den 9. aug., og afsluttede sin teologiske embedseksamen den 3. juli 1840. I det på latin affattede eksamenspetitum, som SK udfærdigede den 2. juni 1840 for at indstille sig til teologisk embedseksamen, skriver han straks i begyndelsen: »min Fader var den tidligere Handelsmand, nu afdøde M.P. Kierkegaard, hvis Minde jeg omfatter med Ærefrygt«. Og efter at have berettet, hvorledes han efterhånden gled mere og mere væk fra teologien og ind i studiet af filosofien, så det blev ham klart, at hverken kunne han tilfredsstille teologiens krav eller teologien hans krav, skriver SK: »Jeg indrømmer frimodigt, at jeg aldrig under saadanne Omstændigheder, hvis jeg ikke ved min Faders Død paa en vis Maade havde følt mig bundet til et Løfte, vilde have kunnet bekvemme mig til at fortsætte i den Retning, jeg for længst havde forladt, og genoptage de Studier, jeg allerede havde overgivet til Glemslen«, *B&A* bd. 2, s. 6f. (da. overs. af den lat. tekst i bd. 1, s. 8). Se også journaloptegnelsen JJ:81, formentlig fra april 1843, hvor SK skriver: »Naar jeg ikke er reus voti [lat. bundet af et løfte], saa vil Intet gaae for mig. Derved fik jeg theologisk Attestats«, *SKS* 18, 165,9f. Se endvidere journaloptegnelsen JJ:297, hvor SK fortæller: »Da Fader var død, sagde [filosofiprof. F.C.] Sibbern til mig: 'Nu faaer De da aldrig theologisk Attestats', og saa fik jeg den netop; havde Fader vedblevet at leve, havde jeg aldrig faaet den«, *SKS* 18, 234,1-4. – **theologisk Attestats:** egl. attesteret eksamensbevis; teologisk embedseksamen (efter fundats af 7. maj 1788, kap. 4, § 9-10, og kgl. resolution af 13. dec. 1835). – **min afdøde Fader:** Michael Pedersen Kierkegaard (1756-1838); løste i 1780 borgerskab som husekræmmer i København, opnåede otte år senere tilladelse til at importere kolonialvarer og videresælge dem en gros, trak sig i en alder af 40 år tilbage med en betragtelig formue, som han i tiden efter forøgede, formentlig som rentier og investor. Efter sin første kones død giftede han sig i 1797 med Ane Lund, med hvem han fik syv børn, hvoraf SK var den yngste. Købte i 1808 ejendommen på Nytorv, Vestre kvarter, matrikel nr. 2, i dag Frederiksberggade 1 (se kort 2, B1-2), hvor han boede til sin død.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 16

◀ **havde læst flittig** : I nr. 6 i sine erindringer om vennen SK fortæller Hans Brøchner, at SK havde læst til eksamen »med stor Energie«, at han havde taget en manu ductør, og at han »havde arbejdet sig gennem de tørreste Discipliner, gjort Excerpter af Kirkehistorien, lært 'Paverækker' udenad o.desl. [og deslige]. Hans Manu ductør var meget glad over ham«, *Søren Kierkegaard truffet. Et liv set af hans samtidige*, samlet og udg. af Bruce H. Kirmmse, Kbh. 1996, s. 314. Optegnelserne fra aug. 1838 til jan. 1839 i journalen DD (i *SKS* 17, 258-278) og videre fra feb. til sept. 1839 i journalen EE (i *SKS* 18, 8-63) samt fra sept. til dec. 1839 i journalen KK (i *SKS* 18, 338-386) vidner om en intensiv eksamenslæsning. Om denne tid skriver SK i optegnelsen not5:19, formentlig fra sensommeren 1840: »Min Examenslæsning er den længste Parenthes, jeg har oplevet«, *SKS* 19, 185.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 19

◀ **Hypochondrie** : det at være sygeligt optaget af sit helbred og konstant ængstelig for at lide af den ene og anden sygdom; det at være opfyldt af brydsomme (unyttige) spekulationer og bekymringer; tungsindighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 19

◀ **Idealitets Bekymring** : bekymring for ikke at (kunne) leve op til idealiteten.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 26

◀ **Xstheden** : 12,22 og 33,11.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 31

◀ **pathetisk** : følelsesfuld, højstemt; lidenskabelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 31

◀ **ret** at faae: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 35

◀ **Min hele indre oprindelige Liden** : sml. fx SKs beskrivelse af, hvordan han blev forfatter, i kap. III, »Styrelsens Part i mit Forfatterskab«, i andet afsnit af *Synspunktet*, s. 58-64 (SV2 13, 604-609). Her beretter SK, at han fra barn var »i et uhyre Tungsinde Magt«, en tungsind, som han ikke kunne hæve, og »hvis Lidelse jeg neppe een Dag heel har været fri for«, s. 58 og s. 60 (SV2 13, 604 og 606).

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 36

◀ **Mit Forhold til »hende«** : dvs. til Regine Olsen (1822-1904), datter af Regina Frederikke og Terkild Olsen. Her sigter SK til, at han var forlovet med hende i godt et år, fra den 10. sept. 1840 til det endelige brud den 12. okt. 1841. Hun blev den 28. aug. 1843 forlovet med J.F. Schlegel og gift med ham den 3. nov. 1847 i Vor Frelseres Kirke på Christianshavn. Sit forhold til Regine Olsen har SK tilbageskuende beskrevet i »Mit Forhold til 'hende'. / d. 24 Aug 49. / noget Digterisk«, svarende til notesbog 15 i SKS 19, 431-445.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 37

◀ **Hvad jeg har lidt ved Pøbelagtighedens Forfølgelse** : sigter til, at SK angiveligt blev chikaneret på gaden som følge af *Corsarens* angreb på ham. – Efter at SK, alias Frater Taciturnus, i artiklen »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet« (26,10) havde identificeret P.L. Møller med *Corsaren* og bedt om nu snart at »maatte komme i *Corsaren*«, da han ikke kunne acceptere, at han som den eneste da. forfatter ikke hidtil var blevet skældt ud, men kun lovprist af bladet (jf. SV2 13, 467), svarede *Corsaren* med at bringe en række satiriske artikler om, allusioner til og tegninger af SK (se SKS K20, 41-44, illustration 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14 og 15), første gang den 2. jan. (nr. 276) og herefter regelmæssigt frem til den 17. juli 1846 (nr. 304); efter M.A. Goldschmidts afgang som redaktør (se nedenfor) fortsatte drillerierne, sidst den 16. feb. 1849 (nr. 439). Efter den anden *Corsar*-artikel den 9. jan. 1846 (nr. 277) svarede SK, igen alias Frater Taciturnus, i *Fædrelandet* den 10. jan. 1846 (nr. 9, sp. 65-68) med »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning« (SV2 13, 468-471); se følgende kommentar. – Det satiriske ugeskrift *Corsaren* blev grundlagt i okt. 1840 af M.A. Goldschmidt, som indtil okt. 1846 var bladetets egentlige redaktør. Bladet hævdede at stå uden for politisk partidannelse, men kan i kraft af sin kritik såvel af enevoldskongen og hans regering som af den liberale opposition betegnes som republikansk (en holdning, som dog blev svækket efter enevældens fald i 1848). Bladetets satiriske artikler blev suppleret med tegninger af Peter Klæstrup, som bidrog til at give det et stort publikum. Foruden regering og opposition spottede bladet også det litterære parnas.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 38

◀ **en høimodig Handling af Kjerlighed til Andre** : sigter dels til artiklen »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet« (se foregående kommentar), dels til det angreb, SK, alias Frater Taciturnus, rettede mod *Corsaren* i artiklen »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning«, og hvori han skriver, at han har gjort »Skridtet for Andres Skyld«, nemlig det skridt »selv at begjere at blive udskjeldt« (SV2 13, 468). – **høimodig**: ædelmodig, storsindet, tapper, opofrende.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 40

◀ **jeg blev erklæret for Egoist** : 49,7.

I trykt udgave: Bind 23 side 47 linje 41

◀ **sympathetisk** : egl. med-lidende; medfølelse, deltagende.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 5

◀ **vel** oplært: godt.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 6

◀ **stikker (...)** deri : gemmer sig deri, beror derpå, har deri sin grund.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 9

◀ ingen **ret**: virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 10

◀ **Arndt ... hvad Synd har at betyde for Gud** : Den ty. lutherske teolog og præst Johann Arndts (1555-1621) opbyggelseskrift *Vier Bücher vom wahren Christenthum* udkom i Magdeburg o. 1605-10 og blev første gang oversat til da. i 1690. *Vier Bücher vom wahren Christenthum*, ofte udvidet med sammendrag af andre af Arndts skrifter til *Sechs Bücher vom wahren Christenthum*, vandt stor udbredelse; de indeholder ikke blot Arndts egne opbyggelige betragtninger og 'iagttagelser', men også en mængde excerpter fra anden kristelig opbyggelseslitteratur, fx af Thomas a Kempis og Johann Tauler. Arndt var en forløber for pietismen og forbandt ortodoks protestantisk bodsfromhed med middelalderlig mystik. SK ejede skriftet i en senere ty. udg., *Sämtliche geistreiche Bücher Vom Wahren Christenthum, Welche handeln Von heilsamer Buße / herzlicher Reue und Leid über die Sünde / wahrem Glauben / auch heiligem Leben und Wandel der rechten wahren Christen*, 2. udg., Tübingen 1737 [1733], ktl. 276 (forkortet *Sämtliche geistreiche Bücher Vom Wahren Christenthum*), og i en forkortet da.-no. oversættelse, *Fire Bøger om den sande Christendom. Paa ny oversatte efter den ved Sintenis foranstaltede tydske Udgave*, Kristiania [Oslo] 1829, ktl. 277 (forkortet *Fire Bøger om den sande Christendom*). Her sigtes til 2. bog, kap. 19: »Darum zeiget uns erstlich der gecreuzigte Christus unsere Sünde, derselben Größe und Menge; Er offenbaret uns durch sein Jammer-Geschrey seiner Seelen-Angst, dadurch er die heimliche verborgene Sünde unsers Herzens gebüset: Er zeiget uns seinen verwundeten, blutigen, kläglichen Leib voller Schmerzen u. [und] Krankheit, daß wir in demselben, als in einem Buche, lesen und verstehen sollen unsere Sünde, die wir mit allen unsern Glidern vollbracht haben«, *Sämtliche geistreiche Bücher Vom Wahren Christenthum*, s. 383f. (jf. *Fire Bøger om den sande Christendom*, s. 251). – **de gl. Opbyggelsesskrifter**: De opbyggelige skrifter dominerede den religiøse litteratur i slutningen af det 17. årh. og langt op i det 18. årh., men genren var fortsat udbredt på SKs tid, hvor fx 'Foreningen til christelige Opbyggelsesskrifters Udbredelse i Folket' fra 1842 begyndte at udgive såvel gl. som nye opbyggelsesskrifter. – **paa den**: dvs. på Kristi lidelse og død, men det kan også være en reminiscens fra det ty. »in demselben«, altså i Kristi »verwundeten, blutigen, kläglichen Leib voller Schmerzen u. Krankheit«.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 12

◀ **tosser i det** : er fjollet, tankeløs, tåbelig i sin adfærd.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 15

◀ **pathetisk** : følelsesfuld, højstemt; lidenskabelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 16

◀ **hvad Synd er afskyelig** : hvor afskyelig synd er.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 16

◀ **Hofmand** : hoffunktionær, især om de mere overordnede hoffolk.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 27

◀ **insulteret** : (groft) fornærmet.

I trykt udgave: Bind 23 side 48 linje 29

◀ **(Hegel, Daub (...)) Julius Müller o: s: v:) ... det Onde i den isolerede Subjektivitet - Objektivitet er det Frelsende** : refererer til den samtidige kritik af romantikkens individualisme, relativisme og nihilisme, hvilket SK henviser til som 'den isolerede Subjektivitet', et udtryk, han formentlig har lånt fra A.P. Adlers *Den isolerede Subjectivitet i dens vigtigste Skikkelser*, 1. del, Kbh. 1840. Denne kritik havde sit udgangspunkt i Hegel og udviklede sig efterhånden i forskellige retninger hos senere filosoffer og teologer som fx Carl Daub og Julius Müller. Denne kritik søgte at gendrive den relativistiske anskuelse ved at påvise, at sandheden ikke ligger i individets tilfældige indfald, men derimod i 'en højere instans', if. Hegel fx i 'Sittlichkeit' (af SK forstået som 'det Almene'), if. andre filosoffer og teologer i Gud. Det er disse forskellige

former for 'højere instanser', SK henviser til som 'Objektivitet', der tilbyder 'frelse', hvorved menes, at individet kan undslippe den relativismens fare at anse sin egen person for at være sandhedens 'højeste instans' og træde ind i en højere sandhedssfære uden for sig selv. – **Hegel:** Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831), ty. filosof og teolog, fra 1818 til sin død prof. i Berlin. SK havde i sit bibliotek en række bind af *Hegel's Werke* (15,29), jf. ktl. 549-565 og 1384-1386. I sammenhængen her, jf. *Phänomenologie des Geistes*, udg. af J. Schulze, Berlin 1832 [1807], ktl. 550, i *Hegel's Werke* bd. 2, s. 263-314 og s. 451-508 (*Jub.* bd. 2, s. 271-322 og s. 459-516), og § 105-141 i *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, udg. af E. Gans, Berlin 1833 [1821], ktl. 551, i *Hegel's Werke* bd. 8, s. 148-207 (*Jub.* bd. 7, s. 164-225). – **Daub:** Carl el. Karl Daub (1765-1836), ty. filosof og teolog, fra 1795 prof. i teologi i Heidelberg; var i sine senere år højrehegelianer og en ledende repræsentant for den spekulative teologi. SK ejede *D. Carl Daub's philosophische und theologische Vorlesungen*, udg. af C.L. Michelet og T.W. Dittenberger, bd. 1-7, Berlin 1838-44, ktl. 472-472g. I sammenhængen her, jf. *Die dogmatische Theologie jetziger Zeit oder die Selbstsucht in der Wissenschaft des Glaubens und seiner Artikel*, Heidelberg 1833. – **Julius Müller:** ty. evangelisk teolog (1801-78), fra 1834 ekstraordinær prof. i Göttingen, fra 1835 ordinær prof. i dogmatik i Marburg og fra 1839 i Halle. Han er mest kendt for sit værk *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde. Eine theologische Untersuchungen*, Breslau 1839 (forkortet *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*); 2. udvidede udg. udkom i 2 bind og uden særtitel på bd. 1, Breslau 1844; 3. forøgede og forbedrede udg. udkom ligeledes i 2 bind og uden særtitel på bd. 1, Breslau 1849. SK købte denne 3. udg., ktl. 689-690, den 11. feb. 1850, jf. kvitteret regning af 31. dec. 1850 fra C.A. Reitzel (KA, D pk. 8 læg. 1). I afsnittet »Das Realprincip der Sünde« i *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 62-109, skriver Müller, s. 67: »Das also, was die Sünde zur Sünde macht, das Böse im Bösen ist die darin wirkende *selbstische Isolirung der Kreatur*.« I menneskets »Innern regiert 'das Ich, der dunkle Despot;' mitten in der Welt steht er allein, versunken in sich selbst und in ein Chaos selbstischer Bestrebungen, Neigungen und Abneigungen, ohne wahre Theilnahme an den Leiden und Freuden des menschlichen Geschlechts und der Einzelnen, entfremdet von Gott.« Se også afsnittet »Ableitung des Bösen aus den Gegensätzen des individuellen Lebens«, s. 223-261, hvor Müller skriver, s. 227, at roden til det onde skal findes deri, »*daß der Einzelne für sich sein will, daß er*, indem er seine individuellen Interessen, seinen besonderen Willen unbedingt geltend macht, *zunächst mit andern Einzelnen und damit zugleich mit dem Allgemeinen als der Regel des Gleichen für Alle in Widerspruch steht*«.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 2

◀ **enhver Student veed jo, at jeg er en isoleret Individualitet** : I journaloptegnelsen NB12:76, fra juli el. aug. 1849, i SKS 22, 185,24f., skriver SK: »M. synes at stikle til mig ved denne Tale om et sygeligt egoistisk Liv som Enkelt«, og henviser dermed til H.L. Martensens *Den christelige Dogmatik* (13,34), s. 475: »Den Enkelte kan kun udvikle sit Charisma [nåde-gave] i Kjærlighedens Vexelvirkning med de mange forskellige Charismer, der alle ere medenhørende i det hele Rige [Guds rige som et karismernes rige]. Ikke ved paa en egoistisk og sygeligt Maade at ville leve som 'Enkelt', kan han fuldende sin Helliggjørelse, men kun derved at han sammenslutter sit Enkeltliv med Me-nighedslivet. Skal Christus virkelig leve i den Enkelte, da maa ogsaa Christi Kirke med sine Lidelser og Seire føre et *actuel* Liv i den Enkelte.« Jf. også P.C. Kierkegaards (14,31) konventsforedrag fra 30. okt. 1849 (58,7), hvor han siger, at »Søren Kierkegaards eget Liv [stiller] sig i mange Maader som en Eneboers midt i Vrimslen«, og omtaler ham som »en *ekstatisk Kloster-Broder*«, *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 219, den 16. dec. 1849, sp. 190 og sp. 193.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 7

◀ **anprises** : anbefales, lovprises.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 13

◀ **det Frelsende er egl. en Tilbagevenden til Hedenskabet** : 63,29.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 15

◀ **aber** : ty. men.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 22

◀ **Socrates** : 15,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 24

◀ **I hiin Tid ... Sophist ... Uvidenhed var det Onde** : sigter til sofistikken, en herskende retning i gr. filosofi i det 5. årh. f.Kr., efter naturfilosofien. Sofisterne rejste rundt i landet og tilbød på professionel basis undervisning i deres viden. Retorik var deres mest systematisk dyrkede disciplin, og undervisningens mål var at forberede eleverne til det politiske liv.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 24

◀ **Uvidenhed er just Helbredelsen** : Om Sokrates' uvidenhed, 15,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 49 linje 29

◀ **μεταβασις εις αλλο γενοσ** : gr. (metábasis eis állo génos) overgang til en anden art el. (begrebs-)sfære. Jf. *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 368, hvor Julius Müller om betydningen af den kristne forsoningslære i Hegels spekulative filosofi skriver: »Ist aber dieß der Begriff der Versöhnung, so wäre es eine arge μετάβασις εις ἄλλο γένος, die Theilnahme des Subjekts an dieser Versöhnung ursprünglich und wesentlich durch eine *sittliche Umwandlung, Wiedergeburt* zu bedingen.«

I trykt udgave: Bind 23 side 49m linje 6

◀ **Leibnitz (...) vil gjøre Synden mildere, forsvarer den** : hentyder til 2. bog »Prüfung der vornehmsten Theorien zur Erklärung der Sünde«, 1. afdeling, kap. 1 »Ableitung der Sünde aus metaphysischen Unvollkommenheit des Geschöpfes« i Julius Müllers *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 113-141, hvor han ud fra Leibniz' *Theodicee* diskuterer hans teori, at »der ursprüngliche Quell des Bösen in der metaphysischen Unvollkommenheit des Geschöpfes liegt«, og at det reale i synden »wie alles Reelle in der Kreatur, durch die erhaltende Thätigkeit Gottes, welche als continua creatio [fortsatte og opretholdende skabelse] zu denken ist, hervorgebracht [wird]«, mens synden formelt set »ist eine bloße Privation [mangel, berøvelse, ufuldkommenhed] – daß der Wille bei den untergeordneten Gegenständen des Begehrens stehen geblieben, nicht zu den höhern fortgegangen ist – und hat eben darum keine causa efficiens [virkende, frembringende årsag], sondern nur eine causa deficiens [manglende, udeblivende årsag]«, s. 114f. – **Leibnitz**: Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), ty. filosof, matematiker, naturvidenskabsmand, retslærd og historiker. SK ejede både *Herrn Gottfried Wilhelms, Freyherrn von Leibnitz, Theodicee, das ist, Versuch von der Güte Gottes, Freyheit des Menschen, und vom Ursprunge des Bösen*, udg. af J.C. Gottsched, 5. udg., Hannover og Leipzig 1763 [1710], ktl. 619, og *God. Guil. Leibnitii opera philosophica, quae exstant*, udg. af J.E. Erdmann, bd. 1-2, Berlin 1839-40, ktl. 620, som indeholder *Essais de Théodicée sur la Bonté de Dieu, la Liberté de l'Homme et l'Origine du Mal*.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 6

◀ **bliver (...) hængende i** : bliver tilbageholdt, fastholdt af, sidder fast i.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 7

◀ **den bliver en fra ... Msk. ... uadskillelig Ufuldkommenhed** : se det i den foregående kommentar omtalte kap. i *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 123, hvor Julius Müller skriver: »Ferner könnte diese [Leibniz'] Ansicht bei folgerichtiger Durchführung nicht umhin, die Sünde für jedes persönliche Geschöpf zu *verewigen*. Entspringt die Sünde aus der natürlichen Unvollkommenheit, wie sie wesentlich zum Begriffe der Kreatur gehört, so kann sie in allen Aeonen der Zukunft nicht wirklich aufgehoben werden, sondern es giebt etwa nur eine *unendliche Approximation an die Aufhebung*«.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 8

◀ **Svar af Julius Müller ... om da ikke ... det Onde sees at give en potenseret Energie** : sigter til det i de foregående kommentarer omtalte kap. i *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 117-119, hvor Julius Müller diskuterer forklaringen af synd som privation (50,6) el. som 'Schwachheitssünde'. Her påstår han, at den omstændighed, at de syndige tilbøjeligheder, som udspringer af »die bloße Unvollkommenheit, die Schwäche des Willens«, kan eskalere »zur Bösartigkeit und energischen Verkehrtheit«, må skyldes, at »ein schlimmeres Princip wirksam war, als diese Privationstheorie anerkennt«, s. 117f. Lidt senere skriver han: »Woher kommt es ferner, daß das Böse grade, wo es am entschiedensten hervortritt, wo Selbstsucht und Haß mit deutlichem Bewußtsein zu Lebensprinzipien erhoben und als solche planmäßig befolgt werden, nur selten von einer allgemeinen Lähmung der Willenskraft und Schwächung des Verstandes, in seiner Richtung auf das Irdische, begleitet erscheint, sondern viel öfter vom Gegentheile, von einer ausgezeichneten Energie Beider? Nicht bloß im Guten, sondern auch im Bösen kann der Mensch sich zusammenehmen. Zeigt nicht die Erfahrung oft genug, daß auch die entschiedene Richtung auf das Böse den Menschen zu elektrisiren und in eine gewaltsame Spannung seiner Seelenkräfte, in rastlose Thätigkeit zu versetzen vermag*?« s. 118f. I den indviste fodnote henviser Müller til Platon, se de to følgende kommentarer.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 12

◀ **Plato: betegner η ἀδικία ... αργυρνων. (cfr. ... Anmærkning.)** : ordret citat, med overs. af de to ty. ord, fra Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 119, fodnoten. SK skriver 'η' i stedet for 'die', sætter komma efter 'παρέχουσα', udelader 'τῶ' foran 'ζωτικῶ' og gengiver ikke de gr. diakritiske tegn. If. Müller er det gr. citat fra Platons »De Republica lib. X«, dvs. *Staten*, 10. bog (610e), hvor udtalelsen skyldes Glaukon, som er i samtale med Sokrates. Idet 'ἡ ἀδικία'

betyder 'uretfærdigheden, kan Müllers note gengives således: »Platon karakteriserer uretfærdigheden som det, der gør den, der har (uretfærdigheden), endog i høj grad livskraftig og ud over det livskraftige tilmed årvågen« (jf. *Platons Skrifter* (15,30) bd. 5, s. 211). – **Plato**: Platon (427-347 f.Kr.), gr. filosof, elev af Sokrates (15,30), grundlagde i 387 f.Kr. Akademiet i Athen; blandt hans elever var Aristoteles (23,33).

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 15

◀ **Jeg har selv i ældre Journaler viist ... at dem er ene dette Liv anvist** : sigter til journaloptegnelsen NB8:44, fra dec. 1848, i *SKS* 21, 165. – **vistnok**: rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 20

◀ **impetus** : lat. tilskyndelse, trang, drift, fart, bevægelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 28

◀ **de republica Lib: X** : 50,15.

I trykt udgave: Bind 23 side 50m linje 1

◀ **mærkeligt** : bemærkelsesværdigt, interessant.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 30

◀ **Ord ... hidser ham ikke, thi saa kunde han blive farlig** : citat fra »Skrivelse til Læseren fra Frater Taciturnus« i *Stadier paa Livets Vei* (se næste kommentar), s. 383, i *SKS* 6, 454,10f. – **Frater Taciturnus**^S: 26,10. SK udelader »muligen« ml. »han« og »blive«.

I trykt udgave: Bind 23 side 50 linje 30

◀ **Stadier paa Livets Vei** : *Stadier paa Livets Vei. Studier af Forskjellige. Sammenbragte, befordrede til Trykken og udgivne af Hilarius Bogbinder*, udkom 30. april 1845, jf. *SKS* 6.

I trykt udgave: Bind 23 side 50m linje 2

◀ **Socrates** : 15,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 3

◀ **Beviser for Sjelens Udødelighed** : refererer til forestillingen om den individuelle udødelighed, jf. K. Hase *Hutterus redivivus oder Dogmatik der evangelisch-lutherischen Kirche*, 4. udg., Leipzig 1839 [1829], ktl. 581, § 129, s. 330: »Im christl.[ichen] Bgr. [Begriff] des Todes liegt daher schon die Unsterblichk.[eit] als ein selbstbewusstes, ewiges Fortleben des Individuums.« Kort efter G.W.F. Hegels (49,2) død begyndte blandt såvel hans disciple som modstandere en lang og bitter strid om, hvorvidt hans tænkning gav plads for en individuel udødelighed; striden blev løbende refereret i *Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur*, udg. af H.N. Clausen og M.H. Hohlenberg, som SK abonnerede på fra 1833 (if. de abonnentlister, der opgives af udgiverne indtil 1840). Jf. desuden »Tanker over Mueligheden af Beviser for Menneskets Udødelighed, med Hensyn til den nyeste derhen hørende Literatur« i *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* bd. 1-3 (bd. 1 udg. af Chr. Winther, bd. 2 udg. af F.C. Olsen, bd. 3 udg. af Chr. Thaarup), Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 2, 1842, s. 158-272.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 3

◀ **han sagde: dette med Udødeligheden ... sætte hele mit Liv ubetinget ind derpaa** : Der sigtes formentlig til Platons dialog *Sokrates' Forsvarstale* (især 40c-e), hvor Sokrates if. SKs magisterafhandling forholder sig hypotetisk til livet efter døden, jf. *Om Begrebet Ironi*, i *SKS* 1, 138-146. Se også *Afsluttende uvidenskabelige Efterskrift*, i *SKS* 7, 184f.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 5

◀ **hans Martyr-Død** : 41,27.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 12

◀ **blødagtige** : som skyr anstrengelser, som er styret af magelighed, forfinede, forvænte.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 15

◀ **den Lessingske Tvivl ... en evig Salighed** : sigter til den ty. bibliotekar, digter og filosof Gotthold

Ephraim Lessings (1729-81) afhandling *Über den Beweis des Geistes und der Kraft. An den Herrn Director Schumann zu Hannover (1777)*, trykt i *Gotthold Ephraim Lessing's sämtliche Schriften*, bd. 1-28, Berlin 1825-27, bd. 29-32, Berlin og Stettin 1828, ktl. 1747-1762; bd. 5, 1825, s. 75-85, hvor det hedder, s. 80: »Wenn keine historische Wahrheit demonstriert werden kann: so kann auch nichts durch historische Wahrheiten demonstriert werden. / Das ist: *zufällige Geschichtswahrheiten können der Beweis von nothwendigen Vernunftwahrheiten nie werden.*« Jf. anden del, første afsnit, kap. 2 »Mulige og virkelige Theses [teser] af Lessing«, i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i SKS 7, 92,18-21: »Lessing har sagt (S.W. 5te B. p. 80), at tilfældige historiske Sandheder aldrig kunne [kan] blive Beviis for evige Fornuft-Sandheder; samt (p. 83) at den Overgang, hvorved man paa en historisk Efterretning vil bygge en evig Sandhed, er et Spring.« – **et** Historisk: noget.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 18

◀ **Altsaa her existerer et Historisk ... begrundede en evig Salighed derpaa** : hentyder if. *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, i SKS 7, 92,20f., til den ovenfor anførte afhandling, s. 82f., hvor det hedder: »Man sagt freilich: aber eben der Christus, von dem du historisch muß gelten lassen, daß er Todte erweckt, daß er selbst vom Tode erstanden, hat es selbst gesagt, daß Gott einen Sohn gleiches Wesens habe, und daß Er dieser Sohn sey. / Das wäre ganz gut! Wenn nur nicht, daß dieses Christus gesagt, gleichfalls nicht mehr als historisch gewiß wäre. / Wollte man mich noch weiter verfolgen und sagen: 'O doch! das ist mehr als historisch gewiß; denn inspirirte Geschichtschreiber versichern es, die nicht irren können:' / So ist auch das, leider, nur historisch gewiß, daß die Geschichtschreiber inspirirt waren und nicht irren konnten. / Das, das ist der garstige breite Graben, über den ich nicht kommen kann, so oft und ernstlich ich auch den Sprung versucht habe. Kann mir jemand hinüber helfen, der thue es; ich bitte ihn, ich beschwöre ihn. Er verdient ein Gotteslohn an mir.«

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 20

◀ **vel** vogte mig: sandelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 30

◀ **at svinge forkeert ind i** : fejlagtigt at indlade sig på.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 30

◀ **videnskabelig Fusken og Forsken, om det ... er historisk ganske vist** : Med oplysningstiden i det 18. årh. blev teologiens arbejde med de bibelske tekster mødt med kravet fra den almene historieforskning om også i bibelforskningen at anvende en historisk-kritisk metode, dvs. kritisk at søge i teksterne efter historiske årsager og sikre kildeudsagn og bevise de enkelte skrifers ægthed. Denne metode blev undertiden angrebet for at nedbryde Bibelens autoritet.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 31

◀ saa vist **end**: som.

I trykt udgave: Bind 23 side 51 linje 33

◀ **Xsti Ord: om Nogen vil følge min Lære ... han skal erfare o: s: v:** : Det er uklart, hvad der sigtes til, men se fx Matt 7,24; Luk 6,47; Joh 8,31f.

I trykt udgave: Bind 23 side 51m linje 1

◀ **nøiet med** : tilfreds med, fornøjet med.

I trykt udgave: Bind 23 side 52m linje 2

◀ **Kjød-Sjel** : dvs. en sammensætning el. syntese af legeme og sjæl.

I trykt udgave: Bind 23 side 52m linje 6

◀ **indrømme** : tilstede, bevilge.

I trykt udgave: Bind 23 side 52m linje 13

◀ **R. N.** : Rasmus Nielsen (22,1).

I trykt udgave: Bind 23 side 52 linje 34

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 52 linje 34

◀ **gesticulere** : gebærde sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 3

◀ **men saa har Omverdenen ... tilbage paa mig** : 53,15.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 7

◀ **Contra-Kugle** : kontra- el. modvægt (noget, der modvirker el. ophæver effekten af noget andet).

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 9

◀ **Det, at R. N. ... vilde være en Mag. K. ... Sandheden om mig** : sigter formentlig til Rasmus Nielsens *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed. Forelæsninger over Jesu Liv*, første del, Kbh. 1849, ktl. 700. Se anmeldelsen, formentlig af H.F. Helweg, under »Bog-Nyt. / (April - Juni)« i *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 199, den 22. juli 1849, bd. 4, nr. 43, sp. 714-718. Her hedder det indledningsvis, sp. 714: »Prof. R. Nielsen's omfangsrige Værk '*Evangelietroen og den moderne Bevidsthed*,' (...) i flere Henseender en mærkelig [bemærkelsesværdig] Bog, ikke saameget fordi den oplader Læserens Blik for nye Anskuelser, som ved den Friskhed og digteriske Anskuelighed, hvormed Tankerne fremtræde, og navnlig giver Bogen et interessant Bidrag til sin Forf's Charakteristik. Prof. Nielsen, der tidligere var bekjendt som talentfuld Ordfører for den speculative Theologie af Hegel's Skole, dog saaledes at man altid hos ham baade som Philosoph og Theolog sporede en dybere religiøs Alvor og Varme, har nu fuldstændig brudt med den nyere Videnskabelighed og i dette Skrift, hvori han første Gang bestemt udtaler Bruddet, forsøgt sig i *Mag. Kierkegaards* Maneer, uden at han just i denne er saa ganske heldig. Ja, naar det bliver misligt [betænkeligt, tvivlsomt] at holde sig paa det ene absolute Standpunkt, er det jo godt at Veien er banet til et andet, da man dog derved undgaaer at synke ned i Relativiteternes talløse Chaos. Har man tidligere været Ideens fuldmyndige Talsmand, der aldrig nedlod sig til at udtale sine subjective Tanker, men overalt paaviste Ideens absolute Selvbevægelse, er det dog altfor ydmygende at blive et slet og ret Menneske, der har en Smule Mening om en eller anden Ting, han gjerne ved Leilighed vil komme frem med til gode Venners Gavn og Fornøjelse. Vil det ikke længere gaae med Mediationen, der lader alle de modsatte Standpunkter komme til deres Ret men for at lade dem gaae op i den spekulative Eenhed - nu vel, saa opgave man den, lade Modsætningerne træde frem uforsonede! Men hvordan? derved bliver man jo netop et simpelt Menneske igjen, naar man kommer ind i Modsætningernes stridige Virvar? O nei! det er *Mag. Kierkegaards* udødelige Fortjeneste her at have viist den Vei, Prof. Nielsen er fulgt, nemlig at gjøre sig selv til det Dialektiske.« Se også P.C. Kierkegaards kritiske omtale af Rasmus Nielsens bog i sit konventsforedrag den 30. okt. 1849 (54,22). - **Mag. K.:** Magister Kierkegaard, som forsvarede sin disputats *Om Begrebet Ironi* for magistergraden den 29. sept. 1841.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 15

◀ **endelig** : hvad der angår endeligheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 21

◀ **tage (...) forfængeligt** : anvende noget på en sådan måde, at det misbruges el. gøres til ingenting.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 29

◀ **er kommet i Kast med** : er kommet i lag med (især med noget besværligt el. vanskeligt).

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 32

◀ **item** : lat. fremdeles, ligeledes.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 37

◀ **langsom til at dømmе** : spiller måske på Visd 12,10: »Men i det du dømte saa langsom, gav du dem Rum til Omvendelse« (GT-1740). Se også Jak 1,19: »Derfor, mine elskelige Brødre, være hvert Menneske snar til at høre, langsom til at tale, langsom til Vrede« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 40

◀ **Paaholdenhed** : utilbøjelighed til eftergivenhed; tilbageholdenhed.

I trykt udgave: Bind 23 side 53 linje 41

◀ **en lykkelig Natur** : en, der er lykkelig af natur.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 4

◀ **fuldeligere** : i større fylde.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 13

◀ **O, Riigdoms Dyb, o, hvor urandsagelige er Dine Veie** : frit citat fra Rom 11,33: »O Riigdoms Dyb, baade paa Guds Viisdom og Kundskab! hvor urandsagelige ere hans Domme, og hans Veie usporlige!« (NT-1819). I Chr. III's reformationsbibel fra 1550, der via Chr. IV's bibel fra 1633 blev videreført i den hus- og rejsebibel, som udkom første gang i 1699, sidste gang i 1802, er sidste halvvers gengivet således: »hvor aldeles ubegribelige ere hans Domme, og hans Veie urandsagelige!« jf. *Biblia, det er: den gandske Hellige Skriftes Bøger, efter den Aaret 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel*, Kbh. 1802 (forkortet *Huus- og Reyse-Bibel*).

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 14

◀ **alle Faderlighed og Naade** : dvs. skønt uransagelige er alle Guds veje dog udtryk for faderlighed og nåde.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 15

◀ **Petrarca: Vrede er et kort Raserie ... - et langt Raserie** : delvis gengivelse af den ital. digter og lærde Francesco Petrarca's (1304-74) sonet »Vincitore Alexandro l'ira vinse« efter dens tyske prosaoversættelse i *Francesco Petrarca's sämmtliche italienische Gedichte*, overs. af Fr. W. Bruckbräu, bd. 1-6, München 1827, ktl. 1932-1933; bd. 4, s. 21: »Der Zorn ist kurze Wuth, und für den, der ihn nicht zügelt, eine lange Wuth, die ihr Opfer zur Schande oft, und zuweilen zum Tode führet.« Sonetten indgår som nr. 232 i Petrarca's digtsamling *Rerum vulgarium fragmenta*, som er mest kendt under navnet *Il Canzoniere*. Den slettede eftersætning i slutningen af optegnelsen: »der ender med Undergang« (se den tekstkritiske note i SKS 23, 54), er dækket af det anførte citat.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 17

◀ **skyldig** : underforstået indvending, dvs. en tåbelig indvending, der medfører skyld.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 21

◀ **Indvending ... jeg staaer udenfor Livet ... den sande Religiositet griber virksomt ind i Livet** : sigter måske til P.C. Kierkegaards (14,31) foredrag på Roskilde præstekonvent den 30. okt. 1849 (58,7), hvor han fremstiller sin bror som repræsentant for ekstasen og siger: »Ekstasen pleier, (...) at avle en Tendents til at overvurdere de ligesom haandgribelige Livs-Ytringer og derved til sekterisk Væsen hos dem, der fortrinsvis føle sig tiltalte ved dens Maade at opfatte og at udtale det Christelige paa. Den ligger, som det christelige Livs mest umiddelbare Udtalelse, dette Liv selv saa nær, at den sædvanligen af sine ivrigste Beundrere forvexles med Livet, hvoraf det da er den nærmeste Følge, at de ikke kunne faae nogen ret Tillid til eller Ærbødighed for dette samme Livs stillere Rørelse i Menigheden, og at de ligefrem føle sig frastødte ved ethvert Forsøg paa, i Lærens og Begrebets Form at udtrykke sig desangaaende. Men stiller nu end maaskee *Søren Kierkegaards* eget Liv sig i mange Maader som en Eneboers midt i Vrimlen, søger han end selv ganske rigtig bestandigen 'den Enkelte': *noget ganske andet* synes han at skulle finde. Han synes nemlig i Begreb med at finde Tilhængere, der beundre hans Anvisning paa at holde sig til Livet og ikke til Theorien, og som af bare Beundring, - vel *ikke gjøre* derefter, - men *skrive* derom. Og vi kunne saaledes allerede nu spore Varslerne for det forunderlige Syn af Folk, der gjøre Livets Protest imod Theorien til en ny Theori: for Synet af, at den væsentlige Forskjel imellem dem og deres Modstandere bliver den, at det ene Parti anseer Erkjendelsen som berettiget og derover vel ogsaa fristes til at glemme Livet, det andet derimod anseer Erkjendelsen for uberettiget, og saa over Erkjendelsen og Udviklingen heraf, ligeledes bliver theoretisk istedetfor praktisk, protesterende og gjendrivende paa en Boghandlers Forlag, istedetfor i Gjerningens Ildprøve og med Livet til Indsats. I denne Retning bevæger sig nemlig, det jeg kan skjønne, Professor *Rasmus Nielsens* Tale om Forholdet imellem Troen og den moderne Bevidsthed [53,15]. Og det forekommer muligen Flere end mig, naar de lytte til hans Røst, som om de saa en splinterny og *treddie Sandhed* dukke op, hvis Indhold er den Theori, at der gives *to Sandheder*, hver i sin Kreds lige berettigede, lige consequente, Troens og den vantro Spekulations. Men med den Opdagelse, hvis den virkelig skulde fuldende sig til bevidst og bestemt Forkyndelse, vil jeg nu neppe nogensinde blive enig«, *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 219, den 16. dec. 1849, sp. 189f. Og kort efter udvikler P.C. Kierkegaard, at »imod den samme Retning forekommer det mig ogsaa at H. H.'s ethiske Afhandlinger [dvs. *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* af pseudonymet H. H. (1849)] bevæge sig hen«, sp. 191. I slutningen af foredraget omtaler han sin bror som »en *ekstatisk Kloster-Broder*«, sp. 193.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 22

◀ **marqueret** : markeret, udpræget, markant.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 28

◀ **fremmeligst** : længst fremme.

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 28

◀ **da »Pøbelen« rasede ... jeg ... vovede at handle** : sigter til SKs angreb på P.L. Møller og på *Corsaren* (47,38 og 47,40).

I trykt udgave: Bind 23 side 54 linje 34

◀ **jeg er kjendt af ethvert Barn** : sigter formentlig til følgerne af *Corsarens* angreb på SK, nemlig at han blev chikaneret på gaden, jf. fx Georg Brandes' erindringer om, »at naar jeg som Barn ikke trak mine Benklæder omhyggeligt og ligeligt ned over de dengang brugelige lange Støvleskafter, sagde Barnepigen advarende til mig: Søren Kierkegaard«, og at SK under sine spadsereture kunne høre »en lille Gadedreng raabe Enten-Eller efter sig«, *Søren Kierkegaard truffet, Et liv set af hans samtidige*, samlet og udg. af Bruce H. Kirmmse, Kbh. 1996, s. 142f.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 2

◀ **en staaende Figur i Eders Skuespil** : I H.C. Andersens vaudeville *En Comedie i det Grønne* (opført tre gange på Det kgl. Teater fra den 13. maj 1840 til den 14. feb. 1847) forekommer der en skuespildirektør Dalby forklædt som »Haarskjærer«, hvis replikker er fyldt med hegelske brokker fra SKs kritiske anmeldelse af Andersens roman *Kun en Spillemand* (1837, ktl. 1503) i *Af en endnu Levendes Papirer. Udgivet mod hans Villie* (1838), jf. *En Comedie i det Grønne, Vaudeville i een Akt efter det gamle Lystspil: »Skuespilleren imod sin Villie«*, Kbh. 1840 (*Det kgl. Theaters Repertoire*, nr. 124), ktl. U 14. I J.C. Hostrups studenterkomedier *Gjenboerne* (først opført i Studenterforeningen 1844, dernæst i provinsen 1845-46 og endelig 21 gange på Det kgl. Teater fra den 27. juni 1846 til den 9. maj 1849) og *En Spurv i Tranedands* (først opført i Studenterforeningen 1846, dernæst på Odense Teater samme år og endelig 11 gange på Det kgl. Teater fra den 17. aug. 1848 til den 20. marts 1849) optræder en teologistuderende alumne ved navn Søren Torp, opr. Søren Kirk, jf. *Gjenboerne. Vaudeville-Komedie*, Kbh. 1847, og *En Spurv i Tranedands. Folkekomedie*, Kbh. 1849. I Johanne Luise Heibergs anonymt udgivne vaudeville *En Søndag paa Amager* (opført 37 gange på Det kgl. Teater fra den 5. marts 1848 til den 13. jan. 1850) optræder en amagerbonde ved navn Søren, jf. *En Søndag paa Amager, Vaudeville i een Act*, udg. af J.L. Heiberg, Kbh. 1848, ktl. U 61. Og i komedien *Tonne gaaer i Krigen* af Carit Etlar, pseudonym for Johan Carl Christian Brosbøll (opført seks gange på Det kgl. Teater fra den 16. feb. til den 15. marts 1849), hedder en af bønderne Søren, jf. *Tonne gaaer i Krigen. Comedie med Sang*, Kbh. 1849.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 3

◀ **mit Navn et Ordsprog** : hentyder til talemåden 'at være til et ordsprog', der betyder at være genstand for almindelig (især nedsættende) omtale, at være i folkemunde (som genstand for spot, dadel, o.l.).

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 3

◀ **gjøre Enden fast** : fæste ende, egl. gøre trådenden fast efter syning.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 5

◀ **faae (...) bragt an** : få anbragt, fremsat, indført.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 5

◀ **forhaanes paa Gaderne** : 47,38.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 11

◀ **hvor jeg virker** : Samtidige kilder bekræfter, at SK dagligt brugte lang tid på at spadserere i Københavns gader, hvor han indlod sig i samtale med snart den ene, snart den anden.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 11

◀ **commensurabelt for** : måleligt, sammenligneligt, foreneligt med.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 12

◀ **Skinhellige**: som anstiller sig hellig, hykler fromhed.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 15

◀ **phantastisk** : sværmerisk; overspændt.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 20

◀ **Dyre-Flokken** : If. »Hvad vi lære af Lilierne paa Marken og af Himmelens Fugle«, anden del af *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847), har SK sin opfattelse af mængden som en »Dyre-Bestemmelse« (se SKS 8, 287,32-42) fra Aristoteles (23,33), der i tilknytning til en drøftelse af mængdens overlegenhed i 3. bog, kap. 11, i *Politikken* sammenligner mængden med dyrene (1281b, 15-20). Jf. *Aristoteles graece*, udg. af I. Bekker, bd. 1-2, Berlin 1831, ktl. 1074-1075; bd. 2, s. 1281, 2. sp. Se også andet afsnit, B. B, i *Sygdommen til Døden* (1849): »Skal der holdes Orden i Tilværelsen – og det vil dog Gud, thi han er ikke Forvirringens Gud – saa maa der først og fremmest passes paa, at ethvert Menneske er et enkelt Menneske, bliver sig bevidst at være et enkelt Menneske. Faae Menneskene først Lov til at løbe sammen i hvad Aristoteles kalder Dyre-Bestemmelsen: Mængden; bliver derpaa dette Abstraktum (istedetfor at det er mindre end Intet, mindre end det ringeste enkelte Menneske) anset for at være Noget: saa varer det ikke længe inden dette Abstraktum bliver Gud«, SKS 11, 229,21-28.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 22

◀ **Fædrelands-Kjerlighed** : sigter til den højstemte nationalfølelse som følge af den slesvig-holstenske borgerkrig ml. det da. monarkis da. og ty. dele (26,8).

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 24

◀ **jo jeg takker** : ironisk-foragteligt udbrud: Jo tak!

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 25

◀ **Kjøbstad** : egl. by i provinsen, i modsætning til en hoved- og residensstad; provinsby.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 27

◀ **4 B** : 4 skilling (19,12), fast udtryk for et meget lille beløb; B er gængs forkortelse for skilling.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 30

◀ overtog de **Partes**: lat. 'dele'; (indtog sin) rolle, (påtog sig sin) opgave.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 33

◀ det **Udmærkede**: fortrinlige, fremragende, berømmede.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 37

◀ **17 Ammendment til det 16de** : dvs. 17de amendement, fr. ændringsforslag, til det 16de ændringsforslag. Her hentydes nok især til de mange forhandlinger i Den grundlovgivende Rigsforsamling (13,10).

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 39

◀ **betræffende** : angående.

I trykt udgave: Bind 23 side 55 linje 40

◀ **commune naufragium** : lat. fælles skibbrud; sigter til den lat. talemåde 'commune naufragium dulce', 'fælles skibbrud er sødt', el. i en anden version 'commune naufragium omnibus solatium', 'fælles skibbrud er alles trøst' (anført af Erasmus af Rotterdam i hans ordsprogssamling *Adagia* (4. chiliade, centurie 3, proverbium 9) fra begyndelsen af det 16. årh.), dvs.: lider man skade, er det en trøst at være mange om det.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 2

◀ naar **saa er**: det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 6

◀ saa er det **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 7

◀ **til denne Samlingsplads løbe ... hen, og ballotere med** : sigter formentlig til de præster, der lod sig indvælge i Rigsdagen, hvor de 'balloterede' (25,35 og 26,2). – »**strenge Xstne**«, **som det hedder**: sigter

formentlig til grundtvigianere (12,25).

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 9

◀ **sjunket** : gået i forfald.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 14

◀ **plagende** : plagsomt, byrdefuldt.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 17

◀ **iilsomt** : hurtigt.

I trykt udgave: Bind 23 side 55m linje 1

◀ **assurører for Havarie** : Der var på SKs tid en række forskellige assurancekompagnier, der forsikrede for søskader el. havari.

I trykt udgave: Bind 23 side 56m linje 1

◀ **Draabe-Flaske** : flaske til dråber, lille medicinflaske, hvis åbning er indrettet således, at der kun kan komme én dråbe ud ad gangen.

I trykt udgave: Bind 23 side 56m linje 8

◀ **»frelst deres Samvittighed,«** : sørget for, at de har en god samvittighed, at den ikke kan bebrejde dem noget; en 'frelst samvittighed' er i talesprog udtryk for en 'god samvittighed', jf. E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 2, s. 217.

I trykt udgave: Bind 23 side 56m linje 10

◀ **synderlig** : besynderlig, betydelig, særlig stor; særegen, specifik.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 22

◀ **det »Videnskabelige«** : hentyder til samtidens diskussion om metodologi, spekulativ filosofi, systemdannelse, videnskab og videnskabelighed, se fx F.C. Sibbern *Logik som Tænkelse fra en intelligent lagttagelses Standpunkt og i analytisk-genetisk Fremstilling*, Kbh. 1835, ktl. 777, især kap. 5 (§ 167-179) »Om videnskabelig Fremstilling i Almindelighed og Beskrivelse, Definition, Inddeling og Læresætning i Særdeleshed«, s. 353-371, og F.C. Sibbern *Om Philosophiens Begreb, Natur og Væsen. En Fremstilling af Philosophiens Propædeutik*, Kbh. 1843, ktl. 779, især § 7 »Philosophie er c) videnskabelig Erkjendelse. Om Videnskab og Videnskabelighed i Almindelighed«, s. 22-24, og § 19 »Philosophiens Udtræden i c) et filosofisk System«, s. 71-80. Se også journaloptegnelsen NB12:14, fra sommeren 1849, hvor SK anklager H.L. Martensen for at 'indulgere', dvs. begunstige, give efter for 'videnskab' i hans *Den christelige Dogmatik* (13,34), se SKS 22, 153, og kommentarerne dertil.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 26

◀ **loquere ut videam** : lat. 'tal, for at jeg kan se (dig)'. Udtrykket er af Erasmus af Rotterdam blevet tillagt Sokrates, som skal have sagt det til en ung mand. Situationen var denne, at den unge mands slave introducerede ham til Sokrates og fortalte, at den unge mands velhavende far havde sendt ham for at iagttage hans klogskab, jf. *Apophthegmata* 3, 70.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 30

◀ **sædelig** : moralsk.

I trykt udgave: Bind 23 side 56 linje 32

◀ **Amendement** : 55,39.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 1

◀ **profiterer** : drager nytte, høster fordele.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 2

◀ **i sit Første** : i sin førstning, dvs. i sin allerførste begyndelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 14

◀ **noget nær** : omtrent, næsten, på det nærmeste.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 18

◀ **hvor Ulykken (...) stikker** : dvs. hvori ulykken stikker, hvorpå ulykken beror, hvori ulykken har sin grund.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 19

◀ **convertere dem ind som** : ombytter dem (kriserne i tiden) med.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 21

◀ **nefas** : lat. uret, synd; ugudelighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 22

◀ **Destoværre** : desværre.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 24

◀ **Peter** : dvs. SKs ældre bror Peter Christian Kierkegaard (14,31). Her sigtes til, at han den 29. dec. 1849 opnåede valg til Landstinget, der sammen med Folketinget trådte sammen første gang 30. jan. 1850. Herom skriver han i sin Dagbog for 1828-50 (NKS 2656, 4°, I) under januar i 1850: »Den 27 Morgen ankom jeg til Kbhvn, hvor det netop paa den Dag blev bekendt, at Rigsdagen var udsat fra 28/1 paa nogle faa Dage. (...) Den 30 aabnede Kongen Rigsdagen (i Folkethings-Salen)«, s. 156.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 24

◀ **Noget Nittengryn** : en smålig person, lidt af en ubetydelighed, et pjok.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 25

◀ **at leve derude paa Landet** : P.C. Kierkegaard boede i landsbypræstegården i Pedersborg by. Pedersborg landsogn havde godt 1.000 indbyggere, når medregnes de par mindre landsbyer, der hørte med til sognet. I annekset Kindertofte landsogn, bestående af en tre fire små landsbyer, var der o. 480 indbyggere.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 31

◀ **med en syg Kone** : Sophie Henriette (kaldet Jette) Kierkegaard, f. Glahn (1809-81), gift med P.C. Kierkegaard den 12. juni 1841. If. SKs brev, af 20. marts 1846, til P.C. Kierkegaard har hun været sygelig siden ægteskabets indgåelse, B&A bd. 1, s. 150. Det svarer til, hvad P.C. Kierkegaard optegner i sin dagbog, at han i forlovelsens første periode, i jan. 1841, måtte gå alene til et selskab, da »J.s [Jettes] Upasselighed ei ganske forsvandt«, hvorimod han i maj, under bryllupsforberedelserne, kan glæde sig over, at »Jette var nu (...) Gud ske Lov, ret rask og munter«, Dagbog for 1828-50 (57,24), s. 115f. Efter at hun den 27. marts 1842 havde født deres første og eneste barn, blev hun syg med stærke smerter, men i løbet af maj måned blev hun »jevnt vel, skiøndt hun først i dens sidste Halvdeel kiørte noget ud«, Dagbogen, s. 121. If. et brev, af 18. feb. 1843, fra SK til sin bror, var hun 'nervesvag', B&A bd. 1, s. 115f. Se endvidere SKs brev, formentlig fra 1847, til Henriette Kierkegaard, hvori han advarer hende mod at sidde for meget stille og opfordrer hende til at gå ture derude på landet, B&A bd. 1, s. 168-170. Se også SKs brev, formentlig ligeledes fra 1847, til svigerinden, hvoraf det synes at fremgå, at der ikke er tale om en synlig sygdom, men snarere om en psykisk, depressiv lidelse, B&A bd. 1, s. 179-181. Jf. også det brev, SK skriver til hende i dec. 1847, hvor der er tale om »Hang til Sørgmodighed«, B&A bd. 1, s. 186f. At Henriette Kierkegaard i længere perioder har været sengeliggende fremgår af de to sidste breve fra SK til hende, se B&A bd. 1, s. 180 og s. 186, og af P.C. Kierkegaards dagbog, hvor han under jan. 1848 skriver: »Jette har ligget siden min Fraværelse i Aug.-Sept. f. A.«, s. 150.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 31

◀ **Nu at rende ... paa enhver Forsamling ... »for at modarbeide«** : Af P.C. Kierkegaards dagbog for 1828-50, s. 156-158, fremgår det, at han den 27. jan. 1850 var indbudt til at tale i Bondevennernes el. Venstres klub (se følgende kommentar), at han den 1. feb. opponerede imod C.E. Rottwitt i Venstres klub, at han den 2. feb. tilsyneladende deltog i dannelsen af Centrum, og at han den 9. feb. tog del i en debat om presseloven i Venstres klub, hvor han opponerede imod at stifte en kombineret komité for medlemmer af Folketinget og Landstinget til afgørelse af denne og kommende sager. – **Hjertelighed**: 26,8.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 32

◀ **I Bondevennernes Forsamling ... jeg er ikke Bondeven** : se P.C. Kierkegaards dagbog for 1828-50, s. 156, hvor han skriver: »Klubberne betreff. [betreffende, dvs. angående], saa havde jeg, efter skriftlig Indbydelse, alt den 27 [27. jan. 1850] været i Venstres: (Bondevennernes) Møntergadens, men forbeholdt mig at kunne være i andre tillige.« P.C. Kierkegaard var blevet valgt til Landstinget som repræsentant for Bondevennerne, men indmeldte sig den 11. feb. 1850 i Centrums landstingsafdeling, jf. dagbogen for 1828-50, s. 158. Om partidannelserne se N. Neergaard *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*, bd. 1, Kbh. 1892, reprografisk genudg. Kbh. 1973, s. 590: »Partidannelsen paa Rigsdagen foregik langt hurtigere og præcisere end i den grundlovgivende Rigsforsamling. Venstre, under hvilket Navn man omfattede Bondevennerne og de i Begyndelsen talrige Medlemmer, der i Landbospørgsmaalene og i den almindelige Politik stod sammen med dem, havde allerede inden Rigsdagens Aabning lejet sig et 'Klublokale', hvor dets Medlemmer kunde samles og træffe alle fornødne Aftaler, og Centrum fulgte straks Exemplet.«

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 35

◀ **løses op i** : opløser sig i, forsvinder i.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 38

◀ **omineust** : ildevarslende.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 39

◀ **han boer hos Christian Lund** : se P.C. Kierkegaards dagbog for 1828-50, s. 156: »Den 27 [jan. 1850] Morgen ankom jeg til Kbhvn (...) Jeg tog mit Opholdsted i Henriks Værelser (han er ved Lazarethet i Odense) hos Agent Lund.« Johan Christian Lund (1799-1875), der havde været gift med SKs og P.C. Kierkegaards søster Nicoline Christine fra 1824 til hendes død i 1832, var silke- og klædehandler, grosserer, også kaldet 'agent', og boede i sin egen ejendom i Købmagergade matrikel nr. 7 (på hjørnet af Købmagergade og Klareboderne), jf. *Veiviser (...) for Aaret 1850*.

I trykt udgave: Bind 23 side 57 linje 39

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 1

◀ **Form-Reduplikation**: egl. 'gen-fordobling'; gentagelse, fordobelse. Udtrykket benyttes ofte af SK om refleksionsforhold, hvor noget abstrakt el. indholdet af noget gentages (virkeliggøres) i konkret praksis el. eksistens.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 1

◀ **tage sig (...) ud af** : skaffer sig ud af.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 3

◀ **da han i Conventet leverede en Kritik ... var ingen Kritik** : sigter til det foredrag, som P.C. Kierkegaard holdt på Roskilde præstekonvent i Ringsted den 30. okt. 1849. Foredraget blev trykt i *Dansk Kirketidende* (12,25), nr. 219, den 16. dec. 1849, bd. 5, 1850, sp. 171-193, og af en indledende note fremgår det, at det er en rekonstruktion. Efter at P.C. Kierkegaard har udviklet begreberne ekstase og besindighed hos Paulus ud fra 2 Kor 5,13 og derpå givet en længere, delvis kritisk omtale af »Magister S. Kierkegaards bekjendte Arbejder og Professor Martensens Dogmatik og dogmatiske Bestræbelser i det Hele«, sp. 178-187, siger han: »Og efter disse Udviklinger vente De nu vel sagtens, at jeg vil til at kritisere begge de Forfattere, jeg har omtalt, og især til at paavise, hvorvidt den for deres modsatte Standpunkter nærmest liggende Fristelse kjendeligen er bleven nogen af dem for svar [byrdefuld, besværlig]. Men det er ingenlunde min Hensigt. Jeg har endnu aldrig recenseret Nogen, jeg gjør det heller ikke nu. Vil jeg da kanskee *mediere* imellem dem til Sandhedens og *en passant* til min egen Ære, saa jeg paa deres Skuldre i alt Fald i en Hast kunde faae skizzeret et nyt System? Det endnu mindre. (...) Hvad jeg derimod vil, det lader sig saaledes udtrykke i faa Ord: jeg vil *lydeligen forundre mig* over et Phænomen med Hensyn til den *Virkning*, der synes at ville udgaae fra *Søren Kierkegaards* Bestræbelser; og saa vil jeg her *sub rosa* [lat. 'under rosen', i fortrolighed] *betroe Dem*, hvorledes jeg for min *Del nyder* og *nytter* [drager nytte af] *de to* berømte Forfattere, især den først omtalte [dvs. SK]«, sp. 187-189. Om foredraget i øvrigt, se journaloptegnelserne NB14:81, 95, 97, 102, 107, 108 og 117, i SKS 22, 392, 401f., 403f., 405f., 408, 409f. og 413, og kommentarerne dertil. - **Conventet**: Roskilde præstekonvent (stiftet i 1842), hvor præster og teologer, der ofte var præget af Grundtvig, mødtes et par gange årligt (juli og okt.) for at diskutere teologiske og kirkelige anliggender. P.C. Kierkegaard blev medlem af konventet i juli 1844 og var en aktiv deltager i dets møder, hvis indhold løbende blev refereret i *Dansk Kirketidende*.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 7

◄ **Religiositet ... er bestandigt en Tilstand ... fremstiller Alt i Væren** : jf. § 3, stk. 5, i Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube* (58m,1) bd. 1, s. 13f., hvor det i begyndelsen hedder: »daß die Frömmigkeit ein Zustand sei, in welchem Wissen Fühlen und Thun verbunden ist«, og videre s. 14: »Wie nun aber der zuerst beschriebene Zustand demohnerachtet wesentlich ein Thun ist und der zweite ein Wissen, so bleibt auch die Frömmigkeit in ihren verschiedenen Aeußerungen wesentlich ein Gefühlszustand.« Jf. notesbog 4:45, hvor SK med tilslutning citerer følgende passus fra den ty. teolog og højrehegelianske filosof J.E. Erdmanns *Vorlesungen über Glauben und Wissen als Einleitung in die Dogmatik und Religionsphilosophie*, Berlin 1837, ktl. 479, s. 266f.: »Schleiermacher konnte auf einem Standpunkt, wo Alles als Seyn gefaßt wird, auch die Verschiedenheit nur als eine Seyende fassen; daher unterscheiden sich bei ihm die Religionen nicht nur als Stufen sondern auch als Arten. Auf einem Standpunkte, wo dagegen die Wahrheit als sich Entwickelndes gewußt wird, werden die verschiedenen Religionen zu verschiedenen nothwendigen Entwicklungsstufen der Religion überhaupt« (i SKS 19, 169,28-36).

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 11

◄ **det Spinozistiske** : Spinozas metafysiske system er en monisme, dvs. en systematisk enhed el. helhed, baseret på enhedsbegrebet 'Deus sive natura' ('Gud eller naturen'), som bliver nærmere udviklet ved hjælp af en videnskabelig geometrisk metode. Det modsiger SK, for da Gud er evig, bliver dette fundamentale princip ensbetydende med en statisk tilstand modsat et dynamisk forhold. Jf. journaloptegnelsen JJ:443, fra marts 1846, hvor SK finder det besynderligt, at Spinoza konstruerer en etik på »et, vel rigtigt, men saa ubestemt Princip som det: suum esse conservare [lat. at bevare sin væren]«, SKS 18, 289,2f. Se videre i notesbog 13:39, ligeledes fra marts 1846, hvor SK skriver: »Spinoza kan have megen Ret i den hele indadventte Methode – at finis [lat. formål], τέλος [gr. télos, formål] er selve appetitus [lat. tilskyndelsen, begæret]; at beatitudo [lat. lyksaligheden] ikke er virtutis præmium [lat. dydens løn] men ipsa virtus [selve dyden] – Spørgsmaalet er kun, om hele hans Ethik ikke forskylder [gør sig skyld i] en Dobbeltthed, at han paa eengang (for at afskaffe Teleologien) betragter Alt i Ro, og saa igjen (i Kraft af Definitionen⁵ suum esse conservare) faaer Endeligheden i Vorden. Dette vil sige: Begrebet Bevægelse mangler her«, SKS 19, 403,3-10. – Baruch (el. Benedikt) de Spinoza (1632-77), holl. filosof, der gennem naturvidenskabelige og filosofiske studier efterhånden fjernede sig fra den jødiske tro og i 1656 blev udstødt af synagogen. Han offentliggjorde under eget navn kun ét skrift, nemlig *Principia philosophiae Cartesianae more geometrico demonstrata* (1663, *Grundsætningerne i den cartesianske filosofi, bevist efter den geometriske metode*), mens hans hovedværk, *Ethica ordine geometrico demonstrata* (afsluttet 1675, *Etik fremstillet efter den geometriske metode*), først udkom posthumt i 1677. SK ejede *Benedicti de Spinoza opera philosophica omnia*, udg. af A.F. Gfrörer, Stuttgart 1830, ktl. 788; heri findes *Ethica* s. 285-430.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 12

◄ **tage (...)** op af : indoptager af, forholder sig til.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 15

◄ **Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12, hvor Paulus skriver til filipperne: »Derfor, mine Elskelige, ligesom I altid have været lydige, saaledes, ikke alene som ved min Nærværelse, men nu meget mere i min Fraværelse, arbejder paa Eders egen Saliggjøreelse med Frygt og Bæven« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 17

◄ **Sleiermacher** : dvs. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. teolog, religionsfilosof og klassisk filolog, blev 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær prof. i Halle og fra 1810 prof. i teologi i Berlin.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 19

◄ **hans Sætning, at Følelsen altid er sand** : I *Johannes Climacus eller De omnibus dubitandum est. En Fortælling* (Pap. IV B 1) skriver SK: »Umiddelbart er derfor Alt sandt*, men denne Sandhed er i næste Øieblik Usandhed; thi umiddelbart er Alt usandt«, og i noten: »S[ch]leiermachers Lære med Hensyn til Følelsen, at Alt er sandt. (cfr. hans Dogmatik i Begyndelsen; nogle Modbemærkninger af Erdmann i Bruno Baur's Tidsskrift 3 B. 1 H. p. 11)«, Pap. IV B 1, s. 145. Jævnføringen til Schleiermachers dogmatik i begyndelsen er formentlig en henvisning til den sætning, der indleder § 3 i *Der christliche Glaube* bd. 1, s. 6: »Die Frömmigkeit, welche die Basis aller kirchlichen Gemeinschaften ausmacht, ist rein für sich betrachtet weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Bestimmtheit des Gefühls oder des unmittelbaren Selbstbewußtseins.« Det bekræftes af henvisning til J.E. Erdmanns afhandling »Ueber Widersprüche unter den christlichen Glaubenslehren« i *Zeitschrift für spekulative Theologie in Gemeinschaft mit einem Verein von Gelehrten*, udg. af Bruno Bauer, bd. 1-3, Berlin 1836-38, ktl. 354-357; bd. 3, hæfte 1, Berlin 1837, s. 1-48; hvor han s. 7 refererer denne sætning, og s. 11 fremsætter sine 'modbemærkninger': »Das Gefühl hört

auf, sobald es etwas aussagt, denn ausgesagt wird blos etwas Gegenständliches; wenn daher *Schleiermacher* sagt, das Gefühl könne nicht irren, so ist das eigentlich ein Scherz, denn daß das Gefühl nicht irren kann ist eben so richtig (und auch aus demselben Grunde), als dies, daß ein Stummer keinen Sprachfehler macht. Zum Irren d. h. zum Aussagen eines Unrichtigen ist die erste Bedingung, daß überhaupt ausgesagt werde.« Se i øvrigt også *Schleiermacher Ueber die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern*, 5. udg., Berlin 1843 [1799], ktl. 271, s. 64: »Unmittelbar in der Religion ist alles wahr; denn wie könnte es sonst geworden sein? unmittelbar aber ist nur, was noch nicht durch den Begriff hindurch gegangen ist, sondern rein im Gefühl erwachsen.«

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 21

◀ **Schleiermachers Dogmatik** : Fr. Schleiermacher *Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der evangelischen Kirche im Zusammenhange dargestellt* bd. 1-2, 3. udg., Berlin 1835-36 [1821-22; 2. omarbejdede udg. 1830], ktl. 258 (forkortet *Der christliche Glaube*).

I trykt udgave: Bind 23 side 58m linje 1

◀ **S. bestemmer absolut Afhængigheds-Følelse som al Religions Princip** : jf. Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 340, hvor det om 'das absolute Abhängigkeitsgefühl' hedder, at den »nach *Schleiermacher* das allgemeine Princip der Religion ist«. Se § 4, »Das gemeinsame aller noch so verschiedenen Aueßerungen der Frömmigkeit, wodurch diese sich zugleich von allen andern Gefühlen unterscheiden, also das sich selbst gleiche Wesen der Frömmigkeit ist dieses, daß wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig, oder, was dasselbe sagen will, als in Beziehung mit Gott bewußt sind«, i *Der christliche Glaube* bd. 1, s. 15-22.

I trykt udgave: Bind 23 side 58m linje 4

◀ **Vordelse** : tilblivelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 58m linje 9

◀ **Tegningen** : fremstillingen, markeringen, prægningen.

I trykt udgave: Bind 23 side 58m linje 14

◀ **Embede og Levebrød** : 28,15.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 28

◀ **tækkeligt** : behageligt, tiltalende.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 31

◀ **som Politiker balloterende** : 56,9 og 26,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 58 linje 33

◀ **nøiede med** : fornøjede, tilfredse med.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 4

◀ **en Præst, der er Politiker** : 25,35.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 11

◀ **Skinhellighed** : det at anstille sig hellig, at hykle fromhed.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 17

◀ **Medlem af Klubben** : Det var ikke usædvanligt, at gejstlige embedsmænd var medlemmer af klubber, selskaber og foreninger; således fandt man 1840-47 Sjællands biskop J.P. Mynster (61,34) som medlem af otte-ni foreninger og dets stiftsprovst E.C. Tryde som medlem af seks-syv foreninger, jf. F. Jørgensen »Københavnske foreninger 1820 til 1848« i *Historiske Meddelelser om København*, 4. rk., bd. 5, Kbh. 1957-59, s. 94f.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 30

◀ **idelige** : bestandige, vedholdende, hyppige.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 38

◀ **Balloterer** : 26,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 38

◀ **Slægten** : generationen.

I trykt udgave: Bind 23 side 59 linje 39

◀ **Tyverie bliver Dyd ... See paa Frankrig** : sigter formentlig til februarrevolutionen i Frankrig i 1848, som bl.a. var præget af »Massens vilde Angreb paa Eiendommen«, jf. *Flyve-Posten*, nr. 77, den 31. marts 1849.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 4

◀ **Tyverie er Synd** : jf. det ottende af de ti bud: »Du må ikke stjæle«, 2 Mos 20,15; jf. også Matt 15,19; 19,18; Rom 13,9; Ef 4,28.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 7

◀ **Höchstens** : ty. højst, i det højeste.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 13

◀ **»en dybsindig Seer«** : hentyder formentlig til N.F.S. Grundtvig (14,10), om hvem det i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) siges, at han er »Seer, Barde, Skjald, Prophet, med et hartad [næsten] mageløst Blik paa Verdenshistorien, og med eet Øie for det Dybe«, SKS 7, 52,3-5, se kommentarerne dertil. Se endvidere journaloptegnelsen JJ:285, formentlig fra slutningen af 1844, i SKS 18, 230,10.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 13

◀ **balloterer paa**: om.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 15

◀ **glimrende Synd** : spiller formentlig på den dogmatiske opfattelse, at de kristne anså hedningernes »Dyder for glimrende Laster«, som SK gengiver den i journaloptegnelsen AA:18, i SKS 17, 35,6. Udsagnet tillægges normalt, men urigtigt, kirkefaderen Augustin (se kommentaren i SKS K17, 81f.). – **glimrende**: gengivelse af det ty. udtryk 'glänzende Laster', dvs. strålende, glinsende.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 19

◀ **et glimrende Foredrag ... Farlige i at ballotere** : sigter formentlig til, at Grundtvig, selvom han havde ladet sig vælge ind i Folketinget (12,28), ytrede sig kritisk over for afgørelser ved stemmeflerhed, hvilket han bl.a. omtalte som »Overtroen paa *Overtallet*« i artiklen »Den Danske Rigsdags Historie« i nr. 36, den 15. sept. 1849, i *Danskeren. Et Ugeblad* bd. 2, Kbh. 1849, s. 571.

I trykt udgave: Bind 23 side 60m linje 1

◀ **Sædelighed** : moralitet.

I trykt udgave: Bind 23 side 60m linje 2

◀ **Det er (...) saa** : det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 31

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 60 linje 31

◀ **falde paa** : få det indfald, den tanke, finde på.

I trykt udgave: Bind 23 side 61 linje 8

◀ **for at Din Vrede skulde tilfredsstilles ... lide den grusomme Død (...) Det er Dig, der er blevet tilfredsstillet** : hentyder til den dogmatiske lære om Kristi stedfortrædende satisfaktion, at han som Guds egen Søn med sin frivillige lidelse og død har tilfredsstillet Guds dømmende vrede over menneskenes syndefald og således gjort fyldest for den straf, de ellers var skyldige at lide for deres synd, og dermed gjort soning for Guds krænkede retfærdighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 61 linje 9

◀ **Arvesynden** : Den dogmatiske lære om arvesynden som den oprindelige og til grund liggende synd, der forplantes gennem den seksuelle akt og dermed arves, efter at den ved Adams syndefald er kommet ind i verden, bygger i den dogmehistoriske tradition først og fremmest på syndefaldsberetningen i 1 Mos 3, dernæst på Sl 51,7 og videre på Rom 5,12-14.

I trykt udgave: Bind 23 side 61m linje 1

◀ **in uno** : lat. i ét, som ét og det samme.

I trykt udgave: Bind 23 side 61m linje 4

◀ **falder** : forekommer, er.

I trykt udgave: Bind 23 side 61m linje 4

◀ **Gud-Msket** : 36,34.

I trykt udgave: Bind 23 side 61 linje 30

◀ **i en af Mynsters Ordinations-Taler ... opsøge den o: s: v: (...) enten ... knusende mig, eller ikke** : sigter til nr. XXV, »Over Tit. 1, 1-5. 'Erkiendelse af Sandheden til Gudfrygtighed«, holdt den 17. marts 1843, i J.P. Mynsters *Taler ved Præste-Vielse*, 2. samling, Kbh. 1846, s. 85-96; s. 88f.: »Derimod høre vi Andre, som med et Skin af Ret paastaae, at Sandheden skal søges for dens egen Skyld, uden nogen Forudsætning eller forudfattet Mening om, hvorhen den skal føre os, at vi skulle [skal] betro os til dens Førelse, ubekymrede om, enten vi derved komme til smilende Kyster eller paa nøgne Heder, at vor Forskning skal være uegennyttig, og at vi skulle glæde os ved at have fundet Sandheden, om den end adspredde vore skiønneste Drømme som Avner, knuser vore kiereste Ønsker som et Rør, knækket af Stormen. Og visselig formaae vi Intet mod Sandheden, vi maae give den Magt; men dersom Sandheden virkelig var et Uhyre, for hvis giftige Aande alle Blomster visnede, under hvis Trin alle Livets Spirer blive søndertraadte, da veed jeg ikke, hvorfor vi skulde opsøge den i dens Huler, eller glæde os, naar den nærmede sig; da veed jeg ikke, hvorfor vi ei turde vorde saa ligegyldige mod Sandheden selv, som den da vilde gjøre os mod alt Andet, eller hvorledes der kunde være Tale om en Pligt imod Sandheden, naar Sandheden selv løste alle Forpligtelsesgrunde, og den fuldendte Viisdom dog vilde være den: Lader os æde og drikke, thi i Morgen ere vi døde [1 Kor 5,32].« Jf. Mynsters *Taler ved Præste-Vielse*, 1.-3. samling, Kbh. 1840-51, ktl. 235-236. – **Mynsters**: Jakob Peter Mynster (1775-1854), da. teolog, præst, forfatter og politiker; fra 1811 residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København, fra 1826 hofprædikant, fra 1828 kgl. konfessionarius samt hof- og slotspræst ved Christiansborg Slotskirke, fra 1834 biskop over Sjællands stift. Som Sjællands biskop var Mynster den da. kirkes primas og kongens personlige rådgiver; i årene 1835-46 var han medlem af stænderforsamlingen i Roskilde og i 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling; han havde sæde i en lang række styrende organer og var primus motor i udarbejdelsen af den autoriserede oversættelse af Det Nye Testamente af 1819, af *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, Kbh. 1839, og af et autoriseret *Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog*, Kbh. 1845.

I trykt udgave: Bind 23 side 61 linje 34

◀ **Duplicitet** : dobbelthed, tvesindethed.

I trykt udgave: Bind 23 side 62 linje 7

◀ **toto coelo** : lat. himmelvidt.

I trykt udgave: Bind 23 side 62 linje 11

◀ **Affectation** : forstillelse el. påtaget væsen, der søger at vinde en umiddelbar fordel. I journaloptegnelsen JJ:497, fra 1846, bestemmer SK udtrykket som »Tillyvelse«, idet den affekterede »tillyver sig Noget«, i SKS 18, 305.

I trykt udgave: Bind 23 side 62 linje 14

◀ **har Formue** : SKs far, Michael Pedersen Kierkegaard, døde i 1838 og efterlod sig en formue (47,16), der i marts 1839 blev opgjort til o. 125.000 rigsdaler (19,12), som SK og hans ældre bror Peter Christian arvede; SKs andel udgjorde 31.335 rigsdaler, til dels i fast ejendom, aktier og obligationer (jf. F. Brandt og E. Thorkelin *Søren Kierkegaard og pengene*, 2. udg., Kbh. 1993 [1935], s. 67-69). SKs formueforhold i 1846-50 lader sig kun fastlægge omtrentligt; men af sine arvede aktier solgte han den sidste i marts 1847, mens den sidste kgl. obligation blev afhændet i dec. 1847 (jf. *Søren Kierkegaard og pengene*, s. 69-71). Ved juletid samme år solgte SK sit barndomshjem på Nytorv 2. Slagsprisen var 22.000 rigsdaler, hvoraf Peter Christian lod sin første prioritet på 7.000 rigsdaler blive stående i ejendommen, hvorimod SK fik en anden prioritet på

5.000 rigsdaler med 4% rente, en bankhæftelse på 753 rigsdaler (solgt i dec. 1849 for 757 rigsdaler) og i jan. 1848 en kontant udbetaling på 10.000 rigsdaler. Udbetalingen blev delvis investeret i aktier og kgl. obligationer; på obligationerne mente han at have tabt 700 rigsdaler, se journaloptegnelsen NB7:114, fra nov. 1848, i SKS 21, 138,30 (jf. *Søren Kierkegaard og pengene*, s. 83-90).

I trykt udgave: Bind 23 side 62 linje 20

◀ **indtage en Virksomhed** : besætte en stilling.

I trykt udgave: Bind 23 side 62 linje 23

◀ **løber (...) imellem** : iblander sig.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 1

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 5

◀ **1ste Deel p. 350 o: fl.** : i 2. bog, 2. afdeling, i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), udgør s. 350-370 et længere polemisk afsnit imod »die Hegelsche Theorie des Bösen«.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 16

◀ **Hegel** : 49,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 17

◀ **J. M., at da jo Hegel ... det Ondes Tilstedeværen tilbage til en højere Nødvendighed** : gengivelse af følgende udsagn af Julius Müller i *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 350f.: »Denn wenn diese [hegelsche] Philosophie das Böse für die *abstrakte Subjektivität* erklärt, näher für die *Willkür, die eigne Besonderheit über das Allgemeine zum Prinzip zu machen*, für das Wissen des Subjektes von seiner Einzelheit als dem Entscheidenden, insofern sie gegen das Gute sich den Inhalt eines subjektiven Interesses giebt*): was sollte uns abhalten, uns dies als einen angemessenen philosophischen Ausdruck für das, was auch wir auf Grund der h. [heiligen] Schrift als das innerste Wesen des Bösen erkannt haben, für die *Selbstsucht*, anzueignen? Dennoch tritt grade hier, wo es sich um die *Realität des Schuldbegriffes* handelt, der unversöhnliche Zwiespalt dieser Philosophie mit dem Christenthum bestimmt und deutlich hervor. Und zwar zunächst darin, daß sie es nicht vermeiden kann, das Vorhandensein des Bösen auf eine höhere *Nothwendigkeit* zurückzuführen.« I den indviste fodnote henviser Müller til § 139 i Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, udg. af E. Gans, Berlin 1833 [1821], ktl. 551 (forkortet *Grundlinien der Philosophie des Rechts*), i *Hegel's Werke* (15,29) bd. 8, s. 184 (*Jub.* bd. 7, s. 200), samt til § 511 i hans *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*, 3. udg., Berlin 1830 [1817], s. 513, (se *Hegel's Werke* bd. 7,2, s. 389f. (*Jub.* bd. 10, s. 395f.)).

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 17

◀ **det Almene, som det Hegelske ... et Abstraktum: Staten** : refererer til det forhold, at Hegel i sin retsfilosofi lader sin analyse af de stadigt mere og mere komplekse sfærer i individets forskellige relationer ende med et langt afsluttende kapitel under titlen »Die Sittlichkeit«. Dette kapitel kulminerer i det tredje og sidste afsnit, som omhandler »Der Staat«, se § 257-360 i *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, i *Hegel's Werke* bd. 8, s. 312-440 (*Jub.* bd. 7, s. 328-456). Det er SKs indvending, at individet fuldstændig forsvinder på dette stadium, der af ham betragtes som noget overordentlig abstrakt, 'et Abstraktum'.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 23

◀ **at Hegel ... gjør Msk. ... til en ... Dyre-Slægt ... »den Enkelte« - lavere end »Slægt.«** : sml. fx kap. 3 »Styrelsens Part i mit Forfatterskab« i andet afsnit i *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (30,8), s. 68f., noten, hvor SK skriver: »Jeg har ikke med den mindste Brøksdeel af den mig forundte Evne stræbt at udtrykke (...) at Slægten er det Sande eller vel endog Gud, og Opgaven derfor (goethisk-hegelsk) at tilfredsstille Samtiden. (...) Jeg har stræbt at udtrykke, at det at anvende Categorien 'Slægt' paa det at være Menneske, især som Udtryk for det Høieste, er Misforstaaelse og Hedenskab, fordi Slægten: Menneske ikke blot ved Slægtens Fortrin er forskjellig fra en Dyre-Slægt, men ved dette *Menneskelige*, at i Slægten er hver Enkelt (ikke en enkelt Udmærket men hver Enkelt) mere end Slægten, hvad der ligger i Guds-Forholdet (...), da det at forholde sig til Gud er langt højere end at forholde sig til Slægt eller gennem Slægt til Gud« (SV2 13, 613).

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 29

◀ **Msk-Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 31

◀ **den Mærkelighed** : det særkende, den ejendommelighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 32

◀ **hver Enkelt er skabt i Guds Billede** : hentyder til 1 Mos 1,26-27: »Gud sagde: 'Lad os skabe mennesker i vort billede, så de ligner os! (...).' Gud skabte mennesket i sit billede; i Guds billede skabte han det, som mand og kvinde skabte han dem.«

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 32

◀ **tages forfængeligt** : anvendes på en sådan måde, at det misbruges.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 34

◀ **concedo** : lat. det indrømmer, medgiver jeg.

I trykt udgave: Bind 23 side 63 linje 34

◀ **paa tvært med** : i strid med.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 5

◀ **i en forblommet Dedication ... indsætte »hende«** : se NB15:130 og kommentarerne dertil.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 8

◀ **Den Historie** : sigter til SKs forlovelse med Regine Olsen og bruddet på denne forlovelse (47,37).

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 19

◀ **jeg var en Skurk** : Angiveligt ønskede SK selv, at man i almindelighed – og Regine i særdeleshed – skulle opfatte ham som en skurk, da han brød forlovelsen, sådan at hun uden hensyntagen til ham kunne forlove sig til anden side. Jf. notesbog 15:4.I (47,37), hvor SK skriver om bruddet: »At træde ud af Forholdet som en Skurk om muligt en topmaalt Skurk, var det Eneste, der var at gjøre for at arbeide hende flot, og give hende Fart til et Ægteskab«, SKS 19, 436m,18-22.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 19

◀ **Tumerumme** : dvs. tummerumme el. trummerum.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 25

◀ **cfr. Hoslagte** : anbragt som NB15:130.

I trykt udgave: Bind 23 side 64m linje 1

◀ **En lignende Bemærkning ... J. Müller ... ikke saa ... redigeret** : sigter formentlig til 3. bog, 1. afdeling, kap. 1 »*Unterschiede im Begriff der Willensfreiheit*«, i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 395 (om den formale frihed, valg og valgfrihed): »Allein der Begriff der Wahl involvirt nicht wesentlich und immer ein Schwanken zwischen entgegengesetzten Impulsen, nicht einmal im Bewußtsein verschiedener Möglichkeiten, sondern nur deren objektives Vorhandensein. Die Sprache nimmt keinen Anstand, von irgend Einem, für den die objektive Möglichkeit mehrerer Berufsarten vorhanden war, zu sagen: er hat diesen Beruf gewählt, wenn er gleich vielleicht, einer entschiedenen Neigung ohne das geringste Schwanken folgend, jene Möglichkeit gar nicht an sich kommen ließ.«

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 32

◀ **Du skal vælge det ene Fornødne** : hentyder til beretningen i Luk 10,38-42 om Jesu besøg hos søstre Martha og Maria, hvor Jesus siger til den travle Martha: »Martha, Martha! Du gør dig bekymringer og er urolig for mange ting. Men ét er fornødent. Maria har valgt den gode del, og den skal ikke tages fra hende«, v. 41-42.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 33

◀ **maa ligesom Guds-Rige vælges først** : 26,19.

I trykt udgave: Bind 23 side 64 linje 36

◀ **i Begrebet** : principielt.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 1

◀ **Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12 (58,17). Se også Ef 6,5.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 16

◀ **Videnskabeligt ... Spinoza den eneste Conseqvente** : 58,12.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 22

◀ **Joh. Climacus ... det at sauge ... gjøre sig objektivt, let ... subjektiv tung** : sigter til afslutningen på kap. 2 i første del af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* af Johannes Climacus, i SKS 7, 60f.:
»Modsigelsen mellem det i Lidenskab uendeligt interesserede Subjekt og Speculationen, naar den skal hjælpe ham, vil jeg tillade mig at oplyse ved et sandseligt Billede: Naar man vil sauge [save], gjelder det om ikke at trykke for stærkt paa Saugen; jo lettere den Saugende gjør sin Haand, desto bedre gaaer Saugen. Vil En trykke af al sin Kraft paa Saugen, kommer han slet ikke til at sauge. Saaledes gjelder det ogsaa her for den Speculerende at gjøre sig selv objektivt let, men Den, der i Lidenskab er uendeligt interesseret for sin evige Salighed, gjør sig saa subjektiv tung som muligt. Netop derved gjør han sig det umuligt at komme til at speculere. Dersom nu Christendommen hos det enkelte Subjekt fordrer denne uendelige Interesse (...), saa sees det let, at han umuligen i Speculationen kan finde det han søger.« - **Joh. Climacus**: Johannes Climacus, den pseudonyme forfatter af *Philosophiske Smuler* (1844) og *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846). Navnet Climacus hentyder formentlig til den gr. teolog og munk Johannes Klimax el. på lat. Climacus (o. 525-616), der levede 40 år som eneboer ved foden af Sinajbjerget og var forfatter til værket *Κλίμαξ τοῦ παραδείσου* (gr. (Klímax toû paradeísou), på lat. *Scala paradisi, Paradisstigen*), heraf hans tilnavn. Se i øvrigt den fyldigere kommentar i SKS K4, 197.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 24

◀ **ret** alvorligt: ganske, virkelig.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 38

◀ **hexer med** : anstrenger sig (vedholdende) med, herser med.

I trykt udgave: Bind 23 side 65 linje 40

◀ **bliver tvivlsom** : bliver tvivlrådig, kommer i tvivl.

I trykt udgave: Bind 23 side 66 linje 4

◀ **feile Greb (militært taget)** : fejlagtige, forkerte greb (med sablen el. med geværet, så man forfejler målet).

I trykt udgave: Bind 23 side 66 linje 6

◀ **en Chatolik som var blevet Lutheraner ... for ham ingen Naade var** : Kilden er ikke identificeret. - **Kofoed-Hansen**: Hans Peter Kofoed-Hansen (1813-93), da. teolog, adjunkt og præst; cand.theol. 1837, fra samme år adjunkt ved Odense Katedralskole, fra juni 1849 til nov. 1850 residerende kapellan ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn; siden 1840 romanforfatter under pseudonymet Jean-Pierre. - **syndet mod den Hellig-Aand**: refererer til læren om, at synd mod Helligånden er den eneste utilgivelige synd, jf. Mark 3,28-29, hvor Jesus siger: »Sandelig siger jeg Eder: alle Synder kunne forlades Menneskens Børn, ogsaa Bespottelser, hvor store Bespottelser de end tale. / Men hvo [hvem] som taler bespottelig mod den Hellig Aand, haver ingen Forladelse evindeligen; men er skyldig til en evig Dom« (NT-1819). Se også Matt 12,31-32.

I trykt udgave: Bind 23 side 66 linje 27

◀ **den H: A:** : den Hellig Aand, Helligånden.

I trykt udgave: Bind 23 side 66 linje 31

◀ **Dette har (...)** allerede **Anti-Climacus paaviist** : sigter til kap. 3, B., A. »Den Synd at fortvivle over sin Synd« i andet afsnit af *Sygdommen til Døden* (1849) af Anti-Climacus (28,24), s. 113-115: »Naar et Menneske, der har været hengivet til en eller anden Synd, men saa i længere Tid gjort Fristelsen Modstand

og seiret – naar han faaer et Tilbagefald og atter synker i Fristelsen: saa er den Forstemthed, der indtræder, ingenlunde altid Sorg over Synden. (...) Et saadant Menneske forsikkrer maaskee i stærkere og stærkere Udtryk, hvorledes det piner og plager ham, dette Tilbagefald, hvorledes det bringer ham til Fortvivlelse, 'jeg tilgiver mig det aldrig selv', siger han. (...) Han tilgiver sig det aldrig selv – men dersom nu Gud vilde tilgive ham det, saa kunde han jo dog gjerne have den Godhed at tilgive sig selv. Nei, hans Fortvivlelse over Synden, og meest netop jo mere den raser i Udtrykkets Lidenskab, hvorved han (...) angiver sig selv, naar han 'aldrig vil tilgive sig selv', at han saaledes kunde synde (thi denne Tale er noget nær det Modsatte af bodfærdig Sønderknuselse, der beder Gud om at tilgive), er meget langt fra at være en Bestemmelse af det Gode, den er en intensivere Bestemmelse af Synd, hvis Intensitet er Fordybelse i Synd. Sagen er den, han er i den Tid, han seierrigt har gjort Fristelsen Modstand, i egne Øine blevet sig selv bedre end han virkelig er, han er blevet stolt af sig selv. Denne Stoltheds Interesse er det nu, at det Forbigangne maatte være noget aldeles Tilbagelagt. Men i Tilbagefaldet bliver pludselig det Forbigangne atter ganske præsente. Denne Mindelse kan hans Stolthed ikke taale, og deraf denne dybe Bedrøvelse o. s. v.« SKS 11, 222f.

I trykt udgave: Bind 23 side 66 linje 34

◀ **Nu vil da Lic. Lind ... Beviserne for Xstds Sandhed** : se annoncen i Tillæg til *Berlingske Tidende*, nr. 29, den 5. feb. 1850 (morgenavisen): »Haandværker-Dannelses-Foreningen. / Tirsdagen den 5te Februar Kl. 8½ vil Hr. Pastor Lic. Theol. *Lind*, begynde en Række af Foredrag over Forskjellen mellem Christendom og Hedenskab og Beviserne for Christendommens Sandhed.« – **Lic. Lind**: Peter Engel Lind (1814-1903), da. teolog og præst; cand.theol. i 1837, lic.theol. i 1839, fra juni 1844 præst ved Københavns civile Arresthus og Blåtårn og fra nov. 1844 tillige ved Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn og Tårnene i Kastellet indtil 1855. – **Haandværker-Dannelses-Foreningen**: I København blev den første Håndværkerforening stiftet af håndværksmestrene 20. nov. 1840, og som et politisk modstykke hertil blev Håndværkerdannelsesforeningen stiftet 11. okt. 1847. Denne forening, som også omfattede håndværkssvendene, var demokratisk indstillet og kæmpede i marts 1848 for alm. valgret til den grundlovgivende rigsforsamling, se Peter Tudvad *Kierkegaards København*, Kbh. 2004, s. 335f.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 1

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 3

◀ **Jo jeg takker** : ironisk-foragteligt udbrud: Jo tak!

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 7

◀ **Skriftestolen** : på SKs tid betegnelse for det rum i kirken, hvori skriftemålet fandt sted.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 11

◀ **I lange, lange Tider ... det Spørgsmaal om Guds-Personlighed** : se Julius Schaller *Die Philosophie unserer Zeit. Zur Apologie und Erläuterung des Hegelschen Systems*, Leipzig 1837, ktl. 758, s. 268-328; K. Conradi *Christus in der Gegenwart, Vergangenheit und Zukunft: Drei Abhandlungen als Beiträge zur richtigen Auffassung des Begriffs der Persönlichkeit*, Mainz 1839; og F.A. Staudenmaier *Darstellung und Kritik des Hegelschen Systems*, Mainz 1844, ktl. 789, s. 25ff. – **Slægten**: generationen.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 15

◀ **Hegel og det Hegelske ... lade det med Treenigheden staae hen** : refererer til G.W.F. Hegels (49,2) kontroversielle forståelse af den dogmatiske lære om treenigheden. If. hans idealistiske filosofi ligger 'begrebet' ('der Begriff'), bestående af den abstrakt begrebslige enhed af 'det almene' ('Allgemeinheit'), 'det særskilte' ('Besonderheit') og 'det enkelte' ('Einzelheit'), til grund for al virkelighed. I § 163 i *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (63,17) forklarer Hegel disse tre forskellige aspekter således: »Der Begriff als solcher enthält die Momente der *Allgemeinheit*, als freier Gleichheit mit sich selbst in ihrer Bestimmtheit, – der *Besonderheit*, der Bestimmtheit, in welcher das Allgemeine ungetrübt sich selbst gleich bleibt, und der *Einzelheit*, als der Reflexion in sich der Bestimmtheiten der *Allgemeinheit* und *Besonderheit*, welche negative Einheit mit sich das *an und für sich Bestimmte* und zugleich mit sich *Identische* oder *Allgemeine* ist«, *Hegel's Werke* (15,29) bd. 6, s. 320 (*Jub.* bd. 8, s. 358). For Hegel betegner kristendom, refereret til som »die geoffenbarte Religion«, den højeste form for religiøs tænkning, da dens forståelse af guddommen korresponderer med det treleddede begreb: Faderen repræsenterer 'Allgemeinheit' (jf. § 567, i *Hegel's Werke* bd. 7,2, s. 449 (*Jub.* bd. 10, s. 455)), Sønnen 'Besonderheit' (jf. § 568, i *Hegel's Werke* bd. 7,2, s. 449f. (*Jub.* bd. 10, s. 455f.)) og Helligånden 'Einzelheit' (jf. § 569, i *Hegel's Werke* bd. 7,2, s. 450 (*Jub.* bd. 10, s. 456)). Jf. desuden *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, udg. af Ph. Marheineke, bd. 1-2, Berlin 1840 [1832], ktl. 564-565; bd. 2, i *Hegel's Werke* bd. 12, s. 223-247 (om Faderen), s. 247-308 (om Sønnen) og s. 308-356 (om Helligånden) (*Jub.* bd. 16, s. 223-247, s. 247-308 og s. 308-356). Det, at Hegel således sætter 'begrebet' i forbindelse med treenigheden, er formentlig, hvad SK henviser til med udtrykket

'Spilfægterier'. – **Jo jeg takker:** ironisk-foragteligt udbrud: Jo tak! – **Thesis - Antithesis - Synthesis:** fra gr. 'thésis', standpunkt, tese; antíthesis, mod- el. indsigelse, opposition; og sýnthesis, enhed, forening, sammenfatning. Selv anvender Hegel ikke ordene 'thesis', 'antithesis' og 'synthesis', men i mere populære og fejlagtige fremstillinger af hans dialektiske metode er denne metode blevet beskrevet ved hjælp af disse udtryk. Til de tidligste fremstillinger af den art hører H.M. Chalybäus *Historische Entwicklung der speculativen Philosophie von Kant bis Hegel*, Dresden 1837, ktl. 461, hvorfra SK muligvis har overtaget denne forståelse af Hegels dialektiske metode, jf. Chalybäus *Historisk Udvikling af den speculative Philosophie fra Kant til Hegel*, overs. af S. Kattrup, Kbh. 1841, ktl. 462, s. 285f.: »Den første Cyclus er Symbolet for de følgende Cycler, eller egentlig: Væren, Ikkeværen og Tilværelse eller Vorden komme selv igjen tilsyne i alle de følgende Theser, Antitheser og Syntheser, kun at det skeer i bestemte Skikkelser og Udtryk« (ty. udgave, s. 300). Her benyttes de tre udtryk af SKs som gengivelse af den dialektiske bevægelse: 'Allgemeinheit', 'Besonderheit' og 'Einzelheit'.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 18

◀ **Hegel mener ... det Christelige, ja at være gaaet langt videre** : If. Hegel befinder religion sig på det næsthøjeste trin i systemet af spekulativ viden, mens filosofi repræsenterer det højeste niveau. Religion er altså lavere end filosofi; religion indeholder nemlig stadig et empirisk element, eftersom den forstår det guddommeliges sandhed i form af 'forestillinger'; filosofien derimod forstår sandheden alene i form af 'begrebet' (dvs. uden nogen empirisk dimension). Religion er således at betragte som et ufuldkommet stadium på vej mod filosofiens absolutte viden, og man må 'gå videre end det kristelige' for at nå til denne filosofiske viden.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 33

◀ **hvad jeg altid har sagt: Hegel var ... ikke Tænkere** : se fx »Indledning« til *Begrebet Angest* (1844): »Ham [Schleiermacher] har man længst forladt, da man valgte Hegel, og dog var Schleiermacher i skøn græsk Betydning en Tænkere, der kun talte om hvad han vidste, medens Hegel, tiltrods for alle hans udmærkede Egenskaber og colossale Lærdom, dog ved sin Præstation atter og atter minder om, at han var i tysk Forstand en Professor i Philosophien efter en stor Maalestok, idet han à tout prix [fr. for enhver pris] skal forklare Alt«, SKS 4, 327f. Se også § 1 i kap. 3 »Den virkelige Subjektivitet, den ethiske; den subjektive Tænkere«, i anden dels andet afsnit af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i SKS 7, 274-289.

I trykt udgave: Bind 23 side 68 linje 37

◀ **den Tid, da den havde Confessores** : jf. *Dr. Wilhelm Münschers Lærebog i den christelige Kirkehistorie til Brug ved Forelæsninger*, overs. af F. Münster, på ny udg. og omarbejdet af J. Møller, Kbh. 1831, ktl. 168, s. 46: »De Christne, som lede Døden for deres Troes Skyld, hedte Martyrer, fra hvilke man egentligen bør adskille *Bekjenderne* (confessores), som under deres Formues Tab og Livsfare standhaftigen bekjendte Christdommen.« Se desuden journaloptegnelsen DD:121, i SKS 17, 257, hvor SK bringer dele af dette citat. – **Confessores:** lat. bekendere.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 5

◀ **Professores** : lat. professorer.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 6

◀ **casibus** : flertal af det lat. 'casus', form el. tilfælde, betegner i grammatikken bøjningsformer, som angiver et bestemt ords forhold til et andet.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 6

◀ **declinable** : bøjelige, som kan bøjes (gram.).

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 2

◀ **Speculation** : 16,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 9

◀ **sluddervurrent** : dvs. sluddervorrent.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 15

◀ **»Skrifterne«** : sigter formentlig til *Opbyggelige Taler i forskjellig Aand* (1847), især tredje afdeling »Lidelsernes Evangelium. Christelige Taler«, i SKS 8, 313-431, og til *Christelige Taler* (1848), især »Stemninger i Lidelsers Strid. Christelige Taler«, i SKS 10, 103-166.

I trykt udgave: Bind 23 side 69 linje 26

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 4

◀ **hiin den langsomme Død: at trædes ihjel af Gjæs** : spiller på ordsproget 'Det er en sen død at lade gæs træde sig ihjel', optegnet som nr. 1560 i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (56m,10) bd. 1, s. 151. Se også journaloptegnelsen NB:209, i *SKS* 20, 122,1, hvor SK spiller på dette ordsprog i forhold til den forhånelse, han blev udsat for under angrebet på ham i *Corsaren* (47,38 og 55,2).

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 8

◀ **den Historie med Sibylla og Tarquinius Superbus (...) Sandhed begynder ... saaledes stiger det** : sigter til det bredt overleverede sagn om sibyllen fra byen Cumae, der solgte en samling orakelbøger, også kaldet *De sibyllinske Bøger*, til kong Tarquinius, som i nogle af kilderne får tilnavnet Priscus, hvis regeringstid traditionelt angives til 616-579 f.Kr., i andre Superbus, dvs. Roms sidste konge Lucius Tarquinius med tilnavnet Superbus, som skal have regeret 534-510 f.Kr. SK gengiver fortællingen i »Ligevægten mellem det Æsthetiske og det Ethiske i Personlighedens Udarbejdelse« i anden del af *Enten – Eller* (1843) således: »Saa fortvivl da, af Din ganske Sjæl og af al Din Tanke, jo længere Du udsætter det, jo haardere blive Vilkaarene, og Fordringen den samme. Jeg tilraaber Dig det, ligesom hiin Qvinde, der falbød *Tarqvinus* en Samling Bøger, og, da han ikke vilde give den Sum, hun forlangte, brændte en Trediedeel og fordrede den samme Sum, og da han atter ikke vilde give den forlangte Sum, brændte den anden Trediedeel og fordrede den samme Sum, indtil han endelig gav den oprindelige Sum for den sidste Trediedeel«, *SKS* 3, 201,4-11. Jf. fx *Paul Fr. A. Nitsch neues mythologisches Wörterbuch*, 2. udg. ved Fr. G. Klopfer, bd. 1-2, Leipzig og Sorau 1821 [1793], ktl. 1944-1945; bd. 1, s. 608.

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 11

◀ **et ypperligt lille Partie ... det Onde ... er det Grundløse** : sammentrængt gengivelse af følgende afsnit i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (70m,1), s. 457: »Ist nun das Böse seinem Wesen nach das Grundlose, das Heraustreten aus allem vernünftigen Zusammenhange, so kann es, da alles Begreifen an Grund und Zusammenhang haftet, ein eigentliches *Begreifen der Entstehung des Bösen* nicht geben. Das Böse ist das absolute Geheimniß der Welt; in seiner innersten Tiefe bleibt es immer indurchdringliche Finsterniß. Nicht alst bestimmte sich der Böses Wollende vor seinem eignen Bewußtsein schlechterdings grundlos, aber indem er sich nicht durch wahre, objektive Gründe bestimmen lassen will, setzt er Scheingründe an ihre Stelle: nieder Interessen des eignen Ich in seiner Einzelheit erhebt er eigenmächtig zur entscheidenden Norm, und das eben ist das an sich Unbegreifliche.«

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 23

◀ **han citerer Daub ... Judas Ischarioth ... Hypoteser om den msklige Frihed** : sammentrængt gengivelse af første halvdel af noten i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 460: »Diese Unbegreiflichkeit des Bösen ist besonders in *Daubs Judas Ischarioth* mit gründlichem Ernst aufgezeigt, Heft 2, S. 96. f., und so verfehlt und in seinen Folgen verwirrend es war, daß *Daub* auf das Böse den Begriff des Wunders anwandte, ferner daß er dem Bösen eben so sehr wie den Grund auch die *Ursache* absprach: so wäre es doch gewiß als kein Fortschritt in der Erkenntniß dieses Gegenstandes anzusehen, wenn, wie uns *Rosenkranz* in seinen 'Erinnerungen an Daub' andeutet, diesem später die logische Kategorie der Negativität die Unbegreiflichkeit des Bösen aufgezehrt hat. Daß übrigens *Rosenkranz* Wahrheit berichtet, erhellt allerdings aus der 'Darstellung und Beurtheilung der Hypothesen in Betreff der Willensfreiheit.'« SK havde selv K. Rosenkranz *Erinnerungen an Karl Daub*, Berlin 1837, ktl. 743. – **Daub**: 49,2. – **Judas Ischarioth**: Carl Daub *Judas Ischariot oder das Böse im Verhältniß zum Guten* hefte 1-3, Heidelberg 1816-18. – **Hypotheser om den msklige Frihed**: *Des Herrn Geheimen Kirchenraths und Professors, Dr. C. Daub Darstellung und Beurtheilung der Hypothesen in Betreff der Willensfreiheit. Mit Zustimmung des Verfassers aus dessen Vorlesungen herausgegeben* af J.C. Kröger, Altona 1834.

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 26

◀ **J. M. siger, at Syndens »Ubegribelighed« ... just er dets Væsen** : sammentrængt gengivelse af følgende afsnit i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 457f.: »Diese Unbegreiflichkeit der Entstehung des Bösen ist mithin nicht etwa eine *Schranke*, die nur an unsrer *subjektiven Erkenntniß* desselben haftet, sondern in der Natur des Bösen selbst gegründet. Darum kann sie auch nicht schwinden mit dem Wachsthum unsrer Erkenntniß, so daß auf irgend einer weitem Entwicklungsstufe der letztern an die Stelle der Unbegreiflichkeit die Einsicht in eine höhere Nothwendigkeit des Bösen træde.«

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 33

◀ **Anti-Cl. har rigtigt viist ... det Onde som Mulighed ... som Virkelighed** : sigter formentlig til den indledende bestemmelse i A., B »Fortvivlelses Mulighed og Virkelighed« i første afsnit af *Sygdommen til Døden* (1849) af Anti-Climacus (28,24), s. 9f., i SKS 11, 130f.

I trykt udgave: Bind 23 side 71 linje 11

◀ **cfr. Joh. Climacus** : jf. § 2 »Mulighed høiere end Virkelighed. Virkelighed høiere end Mulighed. Den poetiske og intellektuelle Idealitet; den etiske Idealitet«, i kap. 3 i anden dels andet afsnit i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) af Johannes Climacus (65,24), i SKS 7, 295f.

I trykt udgave: Bind 23 side 71 linje 20

◀ **in casu** : lat. i dette tilfælde.

I trykt udgave: Bind 23 side 71 linje 20

◀ **Julius Müller ... 1ste Deel p. 457 fl.** : Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), s. 457f., som indgår i 3. bog, 1. afdeling, kap. 3 »*Die Willensfreiheit des Menschen als Möglichkeitsgrund der Sünde*«, s. 450-474.

I trykt udgave: Bind 23 side 70m linje 1

◀ **den vilkaarlige Afbryden** : jf. Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, s. 456f.: »das Böse ist seinem Wesen nach *Willkür*, *Willkür* aber ist Abbrechen von dem vernünftigen Zusammenhange und der höhern Zweckmäßigkeit, in welchen allein jedes einzelne Thun seine wahre Begründung finden kann.«

I trykt udgave: Bind 23 side 70 linje 4

◀ **det Onde ... en frygtelig Energie ... i dette Mørke** : 50,12, 50,15 og 50,20.

I trykt udgave: Bind 23 side 71m linje 9

◀ **rigtigt, hvad J. Müller ... viser, at Frihed ikke ... ligeligt Evne til det Gode og til det Onde** : sigter formentlig til s. 401 i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde* (49,2), hvor det om Pelagius og Julian hedder, at deres »Begriff von der sittlichen Freiheit so abstrakt und jedem tiefern christlichen Bewußtsein so durchaus ungenügend [ist], daß diese Freiheit, wiewohl sie als das immer gleiche aequilibrium [lat. ligevægt] zwischen dem Guten und Bösen eine nie ruhende Oscillation [(pendul)svingning], das wahre perpetuum mobile [lat. værk, der ved egen kraft holder sig i uafsladelig bevægelse] im Menschen ist, doch schlechterdings nicht aus der Stelle zu kommen vermag zu dem Ziele der Erfüllung mit wahren, ewigem Inhalt, daß sie, während sich Alles um sie wandelt, unverändert stehen bleibt durch alle Aeonen als diese leere, gleichgültige und doch Alles entscheidende *possibilitas boni et mali* [mulighed for, evne til det gode og det onde].« Se også diskussionen af F.W.J. Schellings definition af frihedsbegrebet som »ein *Vermögen des Guten und des Bösen*«, s. 455.

I trykt udgave: Bind 23 side 71 linje 31

◀ **heller ikke kan sige: at det Ondes Grund er Villiens Misbrug ... det Onde** : sigter til s. 461f. i Julius Müller *Die christliche Lehre von der Sünde*, bd. 1, *Vom Wesen und Grunde der Sünde*, hvor han om alle dem, »welche seit *Origenes* und *Augustinus* die Ursache des Bösen in den *Mißbrauch* des freien Willens gesetzt haben«, skriver: »Sie trugen mit Recht Bedenken, es aus einem von Gott dem Menschen mitgetheilten Vermögen entspringen zu lassen, und mußten bei dem Bemühen, gegen diese und jede analoge Vorstellung eine bestimmte Grenze zu ziehen, dahin kommen, das Böse aus sich selbst abzuleiten; denn der *Mißbrauch* des freien Willens ist eben schon das Böse. Indessen ist der Ausdruck in andrer Beziehung nicht haltbar.«

I trykt udgave: Bind 23 side 71 linje 34

◀ **har allerede Joh. Climacus rigtigt viist** : 71,20.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 2

◀ **undtagen i Forhold til det Onde** : 71,11.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 11

◀ **i det Moderne har faaet »Virkelighed« ind med i Logiken** : refererer kritisk til G.W.F. Hegels (49,2) forsøg på at analysere 'Virkelighed' som en kategori i logikken el. i metafysikken, se hans *Wissenschaft der Logik* (15,29) bd. 1,2, i *Hegel's Werke* bd. 3-5; bd. 4, s. 199-218 (*Jub.* bd. 4, s. 677-696); og § 142-159 i *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (63,17), i *Hegel's Werke* bd. 6, s. 281-314 (*Jub.* bd. 8, s.

319-352). Dette blev behandlet på en tilsvarende måde af de da. hegelianere: se § 105-107 i J.L. Heibergs *Grundtræk til Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik* (15,29), s. 59-63; § 28-30 i A.P. Adlers *Populære Foredrag over Hegels objective Logik*, Kbh. 1842, ktl. 383, s. 152-173; og § 15 i Rasmus Nielsens (22,1) *Den propædeutiske Logik*, Kbh. 1845, ktl. 699, s. 159-178. Se også »Indledning« til *Begrebet Angest* (1844), i SKS 4, 317f., og kommentarerne dertil.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 13

◀ **Verdens 6000 Aars Historiske** : Bl.a. med udgangspunkt i forskellige steder i GT har man siden den kristne oldtid ment, at verden var skabt o. 4000 år f.Kr. Dette blev fx hævdet af den irsk-anglikanske ærkebiskop James Ussher, der i *Annales Veteris Testamenti* (1659) nåede frem til, at verden blev skabt 4004 f.Kr. Endnu langt op i det 19. årh. blev disse og lignende beregninger af mange betragtet som autoritative, så de på daværende tidspunkt anslog verdens historiske alder til ca. 6000 år. Se fx den officielle *Almanak for det Aar efter Christi Fødsel, 1850*, Kbh., upagineret, s. [3], hvor det oplyses: »Nærværende Aar regnes efter Christi Fødsel 1859. / Efter Verdens Skabelse 5817.«

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 21

◀ **vistnok** : rigtig nok, sandt nok.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 21

◀ **pantheistiske Videnskabelighed** : hentyder formentlig til Hegels filosofi, idet 'Videnskabelighed' i SKS journaler ofte står som betegnelse for den hegelianske spekulative filosofi (56,26). Da Hegel forbandt det guddommelige med verdensånden i dens udvikling gennem historien, forekom han mange at gøre sig skyldig i panteisme og i afskaffelse af en personlig Gud. Hegel blev mere og mere opmærksom på denne kritik og forsøgte at besvare beskyldningen i 3. udg. af *Encyklopædie* fra 1830, § 573, jf. *Encyklopædie der philosophischen Wissenschaften* (63,17) bd. 3, i *Hegel's Werke* (15,29) bd. 7,2, s. 452-468 (*Jub.* bd. 10, s. 458-474). I ty. sammenhæng blev Hegels påståede panteisme bl.a. diskuteret af F.C. Baur i *Die christliche Gnosis oder die christliche Religions-Philosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Tübingen 1835, ktl. 421, af Julius Schaller i *Die Philosophie unserer Zeit. Zur Apologie und Erläuterung des Hegelschen Systems*, Leipzig 1837, ktl. 758, s. 268-323, og af C.L. Michelet i *Geschichte der letzten Systeme der Philosophie in Deutschland von Kant bis Hegel* bd. 1-2, Berlin 1837-38, ktl. 678-679; bd. 2, s. 645-648. På da. grund blev emnet behandlet af J.L. Heiberg i hans *Grundtræk til Philosophiens Philosophie eller den speculative Logik* (15,29), § 129, anmærkningen, og af H.L. Martensen i *De autonomia conscientiae sui humanæ, in theologiam dogmaticam nostri temporis introducta*, Kbh. 1837, ktl. 648, § 11 og § 20 (jf. den da. overs. ved L.V. Petersen *Den menneskelige Selvbevidstheds Autonomie i vor Tids dogmatiske Theologie*, Kbh. 1841, ktl. 651) og i *Mester Eckart* (16,2), s. 39ff., s. 57 og s. 82ff.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 29

◀ **Gud-Msk.** : 36,34.

I trykt udgave: Bind 23 side 72 linje 36

◀ **1800** : dvs. 1800 år.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 2

◀ **Socrates** : 15,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 4

◀ **Videnskab; just den vil han have bort** : hentyder formentlig til 2. bog, kap. 5, afsnit 21, i Diogenes Laertios's filosofihistorie: »Da han indsaee, at hiin Granskning i fysiske Ting ikke egentlig er vor Sag, begyndte han at filosofere i Værkstederne og paa Torvet om Sæderne«, *Diogen Laërteses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111 (forkortet *Diogen Laërteses filosofiske Historie*); bd. 1, s. 66. Se desuden journaloptegnelserne NB:81-82, i SKS 20, 70.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 4

◀ **han er »en Bremse«** : hentyder til Platons dialog *Sokrates' Forsvarstale*, 30e, hvor Sokrates advarer sine dommere mod at dømme ham til døden: »For hvis I gør det, vil I ikke nemt kunne finde en anden af samme Slags som mig, en der – hvis jeg maa bruge et Udtryk, der maaske klinger lidt pudsigt – er blevet sat af Gud paa jeres By ligesom en Bremse paa en stor, ædel Hest, der paa Grund af sin store Krop er noget tung i det og maa holdes i Aande med Stik eller Slag. Det tror jeg virkelig har været Guds Tanke med mig: jeg bruger jo hele min Dag til at holde jer i Aande, til at drive jer frem, til at irritere hver enkelt af jer, ligesom en

Bremse, der flyver fra det ene Sted af Kroppen til det andet« (*Platons Skrifter* (15,30) bd. 1, s. 281).

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 5

◀ **i Plato** : SK beskæftigede sig ofte med forholdet mellem Sokrates som den, der ingen lære havde, og Platon (50,15) som den, der fremsatte en lære, se fx journaloptegnelsen NB14:55: »Ja allerede Plato selv er jo dog en Misforstaaelse i Forhold til Socrates. Kun Socrates formaaede at holde sig paa den Spidse at udtrykke i eet væk det Existentielle, bestandigt det Nærværende, saa han ingen Lære havde, intet System o: D:, men executivt [dvs. executivt, udøvende, i praksis] havde det. Plato gav sig god Tid – ved Hjælp af dette uhyre Sandsebedrag, blev der saa en Lære. Efterhaanden tabtes saa det Existentielle mere og mere af Sigte og saa blev Læren dogmatisk bredere og bredere«, *SKS 22, 377,9-16*, og se kommentarerne dertil.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 6

◀ **»Minervas Ugle flyver først, naar det mørknes«** : overs. citat fra »Vorrede« til Hegels *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (63,17), i *Hegel's Werke* bd. 8, s. 21 (*Jub.* bd. 7, s. 37): »die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug.« I antik myt. er Minerva (gr. Pallas Athene) visdommens desuden fx krigens, kunstens og videnskabens gudinde; en af hendes mange attributter er natuglen.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 14

◀ **sandt, hvad Joh: Climacus siger ... Xstd til »Videnskab« ... Vildfarelse** : sigter formentlig til følgende sider i kap. 2 »Den subjektive Sandhed, Inderligheden; Sandheden er Subjektiviteten« i anden dels andet afsnit i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) af Johannes Climacus (65,24), i *SKS 7, 195-213*.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 15

◀ **sandt ... hvad Assessoren ... siger ... desto vanskeligere er Helbredelsen** : frit citat fra »Ligevægten mellem det Æsthetiske og det Ethiske i Personlighedens Udarbeidelse« i anden del af *Enten – Eller* (1843), i *SKS 3, 188,26f.*: »Oftere har jeg bemærket i Livet, at jo kosteligere det Fluidum er, hvori et Menneske beruser sig, desto vanskeligere bliver hans Helbredelse«. – **Assessoren**: Wilhelm, assessor i landsover- samt hof- og stadsretten i København (i dag byretten), angivet som forfatter af B's papirer i anden del af *Enten – Eller*.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 19

◀ **soutenere** : understøtte, opretholde.

I trykt udgave: Bind 23 side 73 linje 35

◀ **Professor Stilling, med god Gage** : Som statslig embedsmand havde en professor mellem 1.200 og 1.800 rigsdaler (19,12) i årsgage.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 1

◀ **de Næringsdrivende** : i snæver forstand den, der havde taget borgerskab i en købstad for dér at kunne drive borgerlig næring, dvs. handel, manufaktur, befordring, gæstgiveri o.l. Som embedsmænd var professorerne lønnet af staten og kan i den forstand siges at drive næring ved at blive gageret for at drive videnskab.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 2

◀ **Philosophemer** : filosofiske påstande, betragtninger el. læresætninger.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 3

◀ **kameratlig** : dvs. kammeratlig.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 9

◀ **betrygget** : sikret, beskyttet.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 11

◀ **den Lov, naar Een lider, lider Alle** : hentyder formentlig til talemåden 'Når ét lem lider, lider de alle', jf. 1 Kor 12,26, hvor Paulus skriver: »saa at, enten eet Lem lider, lider alle Lemmerne med« (NT-1819), optegnet i E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (56m,10) bd. 1, s. 613.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 12

◀ **Paulus, der jo ogsaa brugte Klogskab** : se fx 1 Kor 12,8 og 14,1-25. – **Paulus**: den betydeligste skikkelse i den ældste kristendom, formentlig henrettet o. 65 i Rom. De 13 breve, der i NT er overleveret under Paulus' navn, blev på SKs tid almindeligvis alle anset for ægte; i dag regnes normalt kun de syv eller ni for ægte, heriblandt Romerbrevet, de to Korintherbreve og Galaterbrevet.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 18

◀ **marqueret** : markeret, udpræget, markant.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 21

◀ **in toto** : lat. i ét og alt, fuldstændig.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 22

◀ **Pauli Livs »totale Galskab«** : se fx 2 Kor 11,16-12,12.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 27

◀ **betryggede** : sikrede.

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 28

◀ **Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12 (58,17).

I trykt udgave: Bind 23 side 74 linje 34

◀ **det Bud ... »Du skal ikke danne Dig noget Billede af Din Gud«** : sigter til det tredje bud (også kaldet billedforbudet) i de ti bud: »Du skal ikke gjøre dig udskaaret Billede, eller nogen Lignelse [afbildning] efter det, som er i Himmelen oven til, eller det paa Jorden, neden til; eller det, som er i Vandet, under Jorden. Du skal ikke tilbede dem, og tiene dem; thi jeg, HERREN, din Gud, er en nidkier Gud (...)«, 2 Mos 20,4-5 (GT-1740). Sml. S.B. Hersleb *Lærebog i Bibelhistorien. Udarbeidet især med Hensyn paa de høiere Religionsklasser i de lærde Skoler*, 3. opl., Kbh. 1826 [1812], ktl. 186 og 187, s. 41, hvor det andet bud lyder således: »[Du skal] ei danne dig noget Billede til at dyrke og tjene; thi jeg er Jehova, din Gud, en nidkjær Gud (...)«.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 8

◀ **Den yngre Fichte har ... gjort opmærksom derpaa** : I § 108 i sin *Sätze zur Vorschule der Theologie*, Stuttgart og Tübingen 1826, ktl. 501, s. 212-214, skriver I.H. Fichte s. 214: »jenes entscheidende, alle Religionen damaliger Welt charakterisirende und richtende Gebot: *Du sollst kein Bild, noch irgend ein Gleichniß* (Symbol) *deines Gottes machen, und du sollst keine Götter neben mir haben* – beides (...) eigentlich das *Gleiche* bedeutend – enthielt den Geist reiner, aber nur dem Judenthum verliehener Religion, durch die jede höhere Offenbarung, jede tiefere Gotteserkenntniß bedingt war. / (Uns selbst freilich, nach unserm gegenwärtigen Standpunkte kann dies weniger eindringlich erscheinen, da jenes Gebot des Glaubens an die Einheit und Bildlosigkeit Gottes so durchgreifend gesiegt hat, daß uns vielmehr bei zunehmender Verstandesentwicklung Gott bereits zur abstrakten Einheit eines leeren Absoluten, zu einer allgemeinen necessitas [lat. nødvendighed] herabgesunken ist, so daß wir selbst für die kräftige Fülle jenes sinnlich symbolisirenden Glaubens, dem Gott doch als *Lebendiger* sich verkündete, wirklich zu *schlecht* geworden sind.)« – **Den yngre Fichte**: Immanuel Hermann Fichte (1796-1879), ty. filosof, søn af J.G. Fichte, derfor oftest omtalt som 'den yngre Fichte'; fra 1836 ekstraordinær og fra 1840 ordinær prof. i filosofi i Bonn, 1842-63 prof. i Tübingen. SK ejede adskillige af hans værker og udgivelser (jf. ktl. 501-511 og 877-911).

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 12

◀ **Blødagtighed** : det at sky anstrengelser, at være styret af magelighed, forfinethed, forvænthed.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 15

◀ **allehaande** : alle slags.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 17

◀ **Underfundighedens**: snedighed, listighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 23

◀ **fripostigt** : frimodigt, frækt.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 29

◀ **priselig** : prisværdig, rosværdig.

I trykt udgave: Bind 23 side 75 linje 32

◀ **den nye Lap paa det gl. Klædebon** : spiller på Matt 9,16: »Ingen sætter en Klud af nyt Klæde paa et gammelt Klædebon, thi Kluden river Noget fra Klædebonnet, og Hullet bliver værre« (NT-1819). Luther gengiver verset således: »Niemand flicket ein altes Kleid mit einem Lappen von neuem Tuch; denn der Lappe reißt doch wieder vom Kleide, und der Riß wird ärger«, jf. *Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments, nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffel*, Karlsruhe og Leipzig 1836, ktl. 3 (forkortet *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers*).

I trykt udgave: Bind 23 side 76 linje 9

◀ **afdøe** : 45,15.

I trykt udgave: Bind 23 side 76 linje 15

◀ det ikke **været saa**: forholdt sig således.

I trykt udgave: Bind 23 side 76 linje 23

◀ **da Han sagde: kommer hid** : sigter til Matt 11,28, hvor Jesus siger: »Kommer hid til mig Alle, som arbeide og ere besværede! og jeg vil give Eder Hvile« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 76 linje 25

◀ **kun en Apostel ... har Myndighed til at være saaledes streng** : sml. »Om Forskjellen mellem et Genie og en Apostel« i *Tvende ethisk-religieuse Smaa-Afhandlinger* af H. H. (1849), s. 61-85, i SKS 11, 95-111.

I trykt udgave: Bind 23 side 76 linje 27

◀ **som Forbryder er dømt fra Livet** : hentyder til beretningerne om Jesu korsfæstelse sammen med to røvere el. forbrydere, den ene ved hans højre, den anden ved hans venstre side, se især Luk 23,32-33.

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 2

◀ **en Gudsbespotter** : hentyder især til beretningen i Matt 26,57-68 (NT-1819) om det forhør, ypperstepræsten Kajfas foretog af Jesus for det jødiske Råd, hvor der også var mange andre jøder til stede. Efter at Kajfas havde spurgt Jesus, om han var »Christus, den levende Guds Søn«, og Jesus havde bekræftet det, sønderrev Kajfas sine klæder og sagde: »han har bespottet Gud; hvad have vi længere Vidner behov? se, nu have I hørt hans Bespottelse. Hvad tykkes Eder?« Og de svarede: »han er skyldig til Døden«, hvorefter de »spyttede udi hans Ansigt«.

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 2

◀ **flyet af Alle** : hentyder til, at Judas forrådte Jesus (se Matt 26,14-16.48), at alle de andre disciple lod ham i stikken og flygtede, da han blev taget til fange (se Matt 26,56), og at Peter fornægtede ham, mens han blev forhørt af ypperstepræsten i Rådet (se Matt 26,69-75).

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 3

◀ **hudflettet** : pisket; hentyder til Matt 27,26, hvor det fortælles, at Pilatus lod Jesus piske og overgav ham til at blive korsfæstet.

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 3

◀ **forhaanet, bespyttet** : se Luk 18,32, hvor Jesus forudsiger sin lidelse og død med ordene: »Thi han skal overantvordes [overgives til] Hedningerne, og bespottes, forhaanes, og bespyttes« (NT-1819). If. Mark 14,65 (NT-1819) begyndte nogle at »bespytte« Jesus under forhøret af ypperstepræsterne i Rådet (77,2). Og i beretningen om forhøret for Pilatus fortælles det, at de rom. soldater klædte Jesus af, iførte ham en purpurkappe, satte en tornekrone på hans hoved, gav ham en kæp i højre hånd, faldt på knæ for ham, »bespottede ham, og sagde: hil være dig, du Jødernes Konge!« hvorefter »de spyttede paa ham« og slog ham i hovedet med kæppen, se Matt 27,27-31 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 3

◀ **troer paa mig** : hentyder formentlig til Joh 14,1, hvor Jesus siger: »troer paa Gud, og troer paa mig« (NT-

1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 5

◀ **at han var Den, han sagde sig** : underforstået: at være, nemlig Kristus.

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 9

◀ **Luther** : 12,18.

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 22

◀ **I Prædikenen ... 6te Søndag efter Paaske ... skal man ikke følge ham** : sigter til Martin Luthers epistelprædiken over 1 Pet 4,7-11 til 6. søndag efter påske i *En christelig Postille* (12,18) bd. 2, s. 278-291; s. 289f.: »Derfor maae saavel Prædikere som Tilhørere først og fremmest agte paa, om Man ogsaa har det usvigelige Vidnesbyrd, at Læren, som foredrages, egentligen er Guds sande Ord, aabenbaret af Himlen, givet de hellige første Fædre, Propheter og Apostler, bekræftet og til Forkyndelse betroet af Christus Selv. Thi aldrig bør det taales, at Man omgaaes med Læren, som Enhver lyster, eller som det bedst kan rime sig med menneskelig Forstand og Fornuft; aldrig taales, at Man leger og gøgler med Skriften og Guds Ord, tyder det, strækker det, drejer det, slikker derpaa efter eget Tykke, for Menneskers eller for Enigheds Skyld; thi saa havde Man ingen sikker eller bestandig Grund, som Samvittighederne kunde forlade sig paa. / Ligesaa lidet bør Man taale det, om Nogen, som har fortrinlig Anseelse, Hellighed, Aand og Forstand – jeg er saa tilfreds [jeg er ligeglad med, om] det var en Apostel – vilde fremtræde, beraabende sig paa sine Gaver og sit betroede Embed, og have Myndighed til at lære, hvad han fandt for Godt – Tilhørerne bør ikke antage eller troe, hvad slig en Mand lærer.«

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 22

◀ **Svarer Luther: ved at prøve Læren** : se fortsættelsen af citatet i foregående kommentar, s. 290, sp. 1: »Herimod lærer St. Petrus, i Overeensstemmelse med hele den øvrige Skrift, at Man, under evig Saligheds Forliis, ej skal see eller agte paa Mennesker eller Gaver i Troens Anliggender, men prøve og bedømme al Lære efter det klare, usvigelige Guds Ord, som er os given fra Himlen og har saavel Apostlenes sikke, samdrægtige Vidnesbyrd, som Kirkens fra Arilds Tid.«

I trykt udgave: Bind 23 side 77 linje 33

◀ **Socrates** : 15,30.

I trykt udgave: Bind 23 side 78 linje 4

◀ **det Offer, som Ballotationen har krævet** : se Platons dialog *Sokrates' Forsvarstale*, 36a, hvor Sokrates efter domsafsigelsen siger til nævningene: »Det, der nu er sket, er ikke paa nogen Maade kommet mig uventet, og derfor – ja, forresten ogsaa af mange andre Grunde – føler jeg ikke nogen Vrede eller Sorg derover. Jeg er tværtimod forbavset over, at der er faldet saa mange Stemmer paa begge Sider; jeg havde ventet, at Forskellen vilde blive meget stor og ikke saa ringe, som det faktisk er Tilfældet. Efter dette kan man jo sige, at hvis blot 30 Stemmer var faldet anderledes, vilde jeg være bleven frikendt; Meletos personlig har da, synes jeg, tabt sin Sag, og mer end det: hvis ikke Anytos og Lykon var optraadt som hans Medanklagere, vilde han have faaet en Bøde paa 1000 Drachmer, ifølge Reglen om, at der skal falde mindst en Femtedel af Stemmerne paa Anklagerens Side« (*Platons Skrifter* (15,30) bd. 1, s. 287). Se også 2. bog, kap. 5, afsnit 41-42, i *Diogen Laërtes filosofiske Historie* (73,4) bd. 1, s. 74. – **Ballotationen**: 26,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 78 linje 4

◀ **»Regnskabet«** : 34,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 1

◀ **de »tre Noter«** : dvs. »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed« (35,2).

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 1

◀ **i dets sidste Redaktion** : 34,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 2

◀ tilbage **paa**: til.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 3

◀ **simplement** : fr. simpelt.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 7

◀ **Theses** : af gr. flertal for 'thésis', tese.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 8

◀ **den Thesis: »Mængde« er Usandheden** : hovedemnet for »No. 1. Til Dedicationen 'hiin Enkelte'«, se *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (30,8), s. 89-98 (SV2 13, 633-641).

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 8

◀ **den Thesis om »den Enkelte.«** : sml. den sidste del af »No. 2. Et Ord om min Forfatter-Virksomheds Forhold til 'den Enkelte'«, der har kategorien »den Enkelte« som hovedtema, se *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 105-111 (SV2 13, 647-653).

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 9

◀ **Contra-Vægt** : modvægt (noget, der modvirker el. opvejer effekten af noget andet).

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 12

◀ **en Poeniterende** : en angrende el. bodgørende.

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 13

◀ **»hende«** : sigter til SKs tidligere forlovede, Regine Olsen, gift Schlegel (47,37).

I trykt udgave: Bind 23 side 79 linje 14

◀ **D. H-A. kaldes »Trøsteren«** : I de tekster fra Johannesevangeliet, der henvises til i den følgende kommentar, er den gr. betegnelse for 'den Hellig-Aand' el. Helligånden: ὁ παράκλητος, ho paráklētos, paraklētén, der ofte gengives med 'talsmanden', men også med 'trøsteren'. I NT-1819 benyttes oversættelsen 'Talsmanden'. Luther derimod gengiver med 'der Tröster', se *Die Bibel nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers* (76,9); herfra er det overtaget i *Huus- og Reyse-Bibel* (54,14).

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 3

◀ **at den skulde trøste Disciplene ... Xstus ... ikke mere synligt var blandt dem** : hentyder til Jesu afskedstale under det sidste påskemåltid, Joh 13-17, hvor han siger: »Men naar Trøsteren kommer, hvilken jeg skal sende eder af [fra] Faderen, Sandheds Aand, som udgaaer af [fra] Faderen, han skal vidne om mig. Og I skulle [skal] ogsaa vidne; thi I have været hos mig af [fra] Begyndelsen. Dette haver jeg talet til eder, at I skulle [skal] ikke forarges. De skulle [skal] sette eder i Band; ja den Tid skal komme, at hvo som ihjelslaaer eder, skal mene, han gjør Gud en Tieneste dermed. Og saadant skulle [skal] de derfor gjøre [mod] eder, at de hverken kiende min Fader, og ey mig. Men jeg haver talet dette til eder, paa det at [for at], naar den Tid kommer, I skulle [skal] tænke derpaa, at jeg sagde eder det; og jeg sagde eder ikke saadant af [fra] Begyndelsen, thi jeg var hos eder. Og nu gaaer jeg hen til den, som mig udsendte, og ingen af eder spørger mig ad: Hvor gaaer du hen? Men fordi at jeg taledede dette til eder, da er eders Hierte sorigfuldt. Men jeg siger eder Sandhed, det er eder godt, at jeg gaaer bort; thi gaaer jeg ikke bort, da kommer Trøsteren ikke til eder; men gaaer jeg bort, da vil jeg sende ham til eder«, Joh 15,26-16,7 (*Huus- og Reyse-Bibel*). Se også Joh 14,15-31, især v. 25-27: »Saadant haver jeg talet til eder, den Stund jeg haver været hos eder. Men Trøsteren, den Hellig Aand, hvilken min Fader skal sende i mit Navn, han skal lære eder det altsammen, og minde eder paa alt det som jeg sagde eder. Jeg lader [efterlader] eder Fred; min Fred giver jeg eder; jeg giver eder ikke, som Verden giver; eders Hierte forfærdes ikke, og frygte sig ikke!« (*Huus- og Reyse-Bibel*).

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 4

◀ **Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 11

◀ **holde ud med** : dvs. vedblive at være sammen med.

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 12

◀ **Loven** : Moseloven.

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 20

◀ **Den Hellig-Aand, som Xstus vil sende** : 80,4.

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 23

◀ **Dispensator** : af lat. regnskabsfører, forvalter; den, der giver dispensation (fra loven), benåder og fritager for straf.

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 24

◀ **Det hedder: alle Dine Synder ... forladte, der er gjort Fyldest** : hentyder dels til absolutionen under skriftemål, hvor præsten med håndspålæggelse tilsiger hver enkelt syndernes forladelse (to ad gangen): »Efterdi I af Hiertet angrer og fortryder eders Synder og i en stadig Tro henflyer til GUDs Barmhertighed i Christo JEsu, lover derhos [desuden] ved GUDs Naade at beflicte eder paa et bedre og skikkeligere Liv herefter, da paa GUDs og mit Embedes Vegne, efter den Magt og Myndighed GUD selv har givet mig her oven fra til at forlade Synderne paa Jorden, tilsiger jeg eder alle eders Synders *Forladelse i Navn GUD Faders, Søns og Hellig Aands, Amen!*« (*Dannemarks og Norges Kirke-Ritual*, Kbh. 1762 [1685], s. 146f.). Dels til bortsendelsesordene efter nadver: »Den korsfæstede og atter opstandne Christus Jesus, som nu har bespiset og skienket Eder med sit hellige Legem og Blod, hvormed han har fyldestgjort for Eders Synder, han styrke og opholde Eder derved i en sand Tro til det evige Liv!« (*Forordnet Alter-Bog* (19,1), s. 254).

I trykt udgave: Bind 23 side 80 linje 27

◀ **i den ældste Tid først vilde lade sig døbe paa Dødsleiet** : hentyder til den oldkirkelige praksis at udskyde dåben til dødslejet; det mest berømte eksempel herpå er kejser Konstantin, der først lod sig døbe kort før sin død i 337 af biskop Euseb af Nikomedia.

I trykt udgave: Bind 23 side 80m linje 2

◀ **tager (...) forfængelig** : anvender på en sådan måde, at det misbruges.

I trykt udgave: Bind 23 side 81m linje 10

◀ **»Christenheden«** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 81 linje 11

◀ **Socrates ... standsede paa det at være Msk** : hentyder formentlig til Platons dialog *Faidros*, hvor den unge Faidros bringer mytologiske udredninger på tale, og hvor Sokrates (15,30) svarer, 229e-230a: »Dertil har jeg absolut ikke Tid. Og Grunden, min kære Ven, er den, at jeg endnu ikke er naaet til at kende mig selv, hvad Indskriften i Delfi jo siger man skal. Naar jeg nu stadig er uvidende om dette, kan du nok forstaa, jeg finder det latterligt at spekulere paa uvedkommende Ting. Derfor lader jeg nu saadanne Ting staa ved deres Værd, slutter mig til, hvad der i Almindelighed tros derom, og – som sagt – undersøger ikke saadant noget, men mig selv, for at klare, om jeg er et Uhyre, der er mere uberegneligt og hidsigt end selve den ildsprudende Tyfon, eller om jeg er et mere fredeligt og usammensat Væsen med Andel i det guddommelige og fri for alt det tyfoniske« (*Platons Skrifter* (15,30) bd. 6, s. 16f.). – **standsede paa:** standsede ved, som udtryk for, at ens opmærksomhed blev fanget af noget, at man studsede el. standsede op ved noget (og dermed henledte andres opmærksomhed på det).

I trykt udgave: Bind 23 side 81 linje 22

◀ **Fritænker** : if. C. Molbech *Dansk Ordbog* (12,22) bd. 1, s. 319, sp. 2: »den, som tænker frit (især om den, der i Religionssager ikke antager Kirkens Lærdomme).«

I trykt udgave: Bind 23 side 82 linje 2

◀ **misligt** : betænkeligt, tvivlsomt.

I trykt udgave: Bind 23 side 82 linje 11

◀ **Xstus er Synderes Ven** : hentyder til Matt 11,19, hvor Jesus siger om sig selv: »Og Menneskesønnen kom, han både spiser og drikker, og folk siger: Se den frådser og dranker, ven med toldere og syndere!«

I trykt udgave: Bind 23 side 82 linje 14

◀ **der er et aber derved** : af ty. 'es ist ein Aber dabei', der er en betænkelig omstændighed, en skjult el. uventet vanskelighed ved det.

I trykt udgave: Bind 23 side 82 linje 20

◀ **Videnskaben vil gjøre Xstd. til Mythologie** : hentyder til den mytologiske tolkning af NT, som indledtes med den ty. protestantiske teolog D.F. Strauß' skelsættende værk *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* bd. 1-2, Tübingen 1835-36, if. hvilket beretningerne om Jesus er baseret på myter, og som blev videreført og radikaliseret af ty. teologer og filosoffer, fx Bruno Bauer (fx i *Kritik der evangelischen Geschichte der Synoptiker* bd. 1-3, Leipzig 1841-42). På da. grund var fx Fr. Beck (i afhandlingen *Begrebet Mythos eller den religiøse Aands Form*, Kbh. 1842, ktl. 424) og H. Brøchner (jf. hans overs. *David Friedrich Strauß: Fremstilling af den christelige Troeslære i dens historiske Udvikling og i dens Kamp med den moderne Videnskab* bd. 1-2, Kbh. 1842-43, ktl. 803-804) stærkt inspireret af Strauß.

I trykt udgave: Bind 23 side 83 linje 3

◀ **flyer til** : tager sin tilflugt til.

I trykt udgave: Bind 23 side 83 linje 16

◀ **en Svagheds-Synd** : en synd, der skyldes svaghed, manglende karakterfasthed, menneskelig ufuldkommenhed.

I trykt udgave: Bind 23 side 83 linje 20

◀ **Slægtens** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 83 linje 26

◀ **Concordieformelen** : el. *Konkordieformlen*, er betegnelsen for det sidste lutherske bekendelsesskrift. Det blev forfattet af flere fremtrædende reformationsteologer for at hindre en truende splid om den rette og sande lære inden for den unge lutherske kirke efter Luthers død i 1546. Skriftet, der er affattet på tysk, blev i 1577-78 underskrevet af en lang række fyrster, rigsstæder og teologer (o. 8.000) og fik således status som bekendelsesskrift (dog aldrig for den evangelisk-lutherske kirke i Danmark). *Konkordieformlen* blev først publiceret i *Konkordiebogen* 25. juni 1580, og efter adskillige forsøg og mange diskussioner blev den udgivet i en endelig lat. oversættelse som *Formula Concordiae* i 1598. Se *Libri symbolici ecclesiae evangelicae sive concordia*, udg. af K.A. Hase, 2. udg., Leipzig 1837 [1827], ktl. 624, s. 570-830.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 1

◀ **faveur** : fr. gunst, begunstiggelse; 'i faveur af', til fordel for, til gunst for.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 3

◀ **Procuratores** : lat. forvaltere, bestyrere, sagførere.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 4

◀ **Aflad fra** : afledning fra, eftergivenhed i forhold til.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 11

◀ **Narrestreg** : en nars påfund; naragtigt, tåbeligt, absurd påfund el. foretagende.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 17

◀ **Styrelsen** : Guds styrelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 22

◀ **Msk-Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 25

◀ **vanslægte** : degenerere, vanarte, udarte.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 26

◀ **odium totius generis humani** : lat. 'had til hele menneskeheden'. Kilden til dette er muligvis kirkefaderen Tertullian *Apologeticus adversus gentes pro christianis* (lat. Forsvar for de kristne mod hedningene), 37, 8: »Sed hostes maluistis vocare generis humani« (lat. »Men I har foretrukket at kalde dem [de kristne] fjender af menneskeheden«), jf. *Qu. Sept. Flor. Tertulliani opera*, udg. af E.F. Leopold, bd. 1-4, Leipzig 1839-41, ktl. 147-150 (i *Bibliotheca patrum ecclesiasticorum latinorum selecta*, udg. af E.G. Gersdorf, bd. 4-7); bd. 1, s. 109. Se også den rom. historieskriver Tacitus' *Annales* (lat. *Årbøger*), 15. bog, kap. 44, 4, jf. *C. Cornelii Taciti opera ex recensione Ernestiana*, udg. af I. Bekker, Berlin 1825, ktl. 1282, s. 347. Her

fortælles det, at de kristne, som var mistænkt for at have forårsaget Roms brand under kejser Nero, ikke så meget blev dømt for brandstiftelse som pga. 'odio humani generis'. I sin oversættelse gengiver J. Baden udtrykket med »Had til det menneskelige Kiøn«, *Cajus Cornelius Tacitus* bd. 1-3, Kbh. 1773-97, ktl. 1286-1288; bd. 2, 1775, s. 282.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 30

◀ **himmelskrigende** : himmelråbende.

I trykt udgave: Bind 23 side 84 linje 37

◀ **enerveret** : udmarvet, afsvækket.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 2

◀ **underskyde sig** : lægge sig imellem som et skjult, forfalskende grundlag.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 11

◀ **dømt paa Livstid** : idømt livsvarigt fængsel.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 12

◀ **perfectibelt** : som har evne til at udvikle sig el. til at gøre fremskridt.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 22

◀ **Underfundighed** : snedighed, listighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 35

◀ **50 pc.**: procent.

I trykt udgave: Bind 23 side 85 linje 39

◀ **løbe ind** : blive udtalt el. anført (igen).

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 4

◀ **forhindre, at det ikke bliver** : sjældnen brug af dobbeltnægtelse, altså: forhindre, at det bliver.

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 8

◀ **med Ild og Sværd forfulgte de Xstne** : hentyder til forfølgelserne af de kristne i de første par århundreder e.Kr., hvorunder nogle led martyrdøden ved at blive brændt på et bål, andre ved at blive halshugget, andre igen ved at blive kastet for vilde dyr, jf. fx skildringerne i *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37 (forkortet *Kirkens Historie af Eusebius*), 4. bog, kap. 15-17, s. 204-223; 5. bog, kap. 1-4, s. 248-273; 6. bog, kap. 1-5, s. 329-340, og kap. 39-42, s. 383-397; 7. bog, kap. 15, s. 434-436; 8. bog, kap. 6-13, s. 492-513; og 9. bog, kap. 6, s. 541f., og kap. 10, s. 565. Se også oversætterens indledning, hvor der med hensyn til skriftets tilblivelsestid står: »I en høist mærkelig Tidsalder, da Christendommen havde kjæmpet sig igjennem sine tre første Aarhundreder og Verden, som saae, at Ild og Sværd ikke vilde bide, smigrede for den og gav den Judaskysset«, s. [I].

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 17

◀ **assurere** : ved assurance at sikre sig erstatning for mulige tab.

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 26

◀ **Assurancecompagniet** : 56m,1.

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 32

◀ **Guds Fjende** : allusion til Jak 4,4: »I Hoerkarle og Hoervinder! vide I ikke, at Verdens Venkab er Guds Fiendskab? Derfor, hvo [hvem] som vil være Verdens Ven, bliver Guds Fiende« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 34

◀ **»Præsten«** : SK har her og ved følgende forekomst opr. skrevet: Mynster (61,34), senere overstreget det og skrevet »Præsten«, se illustration 4, i SKS 23, 87.

I trykt udgave: Bind 23 side 86 linje 40

◀ **mislig** : betænkelig, tvivlsom.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 4

◀ **Chimaine** : 40,26.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 5

◀ **gjør (...) af** : bringer i orden, besørger.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 13

◀ **Ophævelse** : besværlighed, forberedelse, postyr.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 14

◀ **Dit Navn, som Klokkeren indfører** : spiller på, at det var klokkeren, der modtog navne på dem, der meldte sig til skriftemål og altergang, og indførte dem i kommunionbogen, og at han førte kontrabogen af de forskellige kirkebøger, mens præsten førte hovedbogen.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 14

◀ **i »Livsens Bog«** : spiller modsætningsvis på Åb 17,8, hvor der er tale om dem, »hvis Navne ikke ere skrevne i Livsens [livets] Bog« (NT-1819). Se også Åb 20,15.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 15

◀ **Udødelighed** : 51,3.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 23

◀ **Billighed** : god grund, rimelighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 29

◀ **forekaste** : bebrejde.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 29

◀ oplyse ved **Tabeller**: sigter til statistiske opgørelser i stil med *Statistisk Tabelværk*, som Statistisk Bureau (tidl. Tabelkommissionen) siden 1835 omtrent årligt havde udgivet med detaljerede tabeller over især demografiske og økonomiske forhold i kongeriget Danmark.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 31

◀ **uskateerligste** : dvs. uskatterligste, mest uvurderlige.

I trykt udgave: Bind 23 side 88m linje 6

◀ **det sande Gode, »... giver Glæderne deres rette Smag ... lindrer Sorgerne.«** : formentlig frit citat fra J.P. Mynsters prædiken over Joh 10,11-17 til anden søndag efter påske, nr. XXIX »At vi alle, eenfoldigen og oprigtigen, skulle [skal] holde os til den samme christelige Tro« i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret*, 3. opl., bd. 1-2, Kbh. 1837 [1823], ktl. 229-230 og ktl. 2191; bd. 1, s. 358-369; s. 362: »Det er (...) sandt, at de fleste Mennesker have mange Plager i Verden, men det er tillige sandt, at de største iblandt disse ere Misfornøielse og Tvivl og Frygt og Bekymring, at det Gode, de egentlig savne, er et saadant, som kunde formindske Sorgernes Bitterhed, og give Glæderne deres rette Smag.« Om dette gode siger Mynster: »vi [have] dog intet andet Navn for hiint store Gode, end Troen, den sande, levende, christelige Tro; i den er Grundvolden for al vor Beroligelse, Kilden til alt det, der kan fylde og lyksaliggjøre Hiertet«, s. 363.

I trykt udgave: Bind 23 side 88 linje 7

◀ **over al Maade (...) Overvægt af Salighed som Paulus siger** : sigter til 2 Kor 4,17, hvor Paulus (74,18) skriver: »Thi vor Trængsel, som er stakket og let, skaffer os en over al Maade stor, evig Vægt af Herlighed« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 88m linje 20

◀ **ængstede Samvittigheds**: I NB:79, i SKS 20, 69, henføres udtrykket 'den ængstede samvittighed' til

Luther, jf. fx hans evangelieprædiken til første søndag i advent i *En christelig Postille* (12,18) bd. 1, s. 15-30, især s. 18, s. 20f. og s. 27f. Se endvidere artiklen »Gewissen« i *Geist aus Luther's Schriften oder Concordanz*, udg. af F.W. Lomler, G.F. Lucius, J. Rust, L. Sackreuter og E. Zimmermann, bd. 1-4, Darmstadt 1828-31, ktl. 317-320; bd. 2, 1829, s. 327-346.

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 2

◀ **Spise** : mad.

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 3

◀ **Prædikeforedraget** : den holdte prædiken.

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 10

◀ **hungres ud** : el. sultes ud (som ved en belejring, hvor fjenden tvinges til at overgive sig, når fødevarerne er sluppet op).

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 14

◀ **Radicalcour** : medicinsk behandling, der går ud på at fjerne sygdommen fuldstændig, modsat en palliativ el. symptomatisk kur, der kun sigter mod at lindre sygdommens symptomer.

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 19

◀ **Resolverethed** : åbenhed (se følgende kommentar).

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 21

◀ **resolvere** : lat. løser igen, opløser; lukker op, åbner.

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 21

◀ **Underbalsom**: dvs. balsam (21,13).

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 27

◀ **»Ordets Tjener.«** : fast betegnelse for en præst (jf. Luk 1,2 og ApG 6,4).

I trykt udgave: Bind 23 side 89 linje 31

◀ **tilgavns** : fuldt ud, grundigt; på en sådan måde, at det svarer til hensigten.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 5

◀ **den bestaaende Christenhed** : 12,22.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 6

◀ **Ballotation** : 26,2.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 9

◀ **Notarius publicus** : lat. 'offentlig skriver'; var i København betegnelse for den embedsmand, hvis hverv det var at bevidne og bekræfte retsakter, fx testamenter, borgerbreve, beskikkelser, gældsbreve og domme.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 12

◀ **creeret** : skabt; valgt, udnævnt.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 13

◀ **blev sig selv vigtig** : blev vigtig, indbildsk i egne øjne, nærrede store tanker om egen betydning.

I trykt udgave: Bind 23 side 90 linje 25

◀ **Goethe** : Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), ty. digter, dramatiker, essayist, jurist, statsmand og naturvidenskabsmand. Af hans værker ejede SK bl.a. *Goethe's Werke. Vollständige Ausgabe letzter Hand* bd. 1-60, Stuttgart og Tübingen 1827-42 (ktl. 1641-1668, bd. 1-55, 1827-33, forkortet *Goethe's Werke*), der udkom samtidig i to formater, dels i sedez (16|SN), som SK normalt synes at henvise til, dels i oktav (8|SN), som SK if. regning af 10. feb. 1836 (KA D pk. 8 læg 1) angiveligt har købt hos universitetsboghandler C.A.

Reitzel.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 1

◀ **Clärchen ... i den Grad kan elske blot Msk** : sigter til 1. akt, 3. scene, og 3. akt, 2. scene, i Goethes sørgespil i fem akter *Egmont* (1788), i *Goethe's Werke* (16|SN) bd. 8, 1828, s. 167-298; s. 188-197 og s. 231-238. Som leder af den aristokratiske opposition mod det sp. herredømme i Nederlandene svæver grev Egmont, prins af Gaure, i livsfare, efter at hertugen af Alba er ankommet med en hær for at skabe orden efter den forudgående billedstorm. Uagtet sin vanskelige stilling som mægler mellem almuens, aristokratiets og kongemagtens interesser finder Egmont hvile hos sin elskede, den borgerlige Clärchen Til sin mor siger hun i 1. akt, 3. scene: »Es ist keine falsche Ader an ihm. Seht, Mutter, und er ist doch der große Egmont. Und wenn er zu mir kommt, wie er so lieb ist, so gut! wie er mir seinen Stand, seine Tapferkeit gerne verbärge! wie er um mich besorgt ist! so nur Mensch, nur Freund, nur Liebster«, s. 193f.; jf. også s. 237f. I sin helhed blev *Egmont* sidste gang opført på Det kgl. Teater i 1834.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 2

◀ **Margrethe ... Faust** : sigter til den kvindelige hovedperson Margarete el. Gretchen og hendes forhold til Faust i første del af Goethes tragedie *Faust* (1808), i *Goethe's Werke* (16|SN) bd. 12, 1828, s. 1-247. Dette forhold behandler SK især i 3. afsnit af »Skyggerids« i første del af *Enten - Eller* (1843), i *SKS 2*, 200-209, hvor det fremføres, at Faust ikke fordrer dannelse el. åndelig udvikling hos den pige, der skal vække hans attrå, men umiddelbarhed; og det tilføjes: »Alt dette har Goethe fuldkommen indset, og derfor er Margrete en borgerlig lille Pige, en Pige, man næsten kunde fristes til at kalde ubetydelig«, *SKS 2*, 203,5-7; jf. også *SKS 2*, 200,1-10.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 10

◀ **sympathetisk** : egl. med-lidende; medfølelse, deltagende.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 14

◀ **Ubillighed** : utilbørlighed; urimelighed.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 16

◀ **Egmont kalder hende »Clärchen«** : Clare, Egmonts elskede, kaldes ikke blot 'Clärchen' af ham, men også af de øvrige personer i sørgespillet.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 17

◀ **der er intet Nyt under Solen** : frit citat fra Præd 1,9: »Hvad som var, det samme skal vorde, og hvad som er skeet, det samme skal skee; saa er der slet intet Nyt under Solen« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 24

◀ **jeg veed intet uden Christum og Ham korsfæstet** : frit citat fra 1 Kor 2,2, hvor Paulus skriver: »Thi jeg agtede mig ikke at vide Noget iblandt Eder, uden Jesum Christum, og ham korsfæstet« (NT-1819)

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 37

◀ **sagte af en Apostel koste de ham Livet** : If. traditionen blev Paulus halshugget i Rom under kejser Nero, der døde i juni 68, jf. 2. bog, kap. 22 og 25, i *Kirkens Historie af Eusebius* (86,17), s. 95f. og s. 104.

I trykt udgave: Bind 23 side 91 linje 37

◀ **Understrygelse** : understregning, fremhævelse.

I trykt udgave: Bind 23 side 92 linje 13

◀ **Høidetryk** : Man skelnede i København på SKs tid mellem to slags vand: pumpevand, der kom fra de nærliggende søer (Peblingsøen m.fl.), og som skulle bringes op af vandledningen ved mekanisk hjælp, og høj- el. højdetryksvand, der kom fra den højereliggende Emdrup Sø, og som pga. højdeforskellen havde tryk på, når det kom ud af ledningen.

I trykt udgave: Bind 23 side 92 linje 16

◀ **Excellensen Ørsted** : Anders Sandøe Ørsted (1778-1860), da. jurist, premierminister; fra 1801 assessor i hof- og stadsretten, fra 1809 tillige meddirektør og lærer i kirkeret ved Pastorseminariet, fra 1810 dommer i højesteret, som han forlod i 1813 for at indtræde i det da. kancelli som deputeret, fra 1825 tillige som

generalprokurør; han var blevet dr.jur. i 1815. I 1842 blev han medlem af gehejmestatsrådet (statsminister), men mistede i 1848 alle sine embeder; fra 1848-49 var han medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling. I sept. 1841 fik Ørsted titel af gehejmekonferensråd og blev rykket op i første rangklasse, hvorfor han skulle tituleres 'Excellence'. – **Excellensen**: dvs. Excellence; if. rangforordningen af 14. okt. 1746 (med ændringer ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808) var titulaturen 'Excellence' forbeholdt rangspersoner af 1. klasse.

I trykt udgave: Bind 23 side 92 linje 19

◀ **Rigsdalerseddel** : 19,12.

I trykt udgave: Bind 23 side 92 linje 21

◀ **andrages** : pådrages.

I trykt udgave: Bind 23 side 92 linje 25

◀ **Rom. 7** : sigter især til v. 14-25, hvor Paulus skriver: »Thi vi vide, at Loven er aandelig; men jeg er kiødelig, solgt under Synden. Thi jeg forstaaer ikke, hvad jeg gjør; det, som jeg vil, gjør jeg ikke, men hvad jeg hader, det gjør jeg. Men gjør jeg det, som jeg ikke vil, da giver jeg Loven det Vidnesbyrd, at den er god. Men nu gjør ikke jeg det mere, men Synden, som boer i mig. Thi jeg ved, at i mig, det er, i mit Kiød, boer ikke Godt; Villien har jeg vel, men at udrette det Gode formaaer jeg ikke; thi det Gode, som jeg vil, det gjør jeg ikke; men det Onde, som jeg ikke vil, det gjør jeg. Dersom jeg da gjør det, som jeg ikke vil, saa er det ikke mere mig, der udretter det, men Synden, som boer i mig. Saa finder jeg da den Lov hos mig, i det jeg vil gjøre det Gode, at det Onde hænger ved mig. Thi jeg haver Lyst til Guds Lov efter det indvortes Menneske; men jeg seer en anden Lov i mine Lemmer, som strider imod mit Sinds Lov, og tager mig fangen under Syndens Lov, som er i mine Lemmer. Jeg elendige Menneske! hvo [hvem] skal frie mig fra dette Dødsens Legeme? Jeg takker Gud ved Jesum Christum vor Herre. Saa tiener da jeg, den selvsamme, Guds Lov med Sindet, men Syndens Lov med Kiødet« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 23 side 93 linje 1

◀ **tages forfængeligt** : anvendes på en sådan måde, at det misbruges.

I trykt udgave: Bind 23 side 93 linje 18

◀ **En Medlevende** : en samtidig, en nulevende.

I trykt udgave: Bind 23 side 94 linje 1

◀ **hvis Navn endnu maa forties** : sigter til SKs tidligere forlovede, Regine Olsen, gift Schlegel (47,37).

I trykt udgave: Bind 23 side 94 linje 2

◀ **som Historien vil nævne (...) saalænge den nævner mit** : sml. notesbog 15:14 (47,37), hvor SK skriver: »Min Tilværelse skal accentuere ubetinget hendes Liv, min Forfatter-Virksomhed ogsaa kunne betragtes som et Monument til hendes Ære og Priis. Jeg tager hende med til Historien. Og jeg der tungsindigt havde kun eet Ønske at fortrylle hende: *der* er det mig ikke negtet; der gaaer jeg ved hendes Side; som en Cerimoniemester fører jeg hende i Triumph og siger: behager at gjøre lidt Plads for hende, for 'vor egen kjære, lille Regine'«, SKS 19, 443f.

I trykt udgave: Bind 23 side 94 linje 2

◀ **helliges** : tilegnes, dediceres.

I trykt udgave: Bind 23 side 94 linje 6

◀ **dette lille Skrift** : sigter formentlig til det i okt. 1849 påtænkte, men aldrig udgivne skrift *Om min Forfatter-Virksomhed*, bestående af »Regnskabet«, »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed« og første afsnit af »Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed« (35,2).

I trykt udgave: Bind 23 side 94 linje 7